

Диссертациялык кеңеш 12.23.669

Кол жазма укугунда

УДК: 342.8 (575.2)

Абдылдаева Наргиза Уркасымовна
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО
СИСТЕМАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК
НЕГИЗДЕРИ

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясы

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
БАП 1. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНА ИЛИМИЙ АНАЛИТИКАЛЫК СЕРЕП	14
1.1. Шайлоо системасынын түшүнүгүнө жана анын түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө.....	14
1.2. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый аспектилери.....	29
БАП 2. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	53
2.1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук жана методологиялык негиздери.....	53
2.2. Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасынын түзүлүшү, жалпы мүнөздөмөсү.....	63
2.3. Шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери.....	73
БАП 3. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНЫН АЛКАГЫНДА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН РЕФОРМАНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ	94
3.1. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги негизги көйгөйлөр.....	94
3.2. Шайлоо процессин калыптандырууда саясий партиялардын ролу.....	112
3.3. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук өнүктүрүү жолдору.....	120
КОРУТУНДУ	138
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	141
КОЛДОНУЛГАН АДАБИАТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	146
ТИРКЕМЕ	167

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ЖАНА ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. АШК - Аймактык шайлоо комиссиясы
2. АЭУ - Автоматтык эсептөөчү урна – шайлоочулардын добуштарын автоматтык саноого арналган түзүлүш
3. БУУ - Бириккен Улуттар Уюму
4. БУУ БКБ - Бириккен Улуттар Уюмунун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы
5. БШК - Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы
6. ЕККУ - Европадагы Коопсуздук жана Кызматташтык Уюму
7. ЖМК - Жалпыга маалымдоо каражаттары
8. ЖОБ - Жергиликтүү өз алдынча башкаруу
9. ЖОЖ - Жогорку окуу жай
10. ИИМ - Ички иштер министрлиги
11. ИИО - Ички иштер органдары
12. КР - Кыргыз Республикасы
13. КР ЖК – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши
14. КМШ - Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги
15. КТТ - Контролдоо-текшерүү тобу
16. ММК - Массалык маалымат каражаттары
17. УШК - Участкалык шайлоо комиссиясы
18. ШТ - Шайлоочулардын тизмеси
19. ЫЧККТ - Ыкчам чара көрүүчү координациялык топтор

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Теманын актуалдуулугу Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк алган күнүнөн баштап мамлекеттеги саясий туруксуздуктар шайлоо процессинде орун алган адилетсиздиктер менен бирге көп сандаган мыйзам бузуулар кайталанып тургандыгына байланыштуу шайлоо системасы мамлекеттин демократиялык нуктагы өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчү катары саналып изилдөөгө кызыгуу жаратып келет [96, 10-б.]. Ошондой эле Конституциянын негиздерин туу туткан, демократиялык нукта өнүгүү жолуна түшкөн мамлекетти курууну шайлоо институту жок ишке ашыруу мүмкүн эмес. Шайлоо менен байланыштуу процесстер эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн баштап коомчулукта кызуу талкууга алынып жана илимий изилдөөнүн актуалдуу темаларына айланды. Коомчулукта шайлоо системасына болгон кызыгуунун жогорулашынын бирден бир себеби бийликтин үстөмдүк саясатын жүргүзгөндүгү болуп келген. Укуктук мамлекетти куруунун негизги максаты – жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу болуп эсептелинет, ал эми демократиялуу мамлекетте конституциялык укуктардын эң маанилүүсү болуп жарандын шайлоо жана шайлануу укугу саналат. Жаран менен мамлекет ар дайым тыгыз өз ара байланышта болуп келет. Бирок, жаран канчалык бийик деңгээлдеги укукка ээ болсо да, ошол жоопкерчиликти сезе билүүсү менен жарандык милдеттерин так аткарууга сабаттуулугу болушу абзел. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы калыптанып, түптөлгөндөн баштап бир нече мамлекеттик төңкөрүштөр, жаңжалдар кайталанып келди. Буга 2005-жылдагы 24-март, 2010-жылдагы 7-апрель, 2020-жылдагы 6-октябрь айларында болуп өткөн тарыхый күндөр далил боло алат. Диссертациялык иштин актуалдуулугун азыркы коом туш болуп жаткан татаал саясий жана социалдык чакырыктарды эске алуу менен баалоо кыйын: шайлоо системасы демократиялык башкаруунун негизги куралдарынын бири болуп саналат. Мамлекеттин демократиялык өнүгүү контекстинде Кыргыз

Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин талдоо шайлоо системанын демократиялык стандарттарына жана принциптерине канчалык натыйжалуу шайкеш келерин түшүнүү үчүн өтө маанилүү болуп саналат. Шайлоо системасынын конституциялык негиздерин изилдөө анын күчтүү жана алсыз жактарын ачып берет, бул өз кезегинде саясий кризистердин жана чыр-чатактардын алдын алууга жардам берип, туруктуу шайлоо системасын түзүп, саясий туруктуулукту бекемдеп, башкаруу системасынын сапатын жакшыртууга өбөлгө түзөт. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин изилдөө, жарандардын укуктары менен эркиндиктеринине талдоолор жүргүзүлүп жана аларды коргоо боюнча сунуштарды изилдеп иштеп туруу шайлоонун жол-жоболору реформаланып, жаңыланып туруусуна байланыштуу талап кылынат. Диссертациялык иш учурдагы коомдун заманбап чакырыктарына жана муктаждыктарына ылайыкташтырылган шайлоо системасын жакшыртуу боюнча сунуштар илимий изилдөө иштин алкагында иштелип чыкты. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин изилдөө демократиялык институттарды бекемдөө, жарандардын укуктарын коргоо жана өлкөдө саясий туруктуулукту камсыз кылуу багытында маанилүү кадам болуп саналат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөө изденүүчүнүн демилгелүү иши болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. *Изилдөөнүн максаты* – Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын конституциялык негиздерин талдап, аларды өнүктүрүү боюнча теориялык жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Белгиленген максатка жетүү үчүн төмөнкү негизги милдеттер коюлган жана ийгиликтүү ишке ашырылган:

1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын түшүнүгүнө талдоо жүргүзүү;
2. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый негиздерин изилдөө;
3. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздерин талдоо;
4. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын бирдиктүү түзүлүшүнүн жалпы мүнөздөмөсүн аныктоо;
5. Шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар үчүн юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдерин изилдөө;
6. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессинен чыккан көйгөйлөрдү аныктоо;
7. Шайлоо процессин калыптандырууда саясий партиялардын ролун жана алардын шайлоо процессинин калыптандыруусуна тийгизген таасирин анализдөө;
8. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылууга укуктук базаны жакшыртуу механизмдерин иштеп чыгуу.

Иштин илимий жаңылыгы. Жүргүзүлгөн изилдөө иштеринде Кыргыз Республикасы эгемендүүлүктү алган күндөн азыркы учурга чейинки болуп өткөн референдум, Президенттик, Жогорку Кеңештин депутаттарынын шайлоо процесстерине талдоо жүргүзүү менен өлкөдөгү башкаруу формасынын өзгөргөндүгүнө байланыштуу шайлоо системасынын укуктук жана саясий кырдаалдагы ордун жана ролун комплекстүү илимий изилдөөгө алган диссертациялык иш болгондугу менен аныкталат. Илимий жаңычылдык Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин жакшыртуу боюнча иштелип чыккан жана негизделген теориялык жоболордо жана практикалык сунуштарда чагылдырылган.

Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөө иште каралган жоболор, берилген сунуштар,

чыгарылган тыянактар тиешелүү мыйзамдарды талкулоодо каралып колдонууга алынса болот. Изилдөөнүн жоболору “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу”, “Кыргыз Республикасынын шайлоо укугу” дисциплиналары жана башка атайын курстар боюнча окутуу процессинде, ошондой эле окуу жана окуу-методикалык куралдарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.
Жүргүзүлгөн илимий изилдөөнүн натыйжасында коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:

1. Автор Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын камтыган компоненттерин кеңири изилдөөдө, анын толук түшүнүгүн ачып берүү үчүн шайлоо укугу, шайлоо процесси, шайлоо комиссиялардын түзүмү, ошондой эле өлкөдөгү шайлоо системасын жөнгө салуучу мыйзамдарды, негизги принциптерди карап, добуш берүү жана эсептөө эрежелерин, шайлоонун адилеттүүлүгүн жана демократиялуулугун камсыз кылуу механизмдерин талдап, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын түзүлүшүнүн негизги белгилерин аныктады. Аларга төмөндөгүлөр кирет: шайлоо системасынын легитимдүүлүгү; шайлоо системасындагы эрежелер; шайлоо системасындагы процесстер.

2. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый негиздерин ачып берүүдө эгемендүү Кыргыз Республикасында шайлоо системасынын калыптануусун жана өнүгүүсүнүн негизги 4 этабы аныкталды: *1-этап. Демократиялык институттарды түзүү мезгили (1991-2000).* 1991-жылы КРнын көз карандысыздыгы жарыяланган. Ушул мезгилде демократиялык институттарды, анын ичинде шайлоо системасын түзүү башталган. Ошондой эле бул 1993-жылы кабыл алынган эгемендүү Кыргыз Республикасынын алгачкы Конституциясында шайлоо системасынын негизги принциптери, анын ичинде шайлоого болгон укуктар, эркиндик жана адилеттүүлүк принциптери бекемделгендиги аныкталган. *2-этап. Шайлоо системасын өркүндөтүү, санариптештирүү системасынын биринчи этаптары (2000-*

2010). Бул мезгил шайлоо системасындагы санариптештирүүнүн алгачкы багыттарын белгилейт. Аларга “ГАС-шайлоо” системасы жана бирдиктүү шайлоо округу боюнча пропорционалдуу система киргизилүүсү менен аныкталат. *3-этап. Шайлоо системасындагы орчундуу реформанын жүрүү этабы (2010-2020)*. Демократиялык принциптерди ишке ашыруу максатында партиялык тизме менен пропорционалдык система, санариптештирүү жана автоматташтыруу системасын колдонууну өркүндөтүү маселелери талданган. *4-этап. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын азыркы мезгилдеги иштөө жана өнүгүү этабы (2020-азыркы мезгилге чейин)*. Бул этапта 2020-жылдын 4-октябрындагы парламенттик шайлоодон кийин Кыргызстанда саясий өзгөрүүлөр орун алып, шайлоо системасынын натыйжалуулугун жана ачыктыгын камсыз кылуу үчүн жүргүзүлгөн реформанын багыттары каралды.

3. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздери талданды. Шайлоо системасынын натыйжалуулугун жана адилеттүүлүгүн өлчөө, ошондой эле анын демократиялык стандарттарга жана принциптерге шайкештигин баалоо маанилүү методологиялык маселелер болуп саналат. Талдоонун алкагында шайлоо процесстерин баалоо жана талдоо үчүн колдонулган теориялык түшүнүктөр, методологиялык ыкмалар, *эки кадам* менен аныкталып изилденген. *Биринчи кадамы* катары шайлоо системасынын теориялык түшүнүктөрү изилденип, демократиянын принциптери, пропорционалдык, мажоритардык жана аралаш системалар, көп партиялуулук, эркиндик жана шайлоонун адилеттүүлүгү сыяктуу негизги түшүнүктөр талданган. *Экинчи кадамы* катары шайлоо процесстеринин методологиялык ыкмалары изилденген, мында колдонулган маалыматтарды чогултуу, талдоо ыкмалары каралып, ал маалыматтардын сапатын жана ишенимдүүлүгүн баалоо талданган.

4. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы Кыргыз Республикасынын Конституциясы, шайлоо жөнүндө мыйзамдар жана башка укуктук актылар

менен аныкталган татаал институту экендиги белгиленди. Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамынын 3-беренесинин 1-бөлүгүндө шайлоо комиссиялардын ишинин принциптери жана негизги кепилдиктери белгиленген. Көргөзүлгөн берененин 1-бөлүгүн, 8-пункт менен “натыйжалуулук” принцип деп толуктоо сунушталат. Натыйжалуулук принцибинин ролу шайлоону сапаттуу уюштуруп, өткөрүп берүүсүн камсыз кылуу дегенди билдирип, ал өзүнө шайлоо процессин так жөнгө салууну, шайлоочуларга тийиштүү түрдө маалымдоону, даттанууларды жана талаш-тартыштарды өз убагында жана объективдүү кароону, ошондой эле шайлоо мыйзамдарын бузууларга активдүү бөгөт коюуну камтыйт. Бул принцип коомдун шайлоо системасына болгон ишенимин камсыз кылууга жана шайлоонун эркиндигин, адилеттүүлүгүн камсыз кылууга багытталат. Ушул эле мыйзамдын 23-беренесин 14-бөлүгү менен толуктап, төмөндөгүдөй тартипте берилүүсү сунушталат: *“Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясы өзүнүн ыйгарым укуктарын жана тиешелүү участкасында шайлоочулардын шайлоого катышуусунун пайыздык көрсөткүчтөрү 50%-70%-90%-жогору болгон учурда тиешелүү шайлоо участкасынын мүчөлөрүн сыйлоо белгиленген тартипке ылайык каралсын”*. Мыйзам долбоору шайлоочулардын тиешелүү участкага келүүсүнүн деңгээлине жараша АШК, УШК мүчөлөрүн сыйлоо механизмдин белгилөөгө багытталмакчы. Сунушталган ченемдерге ылайык, комиссия мүчөлөрү шайлоочулардын катышуусунун белгилүү бир пайыздык көрсөткүчүнө жетүүгө стимул алышат. Бул механизм комиссия мүчөлөрүн шайлоочуларды шайлоого катышуусун камсыз кылуу боюнча активдүү иштөөгө түрткү берет, шайлоо процессинин натыйжалуулугун жогорулатууга жана бийликти калыптандырууга жарандардын кыйла жогорку деңгээлде катышуусун камсыздамакчы.

5. Шайлоо процессиндеги шайлоочулардын добушун сатып алуу учурдун актуалдуу көйгөйү экендиги аныкталды. Шайлоо процессиндеги мыйзам

бузуулар үчүн Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 196-беренесине 3-бөлүгүн төмөндөгүдөй тартипте киргизүү сунушталды *“Шайлоо өткөрүү мезгилинде акчалай каражаттарды, материалдык баалуулуктарды алуу же болбосо кандайдыр-бир кызматты же башка байгерчиликти алуу жолу менен шайлоочу добушун сатуусу 100дөн 500 эсептик көрсөткүчтөргө (10 000ден 50 000 сомго чейин) чейин айып салууга жазаланат”*. Мыйзам ченеминде *“Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу”* беренесинде шайлоочуга пара берген адам гана жоопко тартылып, ал эми добушун саткан шайлоочунун жоопкерчилиги Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинин 63-беренесинде каралган жана 10 эсептик көрсөткүч (1 000 сом) өлчөмүндө айып пул салууга алып келет деп берилген [7]. Изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинин 63-беренеси шайлоочулардын добуштарын сатууга тоскоолдук бере албагандыгы аныкталып, анын негизинде берененин жоопкерчилигин күчөттүрүү сунушталды.

6. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги негизги көйгөйлөр талданды. Парламентти түзүүдө жана өлкөнүн саясий турмушун аныктоодо шайлоо системасы маанилүү экендиги жана шайлоо өткөрүү процессинде мыйзамдуулук принциби олуттуу болгону аныкталды. Шайлоочунун шайлоого катышкан санынын төмөндөөсү талданып Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 59-беренесинин 7-бөлүгүнө төмөнкүдөй өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү сунушу иштелип чыкты: *“Мандаттарды бөлүштүрүүдө алгач шайлоочулардын добуштарынын кыйла көп добушу берилген талапкер алат. Мандат бошогон учурда, шайлоочулардын добуштарынын кыйла көп добушу берилген экинчи талапкерге берилүүсү каралсын. Кезектеги талапкер тиешелүү бир мандаттуу шайлоо округунан шайлоого катышкан шайлоочунун 0,25 %дан кем эмес добушун алуусу шарт. Эгерде кезектеги талапкерлер тиешелүү*

пайыздуулук көрсөткүчүн алалбаса анда мыйзамда каралган мөөнөттө кайра шайлоо дайындалат” [5].

7. Кыргыз Республикасынын жарандарынын шайлоо процессине активдүү катышуусун ишке ашырууда саясий партиянын мүмкүнчүлүгүн колдонуу талданып, талапкерлердин тизмесин түзүүдө маанилүү роль ойноору белгиленди. Ошондуктан “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамынын 59-беренесинин, 2-бөлүгүнө төмөндөгүдөй өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү сунушталат: *“Шайлоо күнүнө карата 25 жашка толгон, шайлоого укугу бар, жогорку кесиптик билими бар, мамлекеттик жана муниципалдык кызматта 3 жылдан кем эмес эмгек стажы бар, же болбосо жергиликтүү кеңеште бир чакырылыштан кем эмес депутаттык стажы бар КРнын жараны ЖКтин депутаты болуп шайлана алат”*. Мындай көрүнүштөгү өзгөртүү парламенттин депутаттыгына талапкерлердин тизмесинин сапатынын жакшырышы анын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга, кабыл алынган ченемдик-укуктук актылардын сапатын жакшыртууга жана коомдун мыйзам чыгаруу бийлигине болгон ишенимин бекемдөөгө алып келет. Бул өз кезегинде укуктук мамлекетти өнүктүрүүгө жана коомдо мыйзамдуулукту жана адилеттүүлүктү камсыз кылууга өбөлгө түзөт [5].

8. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылууга укуктук базаны жакшыртуу механизмдери сунушталды. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 4-бөлүгүнө төмөндөгүдөй норма менен толуктоо киргизүү сунушталды: *“Шайлоолор жана референдумдар эркин, жалпыга бирдей, тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт. КРнын 18 жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ болот жана катышууга милдетүү”*. Бекитилген ченемди бекемдөө үчүн Конституциянын 37-беренесинин 1-бөлүгүнө төмөндөгүдөй тартипте толуктоо киргизилүүсү сунушталды: *“Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик*

органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайланууга укуктуу, ошондой эле референдумга, Президенттик шайлоого, КРнын ЖК менен жергиликтүү кеңештин депутатын шайлоого катышууга укуктуу жана милдеттүү” [1].

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөө изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылган илимий иш болуп саналат. Диссертациялык иштин алкагындагы жазылган тыянактар, талдоонун жыйынтыктары изденүүчү тарабынан өз алдынча илимий изилдөөлөрдүн негизинде иштелип чыккан. Изилдөөнүн жыйынтыгы менен жактоого чыгарылуучу негизги жоболорду, ошондой эле практикалык сунуштарды изденүүчү жеке өзү иштеп чыккан. Диссертация изилдөөнүн темасы боюнча мамлекеттик тилде аткарылган алгачкы илимий эмгектердин катарын толуктайт.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жоболору илимий басылмаларда жана диссертанттын илимий-практикалык конференциялардагы, тегерек столдордогу баяндамаларында чагылдырылган. Диссертациянын негизги тыянактары “XXI кылымдагы илим жана билим” (Казахстан, Нур-Султан – 2021), сыяктуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндалды жана талкууланды. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары БШКнын Шайлоо технологиялар борборунун жетекчиси катары 2015-жылдан 2020-жылга чейин эмгектенген учурларда колдонулган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан кеңеш берилген бир катар ата-мекендик жана РИНЦ базасы менен индекстелген басылмаларда 11 илимий макала жарыяланган жана И. Арабаев атындагы КМУнун алкагында 01.07.2019 жылы окумуштуулар кеңешинин №9 протоколу менен бекип, 1 окуу-методикалык колдонмо басылып чыккан. Илимий макаланын 4 макаласы Евразиялык илимий ассоциациясынын редакциясы электрондук илимий журналында

(Москва), 2 макала КРСУнун жарчысында, 2 макала Кыргыз Ата-Түрк жарчысында, 2 макала Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын жарчысында, 1 макала И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысында жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш шарттуу белгилердин тизмесинен, кириш сөздөн, үч баптан, 8 бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемелерден түзүлүп, 173 беттен турду, анын ичинде 6 таблица жана 11 сүрөт чагылдырылды.

БАП 1. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНА ИЛИМИЙ АНАЛИТИКАЛЫК СЕРЕП

1.1. Шайлоо системасынын түшүнүгүнө жана анын түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө

Теманын алкагында Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына тиешелүү булактарынын базасына сереп салып карасак, юридикалык илим менен биргеликте саясат таануучулардын, социологдордун, экономистердин жана илимдин башка тармак боюнча эксперттик жана аналитикалык материалдары да басымдуулук кылаарын байкадык. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык негиздери тууралуу изилдөө жүргүзүлгөн иштер боюнча төмөндөгү авторлор каралды: С. М. Автандилова; Н. Р. Розахунова; Б. Н. Малабаев; А. Д. Орехов; М.Д. Джумабаев; М.Дастанбеков; А. Акунов. Жогоруда аталган авторлордун эмгектери шайлоо системасына тиешелүү аспектилерди камтыган. Шайлоо укугун конституциялык укуктун бирден бир спектри катары карап чыккан авторлор да аз эмес: У. О. Аманалиев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” – Бишкек, 2023. – 430б. [42]; А. А. Арабаев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу”– Бишкек, 2014. – 411 б. [44]; Б. И. Борубашев, “Политико-правовая система кыргызского общества”– Бишкек, 2021. – 416 с. [58]; З. К. Курманов, “Кыргыз Республикасынын шайлоо укуктары жана партиялык түзүлүш боюнча эскерткич” Бишкек, 2017. – 135 б. [109]; С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу”– Бишкек, 1999. – 400 б. [144]; Н. Т. Шерипов, “Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу”– Бишкек, 2015.–663 б. [162]; А. Эсенбаев, “Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане”– Бишкек, 2013. –202 с.[168]; А. Акунов, “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)”– Бишкек, 2021. – 1040 б. [40].

Жогоруда көрсөтүлгөн окумуштуулардын эмгектери менен бирге пост-советтик өлкөлөрдүн шайлоо системасына байланыштуу жазылган эмгектер талданып, конкреттүү шарттар эске алынды. Пост-совет өлкөлөрү тарыхый жагынан биз менен тыгыз байланышта болгондуктан эгемендүү мамлекеттердин түптөлүшү, андагы фундаменталдуу укуктук талаанын калыптанышы бир убакытка дал келип, өнүгүү, өзгөрүү жана реформалардын окшоштук жактарын жакындатат. Ошондой эле эгемендүүлүк жолубузда пост-совет өлкөлөрүнүн ичинен Украина жана Грузия мамлекеттериндеги тарыхый, саясий учурларда окшоштук бар. Ошондуктан изилдөө иштеринин алкагында пост-советтик өлкөлөрдүн, өзгөчө орус авторлордун илимий изилдөө иштери да каралган: С. А. Авакьян [36]; Б. И. Беленовский [54]; Ю. Биденко [55]; Л. Буракова [60]; А. А. Вешняков [70]; В. П. Горбунов [75]; А.Граченко [76] окумуштуулардын эмгектери, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнүн БШКнын расмий сайтындагы материалдар изилдөө иштерде колдонулган.

Албетте диссертациялык иштин алкагына Кыргыз Республикасынын Совет доорундагы жана ага чейинки доордогу шайлоо системасынын жүргүзүлүшү, аткарылышы эске алынып диссертациялык иште “Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы” [4] – Ф. 1978.– 66 б.; Эгемендүү “Кыргыз Республикасынын Конституциясы” [1, 2, 3]; Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, укуктук-ченемдик актылары, Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыктары, Жогорку Кеңештин жана Өкмөттүн токтомдору да каралды. Ошондой эле көз карандысыздык жылдардагы өлкөдө өткөрүлгөн шайлоо, референдумга карата борбордук шайлоо комиссиянын протоколдору менен отчеттору да каралды.

Изилденип жаткан теманын контекстинде “шайлоо системасы” жана “шайлоо укугу” сыяктуу негизги түшүнүктөр өзгөчө кызыгууну жаратып ички жана тышкы изилдөөчүлөр дал ушул темага басым жасап келишет. Көпчүлүк изилдөөчүлөр шайлоо системасын парламент, президент жана жергиликтүү кеңештин шайлоо тартиби, ага тиешелүү ченемдик-укуктук

актылар боюнча гана талдоолорду берип, аныктоо жүргүзүп келишет. Мисал катары шайлоо жаатындагы абройлуу изилдөөчүлөрдүн бири, советтик жана орусиялык окумуштуу-укук таануучу, юридика илимдеринин доктору, профессор С. А. Авакьяндын илимий изилдөө макалаларында, окуу китептеринде шайлоо системага басым жасап, шайлоо системасы – бул мамлекеттеги өкүлчүлүктүү органдардын шайлоо тартиби, юридикалык эрежелер, калыптанган каада-салттардын жыйындысы камтылат деп белгилеп, ошондой эле шайлоону уюштуруунун жана өткөрүүнүн ар кайсы өлкөлөрдө колдонулуучу тигил же бул моделдерин аныктап, мажоритардык менен пропорционалдык системаларга токтолуп, аларды шайлоо системага байлаган [36]. Ал эми дагы бир абройлуу советтик жана орусиялык окумуштуу-укук таануучу М. В. Баглай шайлоо система деген түшүнүк шайлоону өткөрүү менен добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоонун тартиби жана жөнгө салуучу бардык ченемдик-укуктук актылардын жыйындысынан турат” деп гана белгилеп кеткен [51]. Ушул эле ойду М. В. Баглайдын санаалаштары советтик жана орусиялык окумуштуу-укук таануучу, юридика илимдеринин доктору, профессор А. А. Мишин толуктап шайлоо системасына төмөндөгүдөй аныктама берген “шайлоо система – мыйзам ченеминдеги эрежелердин алкагында, принциптерге таянып добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктайт”. Укук таануучу А. В. Зиновьев “шайлоо система жарандардын шайлоо жана шайлануу укугун жүзөгө ашырылуучу принциптерди бекемдеген юридикалык ченемдердин жыйындысы болуп саналат” деп белгилеп кеткен [118, 72-б.]. Чет өлкөлүк юридикалык адабияттарда “шайлоо системасы” түшүнүгүнө карата бирдиктүү көз караш калыптанган эмес. Профессор А. И. Ким шайлоо системасын демократия институту катары карап, мамлекеттик бийлик органдарынын түзүлүшүнүн жүрүшүндө жана ага байланыштуу келип чыккан коомдук мамилелердин жыйындысы болуп саналат деп билдирген [100, 23-б].

Шайлоо саясатын жана укуктарын ырааттуу өнүктүрүүнү камсыз кылууга Конституциянын туруктуулугун, шайлоо мыйзамдарына эл аралык стандарттарды киргизүүнү, заманбап шайлоо технологияларын колдонуу менен адилеттүү жана атаандаштык шайлоо процессин уюштуруу мүмкүн болот” – деп Б. Н. Малабаев шайлоо система боюнча басылып чыккан монографиясында 2005-жылы боло турган Парламенттик жана Президенттик шайлоонун алдында шайлоо реформасы жана ага коюлган негизги талаптарды белгилеп кеткен [118, 33-б]. Айтылган талаптар ошол мезгилдин актуалдуу талаптары болчу, жана берилген сунуштарды ишке ашыруу канчалык деңгээлде аткарыла тургандыгы күнөмдүү эле. Албетте ар бир жаңы сунуштардын алдын ала канчалык ишке ашаарын айтуу мүмкүн эмес. Б. Н. Малабаевдин 2005-жылы чыккан монографиясында берилген сунуштар 10-жылдан кийин 2015-жылы ишке ашырылды, ал эми реформа 2015-жылдан бүгүнкү күнгө чейин уланып, өзгөчөлүктөрү талданып, улам жаңыланып жатат. Учурдагы илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынан келип чыккан сунуштардын актуалдуулугу канчалык жогору болсо да, дароо ишке ашып кетүүсүнө эч ким кепилдик бербейт, бирок илимий иштин сунуштары кийинки муундарга өтүп, жаңы сунуштарга өбөлгө болуп, жаңырып ишке ашырылышы, бул анык, таскыкталган иш. Бүгүнкү күндө шайлоо системасында реформаны улантуу зарыл экендиги 2020-жылдын 4-октябрында болуп өткөн шайлоонун жыйынтыгы жана андан кийинки парламенттик кайра шайлоолордун жыйынтыктары негиз катары каралат.

Кыргыз Республикасынын 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган алгачкы Конституциясында жарандын шайлоо укуктары башка укуктар менен эркиндиктери сыяктуу табигый, ажыратылгыс укуктук мүнөзгө ээ экендиги бекитилген. Жогорку социалдык баалуулуктарга ээ болуп, түздөн-түз иштөөсү мамлекеттин коргоосунда жана эл аралык стандарттарга дал келүүсүн бекиткен [3].

Шайлоо системасы өзүнө шайлоо органдарын түзүп, шайлоолорду уюштуруусун камтыйт да жалпылык жана теңдик принциптеринде

негизделинет. Бирок айрым колдонууларда аларга «ценз» деп аталган түрдүү чектөөлөр киргизилет. XVII-XIX кк. көптөгөн жана кеңири таркаган ценздерде жаш жана жарандык деген түшүнүктөр сакталып калган. Андан тышкары, шайлоо мыйзамдарындагы кээ бир шарттардан улам шайлоо укугуна ээ эмес болуп калган топтор көрсөтүлөт. Мисалы бийлик органдарын түзүүнүн түрдүү деңгээлдеринде кээ бир топтордун укуктарын чектеген ценздер өкүм сүрөт. Бул система Австриянын жана Жаңы Зеландиянын кээ бир штаттарында жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын шайлоодо сакталган. Добуштун жыйынтыгын белгилөөдө кызматтарды бөлүштүрүүнүн жалпы кабыл алынган система да шайлоо укугунун белгилүү өлчөмдө чектелүүсү болуп саналат [165].

Шайлоо процессинин өзү түз жана кыйыр боло алат. Көптөгөн өлкөлөрдүн шайлоо системасы эркин мандатка мүмкүндүк берет. Бир катар өлкөлөрдүн мыйзам чыгаруучулугунда императивдик мандат аныктамасын табууга болот. Бул учурда депутат өзүнүн шайлоочуларына талаптардын системасы менен байланган. Мындай учурда депутаттык мандаттан ажыратуунун жалпы нормаларынан башка, депутатты чакыртып алуу процедурасы эске алынат [40, 212-б.].

Шайлоо системасы дегенде мамлекеттин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо жүргүзүү, шайлоо укуктарын берүү тартибин жөнгө салуучу жана добуш берүү жыйынтыктарын аныктоочу укуктук ченемдердин жыйындысын түшүнүүгө болот. Укуктук ченемдердин мындай системасынын жыйындысы шайлоо укугун түзөт. Добуштун камтылышы, аймактын чоңдугу, алынган добуштарды мандаттарга өткөрүү эрежелери, конкреттүү талапкерге же партияга (талапкерлердин тизмесине) добуш берүү сыяктуу мындай көрсөткүчтөргө жараша, шайлоо системасы төмөнкү түрлөргө бөлүнөт:

- мажоритардык;
- пропорционалдык;
- аралаш же гибриддик, мажоритардык-пропорционалдык;

- преференциалдык (коммуникативдүү).

Мажоритардык шайлоо системасы баарынан улуу болуп саналат. Аны колдонуу талапкерди партиялардын жергиликтүү уюмдары же коомдук уюмдар тарабынан көрсөтүүгө, о.э. өзүн өзү көрсөтүүгө жол берет.

Мажоритардык шайлоо системасынын үч түрү бар – абсолюттук, салыштырмалуу жана квалификациялуу көпчүлүк. Биринчи учурда добуштардын абсолюттук көпчүлүгүн алган талапкер шайланды деп эсептелет: 50 % + 1 шайлоочунун добушу. Экинчи учурда, башкаларга салыштырмалуу көбүрөөк добуш топтогон талапкер, бул учурда жарымынан көп добуш алуу милдеттүү эмес.

Квалификациялуу дегенде көпчүлүк добушка ээ болуп, добуш жарымынан - 2/3, 3/4 ж.б. көп болушу керек [109, 10-б.].

Мажоритардык шайлоо системасынын артыкчылыктары:

- универсалдуу система деп эсептелет, аны өзүнчө өкүлдөрдү (президент, губернатор, мэр) шайлоо учурунда да, мамлекеттик бийликтин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жамааттык органын (өлкөнүн парламенти, шаардын муниципалитети, айылдык кеңештер) шайлоо учурунда колдонууга болот;
- өзүнчө адамдар - шайлоочу шайлаган талапкерлер көрсөтүлөт жана өз ара атаандашат, алар кандайдыр бир партияга таандык болгонуна карата эмес, талапкердин жеке сапатына карата негизделет;
- анча чоң эмес партияларга жана партиянын катарында жок талапкерлерге таза катышып, шайлоодо жеңүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- шайлоочулар тарабынан талапкерлерге берилген мандат аны партиядан көбүрөөк көз карандысыз кылат;
- бийликтин булагы партиялык түзүмдөр эмес, шайлоочулар болуп калат.

Мажоритардык шайлоо системасынын кемчиликтери:

- парламенттеги партиянын өкүлчүлүгүнүн саны шайлоочулардын колдоосуна караганда жогору болушу мүмкүн;

- өлкө боюнча чачыранды, ар бир талапкер өзүнчө аймактар менен иштешип, республика боюнча көпчүлүк добушту ала алышпайт. Өз “депутатын” парламентке түртүп киргизүү кызыкчылыгы үстөмдүк кылынат;
- шайлоочулар, өздөрүнүн добушу “куру бекер” болуп калбасы үчүн, өздөрүнө жаккан талапкерге эмес, эки лидердин ичинен көбүрөөк өтүүгө мүмкүнчүлүгү бар талапкерге (абсолюттук көпчүлүк) добушун беришет;
- шайлоочулардын добушун сатып алуу болушу мүмкүн;
- шайлоолордун жыйынтыгы көп учурда конкреттүү талапкердин финансылык мүмкүнчүлүгү менен аныкталат, бул аны өз демөөрчүлөрүнө көз каранды кылат.

Пропорционалдык шайлоо системасы саясий партиялардын пайда болушу менен 19-кылымда түзүлүп баштаган. Бул система партиялык өкүлчүлүк аркылуу бийлик органдарын калыптандырат. Мандаттар партиялар алган добуштарга карата так бөлүштүрүлөт. Пропорционалдык өкүлчүлүктү ишке ашыруунун ар кандай ыкмалары бар. Дүйнөдө көп мандаттуу шайлоо округдарында пропорционалдуу шайлоолор, кошумча бир мандаттуу округдары менен партиялык тизме боюнча шайлоолор, бирдиктүү республикалык (федералдык) шайлоо округундагы шайлоолор, о.э. көп мандаттуу шайлоо округунда бир нече талапкер үчүн бир берилүүчү добуш [109, 12-б.].

Көп мандаттуу шайлоо округдарында пропорционалдуу шайлоо учурунда шайлоодо катышкан ар бир партия өз талапкерлерин партиялык тизмеге өзү каалаган тартипте жайгаштырат. “Жабык тизме” болгон учурда (бул талапкерлердин башындагы бир нече фамилиясы гана көрсөтүлгөн тизме) шайлоочулар өзүнчө талапкер үчүн эмес, партиялык тизме үчүн добуш берет. Ар бир партия пропорционалдуу алынган добуш боюнча орундардын санын алат. Бул орундарды партиянын өкүлдөрү партиялык тизмеде кандай жайгашса, ошол тартип менен ээлешет. «Ачык тизме»

учурунда (бардык талапкерлердин фамилиясы көрсөтүлөт), шайлоочулар добуш берүү ыкмасына жараша же жалпы бардык партия үчүн, же болбосо бир талапкер үчүн, же эки талапкерге өз добушун бере алат, же болбосо партиялык тизмедеги талапкерлердеги артыкчылык берген тартибин көрсөтө алат. Кыргызстанда 2007-жылдын ноябрь айынан баштап, бирдиктүү республикалык шайлоо округу боюнча жүргүзүлүп баштаган. Бул система боюнча шайлоо өткөргөн учурда депутаттык мандаттар, эгер бул талапкерлер пайыздык чектен өтсө, талапкерлердин тизмесинин ортосунда талапкерлердин тизмесине берилген пропорционалдуу добуштарга бөлүштүрүлөт.

Пайыздык чек - пропорционалдык шайлоодогу добуштардын үлүшү, аны алгандан кийин гана тизме орундарды бөлүштүрүүгө катышат. Көп учурда - 5% жакын. Өкүлчүлүктүн пропорционалдуулугун кыскартат. Негиздеме – парламенттин фрагментациясына жол бербөө жана стабилдүү көпчүлүктү камсыздоо. ЕБПА (Н+Европа Биримдигинин Парламенттик Ассамблеясы) парламенттик шайлоо үчүн пайыздык чекти 3%тен көп эмес кылып орнотууну сунуштайт. Парламенттик шайлоодогу рекорддук чектер төмөнкүдөй орнотулган: Израиль - 2 %; Дания - 2 %; Түркия - 10 %.

Салыштыруу үчүн: Кыргызстанда - 5%; жергиликтүү шайлоодо - 7%; регионалдык чек - 0,5%.

Бирдиктүү республикалык шайлоо округу өзүнө Кыргыз Республикасынын бүт аймагын камтыйт. Көргөзүлгөн системанын кемчилиги, шайлоо процессинен кийин депутаттардын курамы мыйзамдын негизинде өзгөрүшүнө жол берилет, бул учурда шайлоочулардын толук кандуу тандалышы чектелет. Ошентип, шайлоочунун тандоосу шайлоочунун катышуусуз өзгөртүлүп калат да шайлоочулардын тандоо эркиндигине белгилүү бир чектөөлөрдү жаратат жана шайлоо процессинин ишенимдүүлүгүнө таасирин тийгизиши мүмкүн. Талапкердин ордун көп учурда мамлекеттин алдында, элдин жана партиянын алдында аткарган жеке кызматы эмес, партиянын шайлоо фондуна салган акчасынын өлчөмү чечип

келген учурлар көп болгон. Мисалы: Кыргыз Республикасынын шайлоо процессинен алып карасак 2020-жылдын 4-октябрында өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуштарды сатып алуу менен кошо шайлоо процессин бузган деген айыптоолордон улам көңүл чордонуна чыккан бир нече партия болгон. Добуштарды сатып алуу боюнча айыптоолорго туш болгон партиялардын бири "Мекеним Кыргызстан" партиясы болгон. Салыштырмалуу жакында эле шайлоо алдында түзүлгөн бул партия добуш берүүдөн кийин парламентте көптөгөн орундарды жеңип алгандыгы, партиянын тизмесинде акчалуу талапкерлердин (бизнес өкүлдөрү, коррупционер деп таанылган экс.чиновниктердин) саны арбын болчу. Шайлоодон кийин массалык мыйзам бузуулар, анын ичинде добуш сатып алуу, административдик ресурсту пайдалануу жана башка мыйзамсыз ыкмалар боюнча айыптоолор пайда болуп, коомчулукта кеңири талкууга алынып, нааразылык акцияларына алып келип, шайлоонун жыйынтыгын кайра карап чыгуу талаптары коюлуп, натыйжада шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылган. Ошондуктан, пропорционалдык шайлоо системасынын кемчиликтерин жоюп, жакшы жактарын пайдалануу тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүү киргизүү менен жетүү мүмкүн.

Пропорционалдык шайлоо системасынын артыкчылыктары:

- саясий партиялардын аймактык бөлүмдөрүн түзүүгө түрткү берет, алардын ишинин натыйжалуулугу өсөт жана атаандаштык күрөш күчөйт;
- ар бир саясий партияга добуштарды пропорционалдуу санын алууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан, бул система мажоритардык системага караганда көбүрөөк акыйкат сыяктуу көрүнүшү мүмкүн;
- шайлоочулардын ар кандай топтору өз өкүлдөрү үчүн орундарды камсыздай алышы мүмкүн. Ошондуктан шайлоолордун жыйынтыгы калк тарабынан акыйкат катары каралат;

- шайлоочулар көбүрөөк мүмкүнчүлүгү бар эмес, алардын өздөрүнүн позициясына жакыныраак талапкерлер үчүн добуш берүүнү каалашат;
- “ачык тизме” учурунда шайлоочуларга талапкерди да, саясий партияны да шайлоого мүмкүнчүлүк беришет, ошону менен партиялардын парламенттеги өз өкүлдөрүнүн персоналдык курамына таасири азыраак болот;
- эгер квота төмөн болуп калса, анда майда партиялар да орун ала алышат;
- парламентке криминалдык түзүмдөрдүн же көмүскө бизнестин өкүлдөрүнүн кирүү мүмкүнчүлүгү азыраак, алар аймактардагы шайлоодогу өз жеңиштерин мыйзамсыз ыкма менен камсыз кылууга да жөндөмдүү жана мунусу менен шайлоочулардын алдында партиянын беделин түшүрөт.

Пропорционалдык шайлоо системасынын кемчиликтери:

- партиялык депутаттардын шайлоочулар жана конкреттүү аймактар менен байланышын бир аз жоготуу коркунучу бар;
- “жабык тизме” учурунда “паровоз технологиясын” колдонуу мүмкүнчүлүгү бар, анда шайлоо тизмесинин башына элге белгилүү инсандар коюлат да, алар андан кийин өз мандаттарынан баш тартышат, натыйжада парламентте тизменин аягындагы эч кимге белгисиз инсандар келип, отуруп калышат (вагондор). Бул көйгөй «ачык» партиялык тизмени колдонгондо жоюуга болот;
- Парламенттик республикада жана конституциялык монархияда өкмөттү парламенттеги басымдуу орунду ээлеген партия түзөт. Шайлоонун пропорционалдык системасынын учурунда, мажоритардык системага салыштырмалуу бир да партияда абсолюттук көпчүлүк добуш болбой калышы мүмкүн. Коалициялык өкмөт бир партиялуу өкмөткө караганда туруксуз жана азыраак натыйжалуу болуп калат, анткени идеологиялык жактан каршылаштардан түзүлүп калган жана ири реформаларды жүргүзүүгө кудурети жетпейт;

- шайлоочулардын көп сандаган ар түрдүү топтору жашаган аймактарда көп сандаган майда партиялар пайда болушу мүмкүн жана ушунун аркасында ишке жөндөмдүү коалицияны түзүү кыйынчылыкты жаратат. Бирок шайлоо квоталарын колдонуу бул көйгөйдү азайтышы мүмкүн;
- жабык партиялык тизме партия лидерлерине көбүрөөк бийлик берет, алар партиянын тизмесиндеги талапкерлердин кезектерин аныктайт, бул партиянын ичиндеги диктатурага алып келиши мүмкүн;
- добуштарды бөлүштүрүү системасы көп учурда шайлоочуларга түшүнүксүз жана бул пропорционалдык өкүлчүлүктүү системаны популярдуу эмес кылып коюшу мүмкүн;
- көптөгөн авторлор, демократиянын өнүгүүсүнүн баштапкы фазасында, күчтүү бутка туруп калган партиялар жок кезде пропорционалдуу шайлоо системасын киргизүү (таза жана аралаш түрүндө) партиялык системаны талкалайт деп ырасташат [109, 15-б.].

Аралаш шайлоо системасы жогоруда көрсөтүлгөн шайлоо системасынын кемчиликтерин минималдаштыруу үчүн пропорционалдык шайлоо системасын мажоритардык шайлоо системасы менен айкалыштырылып чыгарылган система. Алар биргелешип аралаш шайлоо системасын түзүшөт. Анын маңызы, депутаттык мандаттардын бир бөлүгү мажоритардык системасынын принциптерине ылайык бөлүштүрүлөт, бул туруктуу өкмөттүн түзүлүшүнө мүмкүнчүлүк берет, ал эми башка бөлүгү - пропорционалдык системанын принциптерине ылайык, бул шайлоочулардын добуштарын толук эске алууга мүмкүнчүлүк берет жана мамлекеттеги саясий кырдаалды тагыраак чагылдырат. Кыргызстанда аралаш система 1999-жылдан 2005-жылга чейин иштеди.

Аралаш система ар кайсы мамлекеттерде ар кандай колдонулат, бул саясий, тарыхый жана маданий каадалардан көз каранды, жергиликтүү көз караш жана өзгөчөлүк, мамлекеттик түзүлүш эске алынат, ар кандай

вариацияларга ээ, демократиянын аздыр-көптүр ар кандай түрлөрү менен айырмаланат.

Аралаш шайлоо системасынын артыкчылыктары:

- мыйзам чыгаруучу же көзөмөлдөөчү ишмердүүлүктүн сапаты жакшырат, болбосо мыйзам чыгаруучулардын мыйзам долбоорлорун даярдоо жана аларды жүзөгө ашырууга карата аймактардагы аткаруу бийликтеринин жетекчилерине болгон талабы жогорулайт;
- бул коомдогу ар кандай кызыкчылыктарды жана баалуулуктарды көбүрөөк эске алышат;
- партиялар аркылуу алардын шайлоо алдындагы программаларында жана саясий ишмердүүлүгүндө ар кандай топтордун жана калктын катмарынын коомдук пикири көбүрөөк эске алына баштайт;
- курамы коомдогу саясий күчтөрдүн шайкештигин чагылдырып турган профессионалдык парламентти түзүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- саясий партияларды, алардын шайлоочулар менен болгон байланышын бекемдейт, анткени депутаттардын бир бөлүгү пропорционалдык негизде шайланат.

Аралаш шайлоо системасынын кемчиликтери:

- партиялык тизмелердин ачыкка чыкпагандыгы;
- эгер көп майда партия бар болсо, парламенттеги стабилдүү көпчүлүктү түзүүгө мүмкүн болбогондугу;
- саясий каадаларды кармап туруу менен эски жана жаңы саясий системаларды улап кетет, анткени мажоритардык шайлоо системасын колдонуу стабилдүү бир партиялык өкмөттү түзүүгө мүмкүнчүлүктү сактап калат [109, 16-б.].

Преференциалдык шайлоо системасы. Теңчиликти, акыйкаттыкты жана натыйжалуу бийликти издөө принциптерине жетишүүдөгү алдыңкы юридикалык ойдун өнүгүүсүнүн жыйынтыгы болуп саналат. Жаңы система өзүнө пропорционалдык жана мажоритардык системалардын артыкчылыктарын камтыйт, алардын айрым кемчиликтерин мүмкүн

болушунча четтетүүгө аракет кылат. Преференциалдык шайлоо учурунда жарандар мажоритардык шайлоодогудай добуш берүүгө мүмкүнчүлүк алышат, бирок утулгандардын жана уткандардын добушу саналып чыгып, жалпы партиянын эсебине топтолот. Ар бир партия талапкерлердин эки тизмесин түзүүгө милдеттүү болот, борбордук (негизи партиянын жетекчилеринен түзүлөт) жана жергиликтүү. Ошону менен, шайлоодо бир да шайлоо округунан жеңбей калган партия теориялык жактан шайлоо чегинен өтө албайт жана партиянын борбордук тизмесиндеги талапкерлер үчүн депутаттык мандаттарды ала алышпайт. Бирок, европалык шайлоочу үчүн айдан ачык болуп турган бул татаал процедуралар менен эсептөөлөрдүн баары, кадимки шайлоочу жана жакшы түшүнө албаган шайлоочу үчүн түшүнүүгө зор кыйынчылык жаратышы мүмкүн. Ошондуктан, Кыргызстанда бул системага сактык менен мамиле кылып келишкен. Бирок, 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосу преференциалдык система менен өтүлгөн. Шайлоо системасына киргизилген шайлоонун жаңы түрү шайлоочулар үчүн кыйынчылыктарды деле жараткан жок. Ал эми талапкерлердин ортосунда аттаандаштык пайда болуп, чындап эл өкүлү, шайлоочунун купулуна толгон талапкер көп добуш алуусу байкалып, тизмедеги биринчи орундар баалуулугун жоготту. Жаңы өзгөчөлүк шайлоо системасындагы бардык көйгөйлөрдү чечет деп айтууга болбойт, бирок ошол эле учурда жаңы ыкма менен партиянын ичиндеги коррупциялык схемаларды жокко чыгарууга болот жана парламентке акчалуулардын келишине бөгөт коюлат. Башкача айтканда талапкердин тизмесине табигый люстрация жүргүзүү механизми киргизилди десек да болот.

Шайлоо системасы коомдо болуп жаткан чыныгы саясий процесстердин өтө сезимтал индикаторлору болуп саналат. Шайлоо мыйзамдары жергиликтүү саясий жана маданий окуяларды, жана калктын менталитетин, өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен улам жакшырышы жана өнүгүшү керек [109, 17-б.].

Демократиялык өлкөлөрдө шайлоо эки түрдүү – мажоритардык жана пропорционалдык жол менен өткөрүлө тургандыгын талдап кеттик. Мажоритардык шайлоо ыкмасында – өлкөдө шайлоо округдары уюшулуп, ат салышкан талапкерлер шайлоочулардын көп добушун топтосо ал жеңишке жетишет экен. Пропорционалдык шайлоодо добуш жалпы мамлекеттин алкагында, кайсы бир саясий партиянын пайдасына берилет экен. Депутаттык мандат шайлоочулардын добушунун санына жараша бөлүнөт. Жогорудагыдай эки шайлоо ыкмасы бирдей чогуу колдонулган учурлар да кездешет. Мисалы: Кыргызстанда 2005-жылы парламенттик шайлоодо мажоритардык менен пропорционалдык ыкмасы бирдей тең колдонулган. Парламенттин мыйзам чыгаруу жыйынындагы 45 орунга депутаттар бир мандаттуу округдардан, калган 15 орун саясий партияларга берилген. Ал эми 2021-жылы болуп өткөн парламенттик шайлоодо пропорционалдуу-преференциалдык ыкма жана ошондой эле мажоритардык ыкма колдонулду. 90 депутаттын 54тү партиялык тизме менен шайланса, 36сы бир мандаттуу округдан шайланып келишти. Айрым байкоочулардын айтымында, парламенттен саясий партияларга көп орун берүү өлкөдөгү демократия менен жарандык коомдун өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Анткени пропорционалдык шайлоо ыкмасы мамлекеттеги күчтүү, элге белгилүү партиялардын парламенттен депутаттык мандатты арбын алуусуна мүмкүнчүлүк түзөт. Бул өз мезгилинде өлкөдөгү жердешчилик, уруучулук бөлүнүшүн азайтат. Жогорку Кеңешке аткаруу бийлигинен көз каранды эмес депутаттардын келишине шарт түзөт. Баш мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду сунуш эткен Конституциялык кеңешменин мүчөлөрү да партияларга болочок парламенттен көп орун берүүнү колдошкон. Эмне үчүн мамлекет башчысы буга чейин саясий партиялардын ролун күчөтүү, аларга парламентте көбүрөөк орун берүүнү айтып келип, чечүүчү мезгилге келгенде, өзүнүн баштапкы пикирин өзгөрттү деген ой жүгүртүүнү оппозициячыл саясатчылар коомчулуктун талкуусуна коюп, бийлик болочок парламентке оппозициячыл маанайдагы депутаттарды аз келтирүү максатын көздөп жатышат деп

чыгарышкан. Мисалы, парламенттик шайлоодо эң көп добуш алган коммунисттер партиясынын жетекчиси И.Масалиевдин пикири төмөндөгүчө болгон: *“Ачык айтканда, мындай кадамдарга, бийлик болочок парламенттен коммунисттер жана ага пикирлеш партиялардын көп добуш аларынан чочулоодон улам барды”*. Масалиевдин айтымында мажоритардык шайлоо системасын колдонуу Кыргызстандын өнүгүшүнө кедергисин тийгизет: *“Саясий партиялардын курамында ар түрдүү улут өкүлдөрү бар. Эң башкысы, алардын саясий көз карашы бирдей. Ушул өңүттөн алганда, мажоритардык шайлоо ыкмасы өлкөдөгү уруучулукту, жердешчиликти кайрадан күчөтөт, коомдо жекке бөлүнүүчүлүктү күчөтөт»*. Оппозициячыл саясатчынын жогорудагыдай пикирине аткаруу бийлик өкүлдөрү макул эмес болгон. Конституциянын жаңы редакциясынын соңку долбоорун иштеп чыккан эксперттик топтун башчысы, президенттин Мыйзам чыгаруу жыйынынын өкүлү Ч. И. Арабаевдин пикиринде, мажоритардык система эл менен депутаттын ортосундагы байланышты чыңдоо үчүн киргизилди деген: *“Мындай ыкманын артыкчылыгы, эл менен депутаттын жакындашуусуна өбөлгө болот. Натыйжада депутат аны шайлаган эл менен тез-тез жолугуп, жасаган иштери боюнча маалымат берип турат”*. Биримдик партиясынын Мыйзам чыгаруу жыйынындагы өкүлү К. Алымкуловдун ою боюнча, мажоритардык система, өлкөдөгү саясий партиялардын кайра чыңдалышына өбөлгө түзөт. Анын айтымында: *“Мындай шайлоо системасын киргизүү, өлкөдөгү саясий партиялардын жанданышына өбөлгө түзөт. Анткени мурдагыдай эле саясий партияларга парламенттен бир канча орунду берип коюу, «партиялардын он беш депутаттык орун бизге тиет деп аракеттенбей коюшуна алып келди. Ал эми мажоритардык ыкма бир жагынан көп партиялардын жоюлушуна, экинчи жагынан айрым партиялардын күчтөнүшүнө алып келет”* [166].

Бул параграфты жыйынтыктап жатып шайлоо системасы тууралуу төмөндөгүлөрдү белгилемекчибиз:

1. Шайлоо системасы бул демократиялык мамлекетте башкаруу системасын ишке ашыруу үчүн негизги механизм.
2. Шайлоо системасынын ар бир түрү мамлекеттин башкаруу формасы менен тыгыз байланыштуу. Анткени демократиялуу мамлекетте шайлоо системасынын калыптанган түрү колдонулмакчы. Демократиялык эмес авторитардык мамлекеттик башкаруу формасы боло турган болсо кандай гана шайлоо системасы болбосун башкаруунун көзөмөлүндө кала берет.
3. Пропорционалдык шайлоо системасы экономикасы начар же жаңы өнүгүп келе жаткан мамлекеттер үчүн туруктуу болуп эсептелинет.

1.2. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый аспектилери

Тарыхта Рим императорлору б.з. I-III кылымдарында эле өздөрүнүн указдарында конституция терминин колдонгону менен негизги деген маанини алып жүргөн эмес. Андан кийинчерээк, орто кылымда Англияда кабыл алынган “Эркиндиктин улуу хартиясы” конституциялык нормаларды киргизгенге аракет кылды. Бирок, юридикалык конституцияны толук колдонуу вазыйпасы капиталисттик коомдун пайда болуп, өнүгүшүнүн дооруна туш келди. Биринчи юридикалык конституция 1787-жылы кабыл алынган Америка кошмо штаттарынын Конституциясы болуп калды [43, 47-б.]. Азыркы конституциялык укукта конституциянын көп сандаган аныктамалары бар. Алардын негизине конституциялык жөнгө салуу предметине, укук булактарынын иерархиясында конституция ээлеген орунга тиешелүү бир же бир нече белгилер алынган. Алсак, француздук мамлекет таануучу Ж. Бурдо конституцияны “Саясий бийликти дайындоо, уюштуруу жана иштөө ыкмасына тиешелүү эрежелердин топтому” катары аныктаган. Америкалык профессор К. Берд буга “жарандардын эркиндиктеринин аныктамасы” сыяктуу белгини кошкон. Нигериялык конституционалист Б. Нвабузе төмөнкүдөй аныктама берген: “Конституция мыйзамдын күчүнө ээ формалдуу документ болуп саналат, анын жардамы менен коом

өзүнө башкарууну белгилейт, ыйгарым укуктарын аныктайт жана чектейт, ар кандай органдарынын мамилелерин жана кийинкилердин жарандар менен мамилелерин көрсөтөт. Конституция – мамлекеттик бийлик уюмун бекемдеген жана ошол бийликтин, коомдун жана индивиддердин өз ара мамилелерин жөнгө салган мамлекеттин негизги мыйзамы. Жалпысынан Конституция жөнгө салган коомдук мамилелердин предмети боюнча анын аныктамасы басымдуу болуп саналат” [86, 48-б.]. Маңызын алып караганда конституция укуктук жана саясий документ. Саясий документ катары ал декларациялык мүнөзгө ээ, анткени ал коомдун негизги баалуулуктарын жарыялап, бекитип берет. Юридикалык документ катары конституция мамлекеттин негизги мыйзамы. Бул тууралуу биринчи жолу Ф. Лассаль “Конституциянын маңызы” деген эмгегинде белгилеп, эки негизги өзгөчөлүгүн баса көрсөткөн. Биринчиси реалдуу, экинчиси жасалма конституция. Конституциянын реалдуулугу мамлекеттеги коомдук күчтөрдүн катышын көрсөтсө, жасалмалуулугу ошол коомдогу саясий күчтөрдүн катышын жетишсиз чагылдырганы менен түшүндүрүлөт. Бул жагдайлар конституциянын узак убакытка чейин өзгөртүлбөгөндүгүнөн же толуктоолор киргизилбегендигинен улам учурдун талаптарына жооп бере албай калгандыгынан пайда болот деп белгиленген.

“Юридикалык конституциянын маңызы анын пайда болушу жана өнүгүшү коомдук күчтөрдүн белгилүү бир катышынын өзгөрүшүнө байланыштуу, ошондуктан жаңы конституциянын кабыл алынышы дагы анын өзгөрүүсүнө жана кыймылына алып келет” [43, 48-б.]. Социалдык жашоо практикасы көргөзгөндөй юридикалык конституцияны кабыл алуунун эки жолу бар:

- коомдун социалдык күчтөрү толук өзгөрүүгө дуушар болгон учурда (өлкөдө революциялардын негизинде көз карандысыздык алуусу, бийликтин алмашуусу, бир коомдук тутумдан экинчисине өтүүсү ж.б.);

- социалдык топтор бири-бири менен күрөш жүргүзүү учурунда же кызматташуу учурунда келишимге келүү белгиси катары кабыл алынат (партиялардын, топтордун ортосундагы саясий келишим, компромисс).

Кыргызстандын шартында конституциянын кабыл алынышы, өзгөрүүсү жана толуктоо киргизүү процесстеринде жогоруда биз көрсөткөн эки жол тең байкалды. Негизинен Кыргыз Республикасынын Конституциясы эгемендүүлүк алгандан бери көп реформаларга дуушар болуп, натыйжада мамлекеттеги конституциялык укуктун негиздерине байланыштуу процесстердин жаңыланып, өзгөрүүсүнө алып келди. 1991-жылы Советтик империя кулагандан кийин Кыргызстан цивилизациялуу дүйнөдөн өзүнүн татыктуу ордун ээлөө үчүн өз алдынча, көз карандысыз, экономикалык жактан өнүккөн мамлекет болуп калуу үчүн тарыхый кайталангыс мүмкүнчүлүккө ээ болгон. Кыргыз мамлекети СССРдин мурдагы республикаларынын ичинен биринчи болуп Конституцияны кабыл алып, өлкөнүн валютасы – сомду киргизип, жеке менчикке болгон укугун бекемдеген [96, 9-б.]. Тарыхты тактап белгилеп кетсек, анда 1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңешинин 3-сессиясында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү жөнүндөгү жана 1991-жылдын 31-августундагы көз карандысыздыгы жөнүндөгү декларациялар маңызы боюнча саясий-укуктук жана негиздөөчү иш кагаз катары, конституциялык масштабдагы актылардын катарын толуктай алат деп белгилеп кетебиз. Жогорудагы саясий актыларга мамлекеттин ошол кездеги укуктук өнүгүшүнүн илимий, саясий Конституциясы катары баа берсек болот. Себеби ал учурда кабыл алынган Декларацияларга ылайык Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясына өзгөртүүлөр киргизилип, мамлекеттин жаңы аталышы “Кыргыз Республикасы” деп жарыяланган.

Эгерде СССРдин 1977-жылдагы Конституциясы жана Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясы өнүккөн социализмдин Конституциясы деп аталса, Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясын эгемендүү мамлекеттин жана рыноктук коомдун

Конституциясы деп атоого болот. Бул Кыргызстандын мамлекеттик жана коомдук түзүлүштүн таптакыр жаңыча аныктаган тарыхый укуктук акт болгон. Албетте, Конституция Кыргызстандын мамлекеттин эгемендүүлүгүн жарыялаган учурдан бери чыгарылган конституциялык мыйзамдардын көп укуктук ченемдерин, принциптерин жана идеяларын өздөштүргөн. Аларга элдик эгемендик, мамлекеттин көз карандысыздыгы, кыргыз тилин мамлекеттик тил деп таануу, Президентти аткаруу бийлигинин, сот органдарынын (Жогорку, Конституциялык, Жогорку Арбитраждык соттордун) жана прокуратуранын бирдиктүү системасында мамлекет башчысы катары таануу кирген [86, 57-б.]. Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 12-сессиясында кабыл алынган [3]. “Жаңы конституциянын варианты дээрлик 2 жыл аралыгында Конституциялык Кеңешме тарабынан даярдалып, бир нече жолу элдик талкуудан жана Жогорку Кеңештин талкуусунан өткөрүлгөн. Бирок, Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы толук кандуу ишке кирбестен, “Конституциялык реформа” деп аз убакыттын ичинде бир нече жолу өзгөртүүлөргө, толуктоолорго дуушар болду. Ар бир толуктоо жеке жана саясий кызыкчылыктарга ылайык жүргүзүлүп, Конституциянын маңызы менен чогуу коомчулукта кадыр-баркы төмөндөдү. 1996-жылдагы реформа өлкөдө жаңы конституциялык түзүлүштү негиздеди. Республика толугу менен парламенттик моделден кайтып, башкаруунун президенттик аралаш моделине өтүп, бийлик президенттик, аткаруучу жана мыйзам чыгаруучу бутактарынын арасында ыйгарым укуктары бөлүштүрүлгөн. Тышкы саясат жана ички өнүгүүнүн негизги багыттарын аныктоо боюнча ыйгарым укуктар Жогорку Кеңештен өлкө Президентине берилди. Жалпысынан алганда Кыргыз Республикасынын Президентине 46 ыйгарым укуктар берилсе, парламентке 36 ыйгарым укук калтырылган” [43, 50-б.]. “Көп өтпөй эле Президент Аскар Акаев кайрадан “Конституциялык реформалардын” зарылдыгын көтөрүп чыгып, 1998-жылдын 17-октябрындагы

конституциялык реформа боюнча өткөн референдумда беш маселе болсо, анын үчөө парламенттин реформасына байланыштуу болгон. Өткөрүлгөн референдумдун негизинде Жогорку Кеңештин депутаттары кол тийбестик укугунан ажыратылып, Жогорку Кеңештин палаталарынын курамынын саны өзгөртүлгөн (мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутат, алардын ичинен 15 партиялык тизме менен, эл өкүлдөр жыйыны 45 депутат). 2003-жылдагы конституциялык реформага байланыштуу 2005-жылдан тартып бир палаталуу парламент мажоритардык негизде түзүлөрү аныкталган. 2005-жылдын 24-мартындагы окуялардан кийин жана конституциялык реформалардын жаңы процессинин башталышы менен 2006-жылдын 8-ноябрында коомдук, саясий компромисстин негизинде Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамынын жаңы редакциясы кабыл алынган. Ал Конституциялык кеңеш, Президент жана Жогорку Кеңеш тарабынан сунушталган үч долбоордун негизинде иштелип чыккан. Ошондуктан бул документтин кемчиликтери арбын болгон. Бирок ага карабастан, бул редакцияда президенттин аткаруу бийлигин түзүүдө жана көзөмөлдөөдө ыйгарым укуктары, аны менен кошо мыйзам чыгаруу процессине таасир этиши кыйла кыскарган. Парламент 90 депутаттан туруп, алардын 50% партиялык тизме менен, 50 % бир мандаттуу аймактардан шайлануусу каралган. Жаңы Конституция боюнча бир партия 50 % дан ашык орун алган убакта Кыргыз Республикасынын Өкмөтүн түзүү милдетин алат, эгерде эч бир партия 50 % дан ашык орун албаса, анда премьер-министрди дайындоо милдети Президентке өтөт деп берилген. Мисалы, премьер-министр кызматына бекигенден кийин, ал Өкмөттүн түзүмүн аныктайт жана аны Жогорку Кеңешке бекитүүгө жөнөтөт. Премьер-министр аны менен кошо Өкмөттүн курамын түзүп, аны Президентке бекитүүгө киргизет” [43, 51-б.]. Бирок, Кыргыз Республикасынын конституциясынын жаңы редакциясынын кабыл алынышына карабастан бийлик менен оппозициянын келишпестиги уланган. Бул жагдай ушул эле жылы 30-декабрда өлкөнүн негизги мыйзамына жаңы өзгөртүүлөрдүн киргизилишине алып келген жана ага

ылайык Президенттин аткаруу бийлигине кийлигишүүсү күчөгөн. Премьер-министрди тандоо мөөнөтү 14 күндөн 5 иш күнүнө чейин кыскарып, Өкмөттүн түзүлүшү 14 күндөн 7 күнгө чейин кыскарган. Президент Өкмөттүн курамын жана анын түзүмүн бекитүү, өлкөнүн коргонуу жана коопсуздугуна караштуу мамлекеттик органдардын үстүнөн түздөн-түз башкаруу укугуна ээ болгондугу менен ал мурда кыскартылган ыйгарым укуктарын дээрлик калыбына келтирген. 2005-жылдын 10-июлунда Президент болуп шайланган Курманбек Бакиев парламенттик башкаруу формасын куруу идеясынан баш тартып, саясий акыбалды турукташтыруу үчүн конституциялык реформа жүргүзүп, өлкөнүн өнүгүү жолун аныктоодо, өнүгүүнүн стратегиялык документтерине кол коюу бир гана Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укугу болот деген өзгөчөлүк киргизген. 2007-жылдын октябрында мурунку жылдардагы конституцияларга салыштырмалуу Президенттин укуктарын бир топ күчөткөн жаңы конституция кабыл алынды. Бул конституция боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин аткаруу жана сот бийлигине болгон ыйгарым укуктары жана таасири калыбына келтирилип, андан дагы күчөтүлгөн. Мисалы, Президенттин түздөн-түз юрисдикциясына аткаруу бийлигинин негизги тармактары берилген. Алар: ички жана тышкы саясат (ИИМ жана ТИМ), коргоо жана улуттук коопсуздук (УКМК). 2010-жылы 27-июнда кабыл алынган негизги мыйзамдын жобосуна ылайык, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарынын кеңейиши менен анын жоопкерчилиги күчөтүлгөн. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшү боюнча программаларды бекитүү жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн курамын түзүү боюнча парламенттин ыйгарым укуктары өлкөдө стратегиялык багыттарды өнүктүрүүгө, аларды иш жүзүнө ашырууга ыңгайлуу шарттарды түзөт деген ишеним пайда болгон. Бирок, Президенттик башкаруу формасынан парламенттик башкаруу формасына өзгөрүлүшү айкын эмес эле. Кээ бир эксперттер президенттик-парламенттик башкаруу формасына өткөндүгүбүздү белгилешет, анткени Президенттин колунда

тышкы саясаттын багытын аныктоо, күч структураларынын үстүнөн куратордук ишти жүргүзүү сыяктуу маанилүү функциялар калтырылган болчу [43, 52-б.]. 2020-жылы 4-октябрында болуп өткөн Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодон кийин кайра жаңжал чыгып, мамлекеттик төңкөрүш болуп, 2010-жылы 7-апрель ыңкылабынан соң парламенттик башкарууга багыт алган Кыргызстан кайрадан Президенттик башкаруу системасына өттү. Жаңы баш мыйзамга ылайык, президент аткаруу бийлигинин башында туруп, облус, райондун башчыларын дайындоого чейинки бир топ ыйгарым укуктарын алды. Мындан ары референдумдарды мурдагыдай Жогорку Кеңеш эмес, Президент гана жарыяламай болду. Конституциялык реформа менен шайлоо мыйзамына өзгөртүү эриш-аркак жүрдү себеби шайлоо системасына жаңы баш мыйзамга ылайык өзгөртүү иштерине киргизүү шарт болду. Өзгөрүүлөрдүн өзгөчөлүгү булар: биринчиден, депутаттардын саны 90 го түшүрүлдү; экинчиден, парламенттин курамы бир мандаттуу (36 депутат) жана партиялык ачык тизме (54 депутат) менен шайланып келген депутаттардан куралмай болду; эң негизги өзгөчөлүк, парламент өкмөт түзүү укугунан ажырады.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый негиздерин ачып берүүдө эгемендүү шайлоо системасынын калыптануусун жана өнүгүүсүн автор этаптарга бөлүп берген. 1989-жылдары СССР системасынын кулашы менен 1991-жылы 31-августта Кыргызстандын мамлекеттик көз карандысыздыгынын жарыяланышы. Трансформациялык саясий системада бийликти алмаштыруу процессинин башталышы жана жаңы институттардын пайда болушу мамлекеттик башкаруу системасынын жаңы моделин түзүү процесси деп саналып биринчи этапка киргизилди. 2000-жылдан 2010-жылдарга чейин шайлоо системасына ГАС Шайлоо системасы колдонууга өтүлүп, шайлоочунун тизмеси бир нече коомдук каттоодон өтүлүп, шайлоочунун тиешелүү мекемелерде активдүүлүгүн талап кылынып, андан соң каттоодон өтүүсүнө негизделген. Жаңы киргизилген санариптүү өзгөчөлүк шайлоочунун тизмесине катталуу жарандын өзүнө жүктөлүп,

кыймыл аракеттерди талап кылган. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын шайлоо жөнүндө Кодекси 2007-жылдын 23-октябрындагы N 158 Мыйзамына ылайык кабыл алынып, Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоосу пропорционалдык системага өтүп, талапкерлер саясий партиянын тизмеси менен бекитилет деген өзгөчүлүк ишке киргендиги аныкталып экинчи этап деп белгиленди. 2007-жылдан 2020-жылга чейин шайлоо процессине автоматтык эсептөө урналары, биометрикалык паспорт колдонууга киргизилип, санариптештирүүнүн өнүгүүсү уланарын аныктап, үчүнчү этап деп белгиленди. Ал эми төртүнчү этап катары 2020-жылдан азыркы учурга чейин деп белгилеп парламенттин депутаттары пропорционалдык жана мажоритардык система аркылуу шайланат деген өзгөчөлүк киргизилди. Жыйынтыгында, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 54 депутаты бирдиктүү шайлоо округу боюнча пропорционалдык система менен шайланат, ал эми 36 депутаты бир мандаттуу шайлоо округу боюнча мажоритардык система менен шайланат деп белгиленди. Жогорку Кеңештин депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүү укугу төмөнкүлөргө таандык деп көрсөтүлдү: пропорционалдык система боюнча - саясий партияларга; мажоритардык система боюнча - саясий партияларга жана өзүн-өзү көрсөтүү жолу менен жарандарга.

Жогорудагы критерийлерди эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый аспектилеринин негиздерин төмөндөгү этаптарга бөлүп изилдөө жүргүзүлдү:

1-этап. Демократиялык институттарды түзүү мезгили (1991-2000).

Эгемендүүлүккө жеткен жаш мамлекетте шайлоо институту өзгөчө мааниге ээ болот, жаш коомдо демократиялык эркиндиктерди ишке ашыруу көндүмдөрүн жаңыдан өздөштүрүп, саясий процеске активдүү катыша баштагандыктан, мамлекеттеги шайлоо институтуна шайлоочунун саясий ролун жана шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздердин механизмдерин ишке ашыруу маанилүү. 1991-жылы көз карандысыздык жарыялангандан кийинки алгачкы жылдары Советтик типтеги мамлекеттик

органдар ишин уланткан, булар: Республиканын Жогорку Кеңеши (парламент), Министрлер Кеңеши (өкмөт); Жогорку Сот жана жергиликтүү соттор. Өлкөдө коомдун демократиялык тибине өтүү боюнча масштабдуу реформалар кеңири жүргүзүлүп, Кыргызстанда түп-тамырынан бери өзгөрүүлөр ишке киргизиле баштаган. 1991-жылдын 31-августунда № 566-ХII Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган, 1993-жылы 5-май айында Кыргыз Республикасынын Конституцияда бекитилген. Конституция мамлекеттик бийликти төмөнкү принциптер боюнча негизделет деп жарыялаган [134, 8-б.]:

- эл тарабынан шайлаган, көрсөтүлгөн жана камсыздалган элдик бийликтин үстөмдүгү Жогорку Кеңеш жана Президент;
- мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү;
- мамлекеттик органдардын, жергиликтүү бийлик органдарынын жоопкерчилиги элдин алдындагы башкаруу жана алардын ыйгарым укуктарын элдин кызыкчылыгы үчүн жүзөгө ашыруу;
- мамлекеттик органдардын иш-милдеттерин жана ыйгарым укуктарын чектөө жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары.

1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык 1995-жылдын февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин I-чакырылышына шайлоо өткөн. 1995-2000-жылдар аралыгында Кыргызстанда биринчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин эки палаталуу парламенти Мыйзам чыгаруу жыйыны – 35 депутаттан турган жана Эл өкүлдөр жыйыны – 70 депутаттык орундан туруп бир мандаттуу округдарда *мажоритардык система* боюнча жалпы жонунан 105 депутат шайланган. Анын эки палатасынын биринчи жыйналышы 1995-жылдын 28-мартында өтүлгөн.

2-этап. Шайлоо системасын өркүндөтүү, санариптешүү системасынын биринчи этаптары (2000-2010). Бул мезгил шайлоо системасындагы санариптешүүнүн биринчи өзгөрүүлөрү жана саясий

туруксуздук менен мүнөздөлгөн. Шайлоочулар кирген тизмелердин сапаты жана тактыгы олуттуу тынчсызданууларды жаратып келген, шайлоочулардын тизмелери пассивдүү каттоо системанын негизинде түзүлгөн. Анда өлкөдөгү жергиликтүү администрациялардын системдик администраторлору, ГАС Шайлоо системасына бир нече коомдук каттоо тизмелерден, анын ичинде жашаган жери боюнча каттоо тизмесинен алынган шайлоочулар жөнүндө маалыматты киргизген. Бул тизмелер жарандардын тийиштүү мекемелерде активдүү каттоодон өтүүсүнө негизделген. Ошондуктан, шайлоочулар кирген тизмелердин сапаты бул тизмелерге кирген маалыматтын сапатына жана алардын өз убагында ГАС Шайлоо системасына кылдаттык менен өтүүсүнө байланышкан. Жашаган жеринен каттоо системасы (прописка) жарандардан тийиштүү мекемеге барып, дарегин каттоодон өткөрүүнү талап кылган, бирок ошол эле учурда жарандардын дарегинин алмашуу учурларын, төрөлүү жана каза болуу учурларын туруктуу түрдө каттабагандыгы жана жарандар бюрократиялык тоскоолдуктарга кабылгандыгы кайсы бир деңгээлде себеп болуп, көптөгөн ички мигранттар учурдагы даректерин каттоодон өткөргөн эмес. Ички миграциянын активдүүлүгүнө байланыштуу Бишкек шаарынын мэриясы ички мигранттар үчүн добуш берүү мүмкүнчүлүк түзүү үчүн атайын жергиликтүү каттоо процедураларын камсыз кылууга аракеттенген. Процедура ошол жерде кыймылсыз мүлккө ээ болгон жана батирде келишимдин негизинде жашап жаткан жарандар үчүн гана колдонууга мүмкүн болуп, ал эми мыйзымсыз жашап жаткан миндеген жарандарга добуш берүү укугун колдонууга мүмкүнчүлүк бере алган эмес.

Көргөзүлгөн этапта санариптешүүдөн тышкары “Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 23-октябрындагы N 158 Мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын шайлоо жөнүндө Кодекси ишке киргизилип 69-беренесинин, 2-бөлүгүндө Жогорку Кеңештин депутаты бирдиктүү шайлоо округу боюнча пропорционалдуу система менен беш жылга шайланат деп берилип, ал эми ушул эле Кодекстин 70-беренесинде

Жогорку Кеңештин 120 депутаты бирдиктүү шайлоо округу боюнча саясий партиялар көрсөткөн депутаттыкка талапкерлердин тизмеси үчүн берилген добуштардын санына пропорциялуу санда шайланат, бирдиктүү шайлоо округу өзүнө Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагын камтыйт” [11] деп көргөзүлгөн. 2000-жылдан 2010-жылдар ичи Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы олуттуу өзгөрүүлөргө учурайт:

- 2000-2005-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин II-чакырылышы өз ишин жүзөгө ашырган. Ал 105 депутаттан турган. 1998-жылдагы үчүнчү конституциялык реформанын жүрүшүндө шайлоо системасына өзгөртүүлөр киргизилген жана кыргыз парламентинин палаталарынын сандык курамы кайрадан каралган. Эми Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан туруп, алардын 15-партиялык тизме боюнча бир мандаттуу округдарда *мажоритардык система* боюнча шайланган. Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турган;
- 2005-жылы бир палаталуу парламент түзүлө тургандыгы 2003-жылдагы конституциялык реформа менен белгиленип, сунуш кылынган Конституциянын долбоору Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин III-чакырылышы партиялык тизмелер боюнча шайлоону карап, бир мандаттуу округдарда *мажоритардык система* боюнча шайланган, сандык курамы 90 депутаттан турган. Жаңы Конституцияга ылайык, Жогорку Кеңешке шайланган саясий партиялар Өкмөттү түзүүгө укук алган. 2007-жылдын 23-октябрында Жогорку Кеңеш мөөнөтүнөн мурда таркатылган;
- 2007-жылдын 16-декабрында болгон шайлоонун жыйынтыгында өлкөнүн тарыхында биринчи жолу партиялык тизмелер боюнча *пропорционалдык ыкма* менен шайланган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин IV-чакырылышы өз ыйгарым укуктарын аткарууга киришкен. Анда үч саясий партия өкүлчүлүк кылган, жалпы жонунан 120 депутат иш алып барган. 2010-жылдагы апрель

окуяларынын натыйжасында Жогорку Кеңештин IV-чакырылышы өз ишин токтоткон, мамлекеттик бийлик алмашып, коомдук-саясий абал өзгөргөн;

3-этап. Шайлоо системасындагы орчундуу реформанын жүрүү этабы: демократияны жайылтуучу куралдардын бири катары партиялык тизме менен пропорционалдык системанын киргизилиши, санариптештирүү менен автоматизациялоону колдонууга киргизүү жетишкендиктери (2010-2020). Берилген этапта шайлоо системада шайлоо процессин өркүндөтүүгө жана демократиялык институттарды чыңдоого багытталган бир катар жаңылыктар жана өзгөртүүлөр кирген. Мына ушул мезгилдеги негизги өзгөрүүлөр: пропорционалдык шайлоо системасы, талапкерлердин тизмеси саясий партиялык тизме менен бекитилүүсү. Ошондой эле шайлоонун ак ниеттүүлүгүнө жана ачык-айкындыгына, анын ичинде шайлоо процессине байкоо жүргүзүү механизмдерин жакшыртууга жаңыча чаралар каралып киргизилген, мисалы “Кыргыз Республикасындагы шайлоо жөнүндө кодекстин 10-беренесинин 1-бөлүгүнүн 2, 3-пункттарына ылайык” [11], шайлоону таза жана ачык-айкын камсыз кылуу, ошондой эле шайлоочунун кайталап добуш берүүсүн болтурбоо максатында БШКнын 10-октябрь 2010-жылы чыккан Токтомунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоосунда маркировка колдонуусун киргизүү каралган. Белгиленген этапта Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоолору жана шайлоо системасынын өзөчөлүктөрү:

- 2010-жылы 4-октябрда Кыргызстанда кезектеги шайлоолор өттү. Шайлоого чейинки шайлоолордун алдындагы кампания жүрүп жаткан мезгил динамикалуу болгондугу менен мүнөздөлөт жана катталган 16 партиянын ортосундагы атаандаштык менен өтөт. Шайлоо партиялык тизмелер боюнча *пропорционалдык ыкма* менен өтүп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин V-чакырылышы шайланат;

- 2015-жылдын 4-октябрында болуп өткөн парламенттик шайлоо мыйзамда белгиленген тартипте биометриялык каттодон өткөн Кыргыз Республикасынын жарандарын шайлоочулардын тизмесине киргизилгендиги жана автоматтык эсептөө урналар аркылуу инновациялык жаңыланган техникалык ыкма менен өткөрүлгөндүгү менен айырмаланды, ал эми шайлоо ыкмасы *пропорционалдык* бойдон өзгөрүүсүз калды. Шайлоонун жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин VI-чакырылышы өз ыйгарым укуктарын аткарууга киришти;
- 2016-жылы жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлоо жана Референдум, 2017-жылы Президенттик шайлоо, 2020-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процесстери биометриялык каттодон өткөн Кыргыз Республикасынын жарандарын шайлоочулардын тизмесине киргизилгендиги жана автоматтык эсептөө урналар аркылуу инновациялык жаңыланган техникалык ыкма менен өткөрүлгөн;

4-этап. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын иштешине жана өнүгүшүнө таасирин тийгизген бир катар чакырыктарга жана өзгөртүүлөргө туш болууда (2020-азыркы мезгилге чейин). 2020-жылдын 4-октябрында парламенттик шайлоодон кийин Кыргызстанда саясий өзгөрүүлөр орун алып, шайлоо системасынын натыйжалуулугун жана ачыктыгын камсыз кылуу үчүн аны реформалоо зарылдыгы тууралуу талкууларды жаратты. Реформанын максаты шайлоо процессин жакшыртуу, шайлоо системасынын ачык-айкындуулугун жана адилеттүүлүгүн жогорулатуу болду. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өнүктүрүү контекстинде изилдөөнү жана талдоону талап кылган актуалдуу темалар жетиштүү. Мисал катары төмөндөгү маалыматтар далил катары негизделет:

- 2020-жылы 4-октябрда Парламенттик шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылып, шайлоо 2021-жылдын 28-ноябрь айында өтүлүп Кыргыз

Республикасынын Жогорку Кеңешинин VII-чакырылышы жаңы кабыл алынган Конституциянын негизинде орчундуу өзгөрүүлөргө учураган. “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамдын 59-беренесинде депутаттын саны 90 депутатка кыскарган, анын ичинен 54 депутат пропорционалдык система аркылуу ачык тизме менен шайланып келишкен, ал эми 36 депутат бир мандаттуу шайлоо округдан мажоритардык система менен шайланып ишке киришкен” [5].

Коомдун ички түзүмүн түзгөн, өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы ар кандай социалдык, саясий, экономикалык, экологиялык, маданий ж.б. системадан туруп, теорияда социалдык структура деп белгиленет. Алардын бардыгы бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирине таасир этет. Эгер өз ара карама каршы келген системаларды айкалыштырууга аракет көрүлсө, анда терс натыйжа алууга болот, биз бул көрүнүштү өнүгүп жаткан мамлекеттердин практикасында көп көрүп жатабыз.

“Жалпы жонунан саясий системалар ачык жана жабык болот. Ал канчалык ачык болсо, бийлик, коом, мамлекет ошончолук демократиянын принциптерин кармайт” [52]. Коомдун саясий системасына төмөнкү институттар кирет – мамлекет, президент, парламент, өкмөт, сот бийлиги, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, армия, коопсуздук күчтөрү, партиялар, диний уюмдар, ЖМК, бизнес-структуралар. Дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттериндеги шайлоо системасынын түзүлүшү жана өнүгүүсү мажоритардык шайлоо системасынын шартында өткөн. Партиялардын бекемделишине жана көп партиялуулуктун узакка өнүгүшүнө жараша пропорционалдуу, аралаш, преференциалдык шайлоо системасы кийин пайда болот. Алардын ар бири тарыхый өнүгүүнүн бир этабында пайда болгон, өзүнүн артыкчылыктарына жана кемчиликтерине ээ. Жогоруда берилген системаларды айкалыштырып, алардын ичинен оптималдуу үлгүлөрдү табуу

керек. Мамлекетте бардык мезгилге жарактуу бир гана система тандалышы керек. Алардын ичинен артыкчылык тарыхый мезгилдин талаптарына, анын максаттарына жана милдеттерине, азыркы тышкы жана ички чакырыктарга, тобокелдиктерге жана коркунучтарга мүмкүн болушунча көбүрөөк жооп бергенине берилиши керек.

Пропорционалдык система көбүрөөк демократиялуу деп эсептелет жана мажоритардык системага караганда саясий өкүлчүлүктүн демократиялык принцибин ишке ашырууну камсыз кылууга шарт түзөт. Мисал келтиребиз, Франциядагы президенттик шайлоо, эреже болгондой парламенттик шайлоонун алдында жарым же бир жыл мурда өтөт. Ошентип, шайлоодо жеңген Франциянын президентине парламентте президентчил көпчүлүктү түзүүгө мүмкүнчүлүгү болот. Парламенттик көпчүлүккө ээ президент күчтүү саясий фигура болуп калат жана шайлоо алдындагы убадаларын аткаруу бир аз жеңилерээк. Бирок, керектүү шайлоо циклине туш келүү үчүн, президенттик жана депутаттык мандаттын мөөнөттөрүн синхрондоштуруу керек. Буга байланыштуу, президенттик мандаттын мөөнөтү жети жылдан беш жылга кыскартылган, б.а. депутаттык мандаттын мөөнөтүнө ылайыкташтырылган [55]. Салыштырмалуу Кыргызстанда президенттик жана парламенттик шайлоонун көпчүлүгү мөөнөтүнөн мурда же парламентти таркатуунун натыйжасында өткөрүлгөн, ал эми парламенттеги президентчил көпчүлүк шайлоону жасалмалоодон жана аны кыянаттык менен пайдалануунун натыйжасында түзүлүп келген. Ошондуктан, өлкөдөгү шайлоолор көп учурда жаңжалдар менен өтүп, мамлекеттик төңкөрүшкө, бийлик алмашууга алып келген. Буга ылайык, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы жетиштүү иштелип чыккан эмес жана ушуга байланыштуу биздин мамлекет саясий туруксуз мамлекетке айланды деп белгилесек болот.

Мамлекет – саясий системасынын башкы институту болуп саналат жана бийликти жүргүзүүнүн эң таасирдүү субъектиси. Мамлекет саясий системасынын өзөгү болуп эсептелинет.

Көз карандысыздыкка ээ болгон мезгилден бери 33 жыл өттү жана Кыргызстанда парламентаризмдин демократиялык салттары дагы да болсо калыптана элек. Көз карандысыздыкка ээ болгон биринчи 30 жыл ичи башаламандыктардын жана татаал социалдык-экономикалык, саясий өзгөрүүлөрдүн мезгили болду, бийликтин көпчүлүк аткарган иштерине эл нааразылыктарын топтоду, кошумча болуп шайлоо процесси таза өтүлбөй, оппозициячыл талапкерлерге кысым көрсөтүлүп, жыйынтыгы мамлекеттик төңкөрүштөргө, мыйзамсыз бийлик алмашууларга алып келди (24-март 2005-ж., 7-апрель 2010-ж.) [105]. Мамлекеттеги дээрлик болуп өткөн төңкөрүштөрдүн башаты шайлоодон башталганы тарых так маалымдайт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн 30-жылдыгына арналган “Азаттык” радиосунун репортажына коомдук ишмер Топчубек Тургуналиев мындай ойлорун ортого салган: “кошумча динамит катары шайлоодогу акыйкатсыздыктар кызмат кылды да, ошонун бары анын (Акаев А.А.) кызматтан кетишине алып келди” деп белгилеп кеткен. Ушул эле репортажда төмөндөгү маалыматтар да берилген [166]:

- 2003-жылдын 2-февралында өткөн кезектеги референдумда Аскар Акаевдин президенттик мөөнөтү 2005-жылдын декабрына чейин деп 86,68 % менен бекитилген;
- 2004-жылы оппозициянын масштабдуу биригүүсү орун алган;
- 2005-жылы 27-февралда 31 шайлоо округунда өткөн парламенттик шайлоонун жыйынтыгында президенттин кызы Бермет Акаева менен уулу Айдар Акаев депутат болуп өткөн. Бул бийликке болгон элдин нааразылыктарын дагы күчөткөн. Бул тууралуу А. Акаев “алар эми чоңойду, мен алардын жашоодо өз ордуларын табышын каалайм. Эртеби, кечпи, мен өзүмдүн саясий мансабымды аяктайм. Мейли, менин балдарым дагы ошол чөйрөдө өзүлөрүн сынап көрсүн”, - деп билдирген [150, 80-б.];
- 2005-жылдын 13-мартында Жогорку Кеңешке калган 43 округда шайлоолор болуп өткөн. Анын жыйынтыгында Курманбек

Бакиев баштаган оппозициянын өкүлдөрү шайлоонун жыйынтыгын тааныбай турганын айтып, нааразычылык акциялары башталган. Роза Отунбаева башында турган “Ата-Журт” оппозициялык блогу ишин жандаткан;

- 2005-жылдын 19-мартында Ош шаарында, 23-мартта Баткен, Кочкор, Өзгөн, Базар-Коргон, Тоң райондорунун борборлорунда элдик курултайлар болуп өткөн;
- нааразылык күч алып 2005-жылдын 24-мартында төңкөрүш орун алып, А. Акаев түнү менен Москвага учуп кеткен [36].

Экс.президент А.Акаев бул окуяларды көп жолу комментарийлеген, алардын биринде 2005-жылы бийликти конституциялык жол менен өткөрүп бербегенине өкүнөрүн айткан. Ошондой эле 2005-жылдагы окуя туралуу президенттин кызы Бермет Акаеванын “Цветы зла” аттуу китеби жарык көргөн. Китептин канча бир бөлүгү шайлоо системасына арналган экен, себеби жогоруда коомдук ишмер Т.Тургуналиев белгилеп кеткендей шайлоо көптөн бери толуп турган саясий абалга динамит болуп бергени тарых барагында анык белгиленет. Б.Акаева өз китебинде экс.президент А.Акаевди жана ошол учурдагы мамлекеттик системаны жактоо максатын көздөп, төмөндөгүдөй билдирүүлөрдү жазган: “2005-жылдары постсоветтик өлкөлөрдүн бири болгон Грузия жана Украина мамлекеттеринде элдин нааразычылыктары күчөп турган убакыт болчу. Ошондуктан ал жакта болуп жаткан учурлар эске алынып БШК эл аралык уюмдар менен биргеликте иштеп, шайлоону болушунча ачык-айкын таза өткөрүүгө аракет жумшаган. Шайлоо процесси кемчиликсиз өтүү үчүн, жарандардын укуктары, демократиялык принциптердин сакталышын көздөп жаңы шайлоо кодекси иштелип чыккан. Кодексте ЕККУнун жана башка эл аралык уюмдардын бардык сунуштары эске алынып жазылган, жада калса бир эле шайлоочунун кайра шайлоого мүмкүнчүлүгү жок болушу үчүн маркировка түшүнүгү киргизилип, сол бармактын кутикуласына жашыл түстөгү атайын фломастер менен белгилөө процедурасы каралган. Кошумча мамлекеттик

автоматташтырылган система ГАС Шайлоо киргизилген, бул жаңылык шайлоо процессинин ачык-айкын болушуна, байкоочулар шайлоо процессине жеңил эле байкоо жүргүзүп турууга болот, деп шайлоо системасындагы ошол кездеги киргизилген жетишкендиктер болгон” [39, 33-б.]. Берилген маалыматтарга таянсак 2000-жылдары Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына инновациялык жаңы өзгөрүүлөр киргизилип, учурдун бийлиги шайлоо процессинин таза өтүшүнө кызыктар болгон деген маалымат такталат, бирок жогорудагы топтолгон маалыматтарга карама каршы пикирлер аз эмес, мисалы алып көрсөк А. Бекназаровдун “Аксы ыйы – улут кайгысы” аттуу китебинде мындай деген маалымат берген: “Бектур Асанов шайлоо таза өтпөшүнө көзү жетип, шайлоодо нааразы болгон элди бириктирип, Акаевдин бийлигине каршы чечкиндүү күрөштү колдоорун айтты. Шайлоодогу элдин нааразычылыгы бүткүл Кыргызстан боюнча тараганы, нааразычылыктын башаты Акаевдин үй-бүлөсү түзгөн “Алга Кыргызстан” жана үй-бүлө колдогон “Адилет” менен “Менин өлкөм” партияларынын өкүлдөрүн бийлик ачыктан-ачык колдоп, административдик ресурстарды колдонуп жатышканы белгилүү эле. Айрыкча башында Б. Акаева турган Алга Кыргызстан партиясынын мыйзамсыз жоруктары (акча жана башка буюмдарды таратуу, убадаларды берүү, мал союу, тамак-аш, арак берүү, административдик ресурстардын аларга иштеши жана башка) күчөп, ошол эле учурда Акаевдин бийлигине каршы сүйлөгөн оппозициянын өкүлдөрүн жамандоо, эл менен жолугушууда дежур чалдар, аялдар, балдарды пайдалануу элдин кыжырын абдан күчөткөндүгү элге маалым” [53, 468-б.]. Ал эми Кусейин Исаев “Коом жана ыңклап” деген китебиндеги “Шайлоо шынаа гана болду” деп аталган бөлүмдө төмөндөгүдөй пикирин жазган: “Чыга турган сөз эле, чыгып кетти өзү эле дегендей, шайлоо – үлпүлдөп күйүп турган отко май куйган сыяктуу эле шылтоого шыноо болуп берди. Албетте, 2005-жылкы өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосуна адистердин талдоосу талап кылынат. Бирок, бир нерсе өтө ачык болду. Мен

50 жыл бою шайлоого катышып, тажрыйбаларымдын ичинен мындай ыплас, мындай акыйкатсыз шайлоону көргөн эмесмин. Бул шайлоо толук Ош базардагы соода-сатыктын так эле өзүн ар тараптан көргөздү. Мындай шайлоо демократиянын, эркиндиктин эрежелерине, баалуулуктарына жана өлчөмдөрүнө төп келишпейт” [96, 27-б.] деп 2005-жылдын 24-март айында болгон окуяга шайлоо системасынын орчундуу тиешеси болбосо да, кандайдыр бир роль ойногонун баса белгилеп кеткен. Окшош пикирин О. А. Тогусаков “Улуттук идея кыргыз философиясында” деген китебинде мындай деп белгилеген “Марттык ыңкылап окуяларынын башкы түрткүсү катары 2005-ж. февраль-март айларында өткөн парламенттик шайлоону атаса болот. Шайлоо алдындагы жараянда жана шайлоо учурунда өлкө жетекчилиги тарабынан шайлоо куралдары катары өтө кир жана жосунсуз аракеттер колдонулду. Мисалы, шайлоого президенттин өзүнүн жана анын жакын тегерегинин туугандарынын рекорддук саны катышты. Ошондой эле оппозицияга каршы күрөштөгү куралдардын катары үгүттөө эрежелерин бузуу менен кара-пиярдын жапырт компаниясы жүзөгө ашырылды. Пиар-куралдардан башка, оппозициялык талапкерлерди каттабоо, аларды шайлоодон четтетүү сыяктуу адаттагы күч колдонуулар дагы жигердүү түрдө пайдаланды. Мисалы, шайлоо алдындагы акыркы 5 жылда өлкөдө жашабаганы үчүн талапкер Р. И. Отунбаева шайлоодон четтетилди. Бийликтин кеңири колдонулган мыйзамсыз иштери үчүн региондордо митингдер, демонстрациялар, нааразычылык акцияларын көбөйттү. ЕККУ дагы Кыргызстандагы парламенттик шайлоо шайлоонун жараянына карата болгон эл аралык стандарттарга, ЕККУнун талаптарына жана милдеттенмелерине толук түрдө шайкеш келбейт деген билдирме таратты. ЕККУнун парламенттик ассамблеясынын байкоочулар тобунун жетекчиси Кимо Килюнен дагы мындай деп билдирди: “Шайлоо жараянынын белгилүү бир оңолушун көрсөттү, кээ бир округдарда шайлоочулардын алдында талапкерлердин жетиштүү саны болду. Бирок биз өлкөнүн бардык жеринде кеңири жайылган талапкерди шайлоо алдындагы жарыштан алып салуу,

добуштарды сатып алуу жана электораттын топ талапкерлерге ишениминин төмөнкү деңгээли сыяктуу көрүнүштөрдү байкадык” [150, 80-б.]. Ошондой эле тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору, профессор А. Акуновдун “Кыргызстан эгемендик доорунда (1990-2021)” китебинде мындай деп берилген “2006-жылкы оппозициянын эң башкы эки талабы болгон: биринчиси, Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо учурунда талаш тартыш чыгып, мыйзам бузулду деп эсептелген округдарда шайлоону кайрадан ачык, адилет, таза өткөрүү; экинчиден, ушу жылы күзүндө боло турган президенттик шайлоого А. Акаев өзүнүн катышпай тургандыгын расмий билдирүүсү керектиги” [40, 139-б.]. Эскерте кетсем, Б. Акаеванын “Цветы зла” аттуу китебиндеги маалыматтар да шайлоо системасындагы мыйзам бузуулар мамлекеттик төңкөрүшкө себеп экендиги белгиленген. Жогорудагы берилген маалыматтар аркылуу Кыргыз Республикасында болуп өткөн биринчи ыңклаптын себеби шайлоо системасындагы мыйзам бузуулардан чыгып келгендиги анык, мындан тышкары кийинки болгон эки ыңклап да дал шайлоо процессинен келип чыккан. Муну менен мамлекетте конституциялык негиздерге таянып мыйзамдар жазылып, так аткарылмайын баш аламандыкты токтотуу, өнүгүү жолуна түшүү мүмкүн эмес, тилекке каршы ыңклаптардын улам улам кайталанышы менен коомдун аң сезими өзгөрдү.

Шайлоо системасы – кыргыз элинин тарыхында кездешип келген саясий институттардын бири, кыргыздардын коомдук түзүлүшүндө демократия жалпы элдик курултайлар акрылуу, бийликтин түйүндүү чечимдерди кабыл алуучу жогорку институттары болгон. Тарыхтын тагдыр чечер учурларында элдик курултайлар кыргыз элинин келечегин аныктаган чечимдерди кабыл алган. Узак жана бай тарыхыбыз аркылуу бабаларыбыз эркиндиктин ыйык баалуулуктарын сактап, улам кийинки муундарга берип келген. Бул тууралуу тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору, профессор А. Акунов “Кыргызстан эгемендик дооруна (1991-2021)” аттуу китебинде мындай деп берген “Өткөн тарыхыбызга кайрыла турган болсок,

дүйнөнүн башка элдери сыяктуу эле кыргыз коомчулугунда парламентаризимдин башаттары байыртан эле жашап, курултайлар менен элдик жыйындар чоң мааниге ээ болуп келген. Ошондуктан “Курултай, “Элдик жыйын”, “Аксакалдар кеңеши” сыяктуу түшүнүктөр элдик башкаруунун формалары катары кыргыздын каада-салтында азыркы мезгилге чейин сакталып калган. Өздөрүнүн мамлекеттүүлүгүн жоготуп калгандыгына карабастан, кыргыздар улуттун, журттун тагдырын чечүү маселелерди караганда дайыма эл өкүлдөрүнүн катышуусу менен, демократиянын негизги элементтерин колдонуп келишкен” [40, 250-б.].

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы демократиянын бирден бир көргөзгүчү катары туура нукта өнүгүүгө жетише элек. Ошол эле учурда илимий талдоого таянып төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот, демократиянын өнүгүшү өтө жогору болгон өлкөлөрдө да анын үстүндө иштөө зарыл болгон жетиштүү көйгөйлөр бар, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өркүндөтүү боюнча баштапкы этабында турат. Бүгүнкү күндө шайлоо системасын туура демократиялык нукта өнүгүүсүнө жетишүү үчүн ар бир жаран өз салымын кошуусу зарыл.

Жогоруда белгилеп кеткендей кыргыздын курултайы шайлоо системасын туура колдонуп кетишине себепкер болуп, демократияны өркүндөтүүгө салым кошо алат. Себеби, байыркы кыргыз элинин жашоосундагы курултайлар элдик башкаруунун негизи болуп эсептелчү, ал жака ар бир уурадан өкүлдөр добуш берүү менен дайындалчу, мындай жыйындар жылына бир жолу өткөрүлүп, анда элдин күнүмдүк жашоосу үчүн маанилүү болгон маселелер талкууланып, чечилип турган. Бирок тилекке каршы Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы мыйзам ченеминде, ачык-айкын өтүлгөн жок. Балким ушундан улам Кыргыз Республикасынын Президенти 2022-жылдын 15-август айында №284 Жарлыгына кол коюп, 2022-жылдын 24-25-ноябрында Элдик курултай болуп өттү. Курултайга ар бир айыл өкмөтүнөн эки делегат шайланып райондук деңгээлге жөнөтүлүп, андан соң областтык деңгээлге жөнөтүлүп, 25-26-ноябрь айында болуп

өтүлгөн Элдик курултайдын делегаты болуп атакаруу бийлиги, Жогорку Кеңештин депутаттары жана Президент баш болуп чогуу элден чыккан көйгөйлөрдү талкуулап, республикалык деңгээлдеги иш-чарага катышышты. Элдик курултайдын делегаттары жер-жерлерде ачык, түз шайланып, республика боюнча 1000 ден ашуун делегат чогулду. Курултайдын делегаттарына ачык добуш берүү элдин арасында талаш тартышты, күнөм саноолорду жараткан жок. Себеби, делегатты кимдер шайлаганы ачык болду, добушумду уурдады же болбосо сатып алды, жыйынтыкты бурмалап кетти деген дооматтарды коюуга мүмкүнчүлүк жаралган жок. Бул жагдай коомчулукта кызуу талкууга алынып, шайлоолор дал курултайдын принциптеринде өтүлүшү сунушталууда, бирок ачык добуш берүү шайлоо системасында каралган принциптерге дал келбейт экендиги коомчулук эске алган жок.

Демократиялык шайлоо, саясий системанын негизи катары, саясаттын илимий теориясына жана социологияга тиешелүү бир нече негизги принциптерди камтыйт:

- плюрализм принциби, бул принцип коом ар кандай кызыкчылыктардан, баалуулуктардан жана көз караштардан турат деп аныктайт. Демократиялык системада бул ар түрдүү топтордун баары шайлоо аркылуу чечим кабыл алууга укуктуу;
- эркиндик жана теңдик принциби, бул бардык жарандар шайлоого катышууга бирдей укуктарга жана мүмкүнчүлүктөргө ээ деп билдирет;
- өкүлчүлүк принциби, бул принципке ылайык, жарандар өз өкүлдөрүн тандап, андан кийин алардын атынан чечим кабыл алышат;
- мыйзамдуулук принциби, бул демократиялык шайлоо аркылуу түзүлгөн өкмөткө жана анын иш-аракеттерине мыйзамдуулук берет. Мыйзамдуулук шайлоону эл өз эркин билдирген механизм катары таануудан келип чыгат;
- укуктук мамлекеттин принциби, бул демократиялык шайлоонун алкагында Өкмөт мыйзамдарды жана Конституцияны сактоого

милдеттүү. Бул принцип эч ким Мыйзамдан жогору эмес, ал тургай өкмөт мыйзамдар менен чектелиши керек деп ырастайт.

Бул принциптер бири-бири менен тыгыз байланышта биригип, коомдун өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн демократиялык шайлоонун негизин түзөт. “Дагы бир өзгөчө белгилеп кетчү нерсе, 1990-1993-жылдарда, Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхынын өтө жооптуу алгачкы мезгилинде, Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети, президенти, өкмөтү, сот бийлиги ынтымакта, өз ара түшүнүү жана бирин-бири колдоо шарттарында иштешкен. Ушул жылдары кыргыз коомчулугу мамлекеттик бийликти ар тараптан колдоп турган. Бийлик менен жарандык коомдун эриш-аркак, бир багытка карай, жалпы максатты көздөп иштешкени Кыргызстанды эки-үч жылда эле дүйнө тааныткан. Бийликтин да, элдин да эгемендүү мамлекеттин жаркын келечегине ишенимдери чоң болгон. Президент А. Акаев өзүнүн саясий карьерасынын алгачкы жылдарында кыргызстандыктардын чыныгы ишенимине жана чексиз колдоосуна ээ болгон. Кыргыз элине карата пейили ак, ниети таза болгондо А.Акаевдин тарыхта баатыр катары кала турган мүмкүнчүлүктөрү эбегейсиз жогору болчу. Бирок элдин чексиз ишеними менен үмүтүн президент А.Акаев актаган жок, тескеринче, элдин адилеттүүлүккө карата үмүтү менен ишенимин уурдап кетти” [40, 47-б.] деп тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору, профессор А. Акунов өз китебинде белгилеген. 2020-жылдын 4-октябрындагы шайлоонун жыйынтыгынан улам кайталанган мамлекеттик төңкөрүштөн кийин шайланган Президентке элдин үмүтү жанданган сыяктуу. Тарыхта берилгендей бүгүнкү күндө коомчулуктун көпчүлүгү бийликти колдоп, бийлик менен эриш-аркак, бир багытта иш жүрүп жатканы байкалып турат. Көпчүлүк элдин бийликке болгон көңүлү ток, ою түз болгон сыяктуу.

Корутунду

1-бапта шайлоо системасынын теориялык аспектилери каралып, Кыргыз Республикасынын шайлоо процессинин тарыхы талданды.

Кыргызстандагы шайлоо системасынын практикасын кеңири талдоосунан соң төмөнкүдөй тыянактарга токтолдук:

1. Шайлоо системасынын теориясын изилдөө аркылуу шайлоо процессинин уюштуруу принциптери менен механизмдери ачып берилди. Шайлоо системасынын моделдери талданды, алардын саясий динамикага жана ар кандай социалдык топтордун кызыкчылыктарынын өкүлчүлүгүнө кандайча таасир этиши мүмкүн экендиги жөнүндө баалуу түшүнүктөр аныкталды.
2. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый өнүгүшүн изилдөө төрт этапка бөлүнүп каралып, андагы өнүгүү тенденциялары аныкталды. Ар бир этапта шайлоо системасынын өнүгүү өзгөчөлүктөрү менен бирге кемчиликтери салыштырмалуу иретте берилип, системага киргизилген өзгөрүүлөр саясий процесстерге кандай таасир тийгизгени аныкталды.

Жалпысынан 1-баптагы изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасындагы шайлоо системаларын талдоодо жана иштеп чыгууда теориялык принциптерди эске алуунун маанилүүлүгүн баса белгилеп, шайлоо процессинин тарыхый аспектилерин түшүнүү, шайлоону башкаруунун эффективдүү жана жергиликтүү ыңгайлаштырылган механизмдерин иштеп чыгууну көздөгөн максатын орундатты. Бул жааттагы андан аркы изилдөөлөр Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы менен процесстерин тереңирээк талдоону жана алдыңкы тажрыйбаларды эске алуу менен жакшыртуу үчүн сунуштарды иштеп чыгууну кийинки баптарда камтылат.

БАП 2. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук жана методологиялык негиздери

Мамлекеттин саясий турмушуна жарандын активдүү катышуусун камсыз кылууда, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоодо, бийлик органдарынын легитимдүүлүгүн жана туруктуулугун камсыз кылууда негизги инструмент катары шайлоо системасы таанылат. Ошондуктан шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин өркүндөтүү биринчи кезекте мамлекеттин өзүнүн кызыкчылыгы, экинчи кезекте дүйнөлүк аренада өзүн демократиялуу нуктагы өнүгүп жаткан мамлекет катары тааныткысы келсе, анда шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздеринин өнүгүшү олуттуу мааниге ээ. Илимий изилдөөнүн алкагында да, дүйнөлүк контекстте да демократиялык принциптерди сактоо, саясий маданиятты өнүктүрүү менен жарандык коомду чыңдоо үчүн шайлоо системасынын мааниси, ээлеген орду олуттуу деп таанылат.

Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин, шайлоолорго жана саясий процесстерге тиешелүү ченемдерди Кыргыз Республикасынын Конституциясы өзүнө камтыйт. Шайлоо системасы мамлекеттик саясий системасынын алкагында жарандардын шайлоо укуктары менен милдеттерин, бийлик органдарынын түзүү тартиби менен шайлоонун принциптерин, жол-жоболорун аныктаарын түшүнөбүз. Ошондой эле шайлоо процессине талдоо жүргүзүүдө жана аны өркүндөтүүдө колдонулган укуктук ыкмалар менен шаймандар гана эмес жалпы методология түшүнүгү камтыган социологиялык, философиялык, саясий, тарыхый жана башка илимдерди изилдөөдө колдонууга алынган ыкмалар да пайдаланылган. Анткени, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздери аттуу теманы ачып берүүдө бир гана

юридика илимине тиешелүү ыкмалар колдонууга алынып, башка илимдердин ыкмаларын, далилдерин, негиздери камтылып колдонууга алынбаса анда илимий теманы толук кандуу изилдеп ачып берүүгө мүмкүн эмес болмок.

Изилдөөнүн **объектиси** катары Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин жүзөгө ашырууда келип чыккан укуктук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн **предмети** болуп Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздеринин так аткарылышына алып келүүчү механизмдер, мамлекет менен жарандын шайлоо системасына байланыштуу укуктары жана милдеттери.

“Изилдөөнүн **методу** – таанып билүүнүн жолу жана ыкмалары, практикалык жана теориялык жактан реалдуулукту билүү ыкмаларынын жана операцияларынын жыйындысы, тагыраагы болгон билимди таанып билүү же жаңы билимге ээ болуу максаты менен иреттелген иш” [42, 31-б.].

Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин аныктоодогу колдонууга алынган методологиянын айрым аспектилери:

- укуктук талдоо – шайлоо системасы менен процессин жөнгө салуучу конституциялык мыйзамдарды, кодекстерди жана башка ченемдик-укуктук актыларды карап чыгууда, аларга талдоо жүргүзүүдө, негиздер менен принциптерди аныктап, ачып берүүдө толук кандуу колдонулат;
- саясий талдоо – мамлекеттик системанын алкагындагы саясий институттар менен партиялар, маданият менен идеология тармагынын тийгизген таасирлери изилдөөдө камтылып ишке ашырылат дегенди түшүнөбүз;
- социологиялык талдоо – шайлоо системасы социология илимине көз каранды, себеби шайлоочунун жеке көз карашына баа берип, алардын каалоолорун эске алып системага, мыйзамдарга өзгөртүү киргизүүдөн реформанын ийгилиги көз каранды. Ошондой эле социологиялык талдоо өзүнө демография менен миграциянын жыйынтыгын камтыйт, жана аларды эске алуу шайлоо процесси үчүн маанилүү. Мисалы,

тиешелүү ченемдик-укуктук актыларга өзгөртүү киргизилип, шайлоо процесстен форма-2 иш кагазы колдонуудан алынып салынгандыгы бир көйгөйдү жоюп, экинчи көйгөйдү жаратты. Себеби ички миграция өнүккөндүгүнө байланыштуу шайлоочулардын шайлоого катышкан санынын төмөндөсүнө салым кошту;

- статистикалык ыкмалар – шайлоо процессине баа берүүдө, реформанын жыйынтыгын аныктоодо, шайлоонун жыйынтыгын талдоодо, шайлоочунун катышуусун, анын ичинен гендердик катышуусу менен жаш курактарын аныктоодо статистикалык ыкма колдонулуп жалпы шайлоо системасын балоодо колдонулду.

Жогоруда белгиленген ыкмалардын айкалышы илимий изилдөө иште ийгиликтүү колдонууга алынды. Диссертациялык теманын алкагында белгиленген милдеттерди ишке ашырууда колдонулуп, ошондой эле иштелип чыккан сунуштардын натыйжалуулугун, күчтүү жана алсыз жактарын белгилеп, аныктап чыгууда колдонулду.

Укуктук талдоо методологиясын колдонуу аркылуу шайлоо системасындагы мыйзамдуулукту ишке ашыруудагы көйгөйлөрдү, кемчиликтерди, шайлоочулардын укуктары менен милдеттеринин дал келүүсү талданып сунуш киргизүүгө өбөлгө боло алды, башкача айтканда диссертациялык теманын илимий изилдөөсүнүн алкагында укуктук талдоо методологиясын колдонуу аркылуу илимий иш максатына жете алды деп аныктоого болот. Шайлоо процессин ийгиликтүү ишке ашыруудагы шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасынын иш аракеттеринин мыйзамдуулугу менен ачык-айкындуулуктун канчалык деңгээлде сакталышы боюнча, жана ошондой эле талапкерлерди каттоо жол-жоболору, шайлоонун жыйынтыгын чыгаруу, жалпы шайлоо боюнча маалымат таркатуу ишин алып баруусу жана башка шайлоо процессинин аспектиери каралып, аныкталды. Шайлоо системасын жакшыртуу, натыйжалуулугун камсыз кылуу боюнча мыйзамга өзгөртүү киргизүү сунуштары укуктук талдоонун жыйынтыктарынын негизинде иштелип чыкты.

Шайлоо процессине таасир эткен саясий динамиканын ар кандай аспектилерин түшүнүү аркылуу баалоодо саясатты талдоо методологиясын колдонуу акрылуу толук кандуу максатына жетүүгө мүмкүнчүлүк алды. Бул методология аркылуу шайлоо системасынын негизги субъектилерин катары бир тараптан - бирдиктүү шайлоо комиссиялары (БШК, АШК, УШК) жана экинчи тараптан - саясий партиялар, талапкерлер, шайлоочулар, ошондой эле байкоочу катары катталган бий өкмөт уюмдар талданды. Субъектилердин шайлоо процессиндеги байланышын аныктоо үчүн жүргүзүлгөн талдоолордун негизинде көйгөйлөр аныкталып, сунуштар иштелип чыкты. Шайлоо системасы камтыган шайлоо укугу менен процесси коомдун саясий маданиятынан, жарандын аң-сезиминен, анын баалуулук көз караштарынан, демократия түшүнүгүнө байланыштуу деп аныкталып, анын илимий иште саясий талдоо методологиясынын өз орду, аткарган функциясы жогору деп белгиленди.

Илимий иштеги өз алдынча талдоо иши БШКнын расмий маалыматындагы сандарга таянып жүргүзүлдү. Мисалы 1995-жылдан баштап 2024-жылдын 30-июнундагы кайра шайлоонун жыйынтыктары талданып, анын негизинде: шайлоочунун жалпы саны; шайлоого катышкан шайлоочунун саны; “Баарына каршы” талапкерге добуш берген шайлоочунун саны тастыкталып, салыштырмалуу иретте чагылдырылды. Бул талдоонун негизинде негизги көйгөйлөрдүн бири катары “шайлоочунун шайлоого катышуусу” деп аныкталды. Албетте социологиялык талдоодон келип чыккан көйгөй жалпы коомдун шайлоо процессине болгон мамилесин аныктады жана берилген сунуш Кыргыз Республикасынын Конституциясынын шайлоо укугуна байланыштуу беренелерге өзгөртүү сунушун иштеп чыгууга салым кошту. Кошумча социологиялык ыкмасы аркылуу шайлоонун жыйынтыгына таасир берүүчү ар түрдүү факторлор талданып, талапкердин мүмкүнчүлүгүн жогорулаткан кандай ыкмалар колдонулганы, жана алар кандай таасир бере алгандыгы талданды.

Ал эми добуш берүүнүн натыйжаларын талдоодо социологиялык ыкмага кошумча статистикалык ыкма да колдонууга алынды. Социологиянын объектиси коом деп таанылат, ал эми коом шайлоо процессинин негизги субъектисине кирген – шайлоочуларды өзүнө камтыйт. Статистикалык ыкма аркылуу шайлоочулардын шайлоого болгон кызыгуусу, жоопкерчилиги анын социалдык жана маданий факторлорунан көз каранды деп аныкталып сунуш иштеп чыгууда жардам берди. Ошондой эле статистикалык ыкма шайлоо процессинен чыккан өзгөрүүлөргө баа берип, шайлоочулардын тандоолорун изилдөөдө жана ар кандай үгүт стратегияларынын натыйжалуулугун баалоодо маанилүү ролду ойноду.

Илимий иште шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздеринин алкагындагы теманы ачып берүү үчүн, бир гана укуктук тармакты кароодон тышкары саясий, социологиялык, философиялык көз караштарды камтыган жана тарыхый маалыматтарды, эксперттик көз караштарды талкууга алынып эмпирикалык ыкма толук кандуу колдонулду. Эмпирикалык ыкма деп, биз байкоолорго, эксперименттерге жана далилдерди талдоого негизделген изилдөө ыкмасы деп билебиз. Бул ыкма изилдөөнүн максатын ишке ашырууда жана милдеттерине жетүү үчүн тажрыйба аркылуу, түздөн-түз өз ара аракеттенүү менен жетүүгө түрткү берет деп илимий иштин алкагында талданды.

Илимий изилдөөнүн алкагында эмпирикалык ыкма төмөнкү тизмеленген аракеттерди өзүнө камтыды:

- шайлоо системасын талдоо жана түшүнүү үчүн шайлоо процессинин жүрүшүнө байкоо жүргүзүү ыкмалары колдонулду;
- шайлоону өткөрүүдөгү кошумча факторлор жөнүндө маалыматтар топтолуп жана аларга талдоо жүргүзүлдү;
- шайлоо процесстериндеги мыйзамдардын так аткарылуусу боюнча статистикалык талдоо жүргүзүлдү;
- шайлоо субъектилердин шайлоо системасына, процессине болгон көз караштары изилденди, талдоонун негизи катары даяр

сурамжылоолордун жообу алынды. Ошондой эле кошумча өз алдынча сурамжылоо иштери уюштурулду.

Жогорудагы маалыматтарга ылайык, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздери аттуу диссертациялык теманын алкагындагы илимий иште эмпирикалык ыкма колдонулуп, ал аркылуу конкреттүү маалыматтар менен фактыларга токтолуп, теория камтыган маалыматтан тышкары байкоолор менен тажрыйбаларга баа берүү аркылуу негизделген тыянактар менен сунуштарды берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Илимий издөө иштин алкагында коюлган милдеттерди ачып берүү үчүн Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы мамлекеттин эгемендүү күндөрүнөн берки тарыхы изилденди. Алар: архивдик документтер; ченемдик-укуктук актылар; статистикалык маалыматтар, ошондой эле шайлоо системасына байланыштуу илимий издөөлөр менен изилдөөчүлөрдүн пикирлери аныкталып илимий иште чагылдырылды. Жалпы жонунан теориялык база катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы, шайлоо системасына тиешелүү мыйзамдардын тобу, БШКнын отурумдарынан чыккан токтомдор, протоколдор, иш кагаздар негизги объект катары каралды. Шайлоо системасынын алкагында иш алып барган эл аралык уюмдар, булар: БУУ; ЕККУ; Венециандык комиссия деп таанылгандыгына байланыштуу, алардын корутундулары, көз карандысыз эксперттертик илимий жоболору, билдирүүлөрү талданууга алынды.

Ошентип, эмпирикалык ыкманы колдонуу аркылуу документтерди талдоо ыкмасы да колдонулду жана иш-кагаздарга талдоо жүргүзүлдү. Документтерди талдоо ыкмасынын алкагында сапаттык (проблемалык издөө, тематикалык жыйынтыктоо) жана сандык (контент-анализ) деп экиге бөлүп талданды. Мунун негизинде Кыргыз Республикасынын өнүгүү тарыхын ар кандай аспектиде изилдеген тарыхчылардын, окумуштуулардын, саясат тануучулардын, юридика илимдеринин жана башка эксперттердин илимий иштерин, корутундуларын салыштырып карап чыгып жеке илимий

корутунду чыгаруу максаты ишке ашты. Иш-кагаздарга БШКнын протоколдору менен токтомдору да киргизилип, анын негизинде шайлоо процессинин жыйынтыктарына сандык талдоо аткарылды. Илимий иштин максатына жетүү үчүн Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы тууралуу шайлоочулардын ой-пикирлери да маанилүү роль ойнойт деп аныкталып, шайлоочулардын ой-пикирин талдоо максатында жеке сурамжылоо уюштурулуп, анын негизинде көйгөйлөр далилденип, сунуштар иштелип чыкты. 2021-жылы боло турган шайлоонун алдындагы шайлоочунун маанайын аныктоо боюнча Эл аралык Республикалык Институттун Кыргызстандагы өкүлчүлүгү жүргүзгөн сурамжылоо колдонууга алынды. Экинчи объект катары 2021-жылдын 19-28-февралында «Общее дело» коомдук фондунун жүргүзгөн сурамжылоосунун жыйынтыгы талданып, диссертациялык иште чагылдырылды. Илимий иштин алкагында суроолор иштелип чыгып, өз алдынча сурамжылоо иши уюштурулду жана аныкталган көйгөлөр боюнча, мисалы: баарына каршы талпакерге добуш берүү санынын өсүүсү, шайлоочунун шайлоого катышпоосу тууралуу жана жарандык конституциялык шайлоо укугуна болгон көз карашы, пикирлери талданып, сурамжылоонун жыйынтыгы иште чагылдырылды.

Жогоруда белгиленген методологиянын алкагында чогултулган материалдарын негизинде шайлоо системасына байланыштуу саясий окуяларды чагылдырып, негиздүү корутунду чыгарууда тарыхый ыкма да колдонууга алынды. Тарыхый ыкма аркылуу шайлоо процессиндеги фактылар талданды. Кээ бир учурларды түшүнүүгө жана түшүндүрүүгө жеңил болуу үчүн, шайлоо системасынын жана шайлоо процессинин жүрүшүн хронологиялык иретте негиздеп берүүнү ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Тарыхый ыкма менен бирге салыштырмалуу ыкмасы колдонулду, себеби эгемендүүлүктүн биринчи күнүнөн тарта болуп өткөн шайлоо процесстерине, шайлоо системасына караштуу стратегиялык багыттар, саясий учурлар, көйгөйлөр салыштырмалуу ыкма менен талданып жыйынтыктар негизделди. Салыштырмалуу ыкманы колдонуу акрылуу 1995-

жылдан 2024-жылдын 30-июнуна чейинки өтүлүп келген референдумдар, президенттик жана Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоолору талданып, жыйынтыктар илимий иште чагылдырылды. Сандардын өзгөрүүсүн баса белгилеп, илимий иште көтөрүлгөн көйгөлөрдүн негиздүүлүгүн аныктап берүү үчүн чогултулган маалыматтар таблица, диаграмма формасында топтолуп диссертациялык иштин тиркемесинде берилди.

Кийинки колдонууга алынган ыкма синергетика ыкмасы болду. Шайлоо системасы юриспруденциядан тышкары саясат таануу илими менен тыгыз байланышта болгондуктан изилдөөдө саясий процесстердин тийгизген таасири эске алынып каралды, себеби жаран, коом, коомчулуктун ой жүгүртүүсүн талдоо аркылуу гана шайлоо системасындагы көйгөлөрдү аныктап, жаңы сунуштарды иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү пайда болот. Ошондуктан илимий иште тарых, социология, философия жана саясат таануу илимдеринин айкалышынан келип чыккан авторлордун ойлору чагылдырылып талкуулоого аракет көрүлгөн. Ушуга байланыштуу илимий изилдөө иште диалектикалык материализм-табияттын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн өнүгүшүн талдоого умтулган диалектика принциптерине негизделген философиялык методологияга басым жасалды.

Коюлган теманын алкагында жүргүзүлгөн илимий изилдөөдө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын камтыган темага караштуу аспектилеринин көптүгү булактарды бир нече топторго бөлүп кароону талап кылып өзүнчө кыйынчылыктарды жаратты. Бирок ага карабастан коюлган максатты ишке ашыруу үчүн ишти комплекстүү жүргүзүп, булактар топко бөлүнүп изилденди. Шайлоо системасын камтыган булактардын биринчи тобуна Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык негиздери тууралуу илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн авторлордун иши каралды, булар: М. Д. Джумабаевдин “Развитие избирательной системы Кыргызской Республики” [79] аттуу диссертациялык иши болду; Б.Н.Малабаевдин “Конституционно-правовые основы избирательной

системы” [118] аттуу монография болду; С. А. Токтоболотованын “Роль неправительственных организаций в процессе развития избирательной системы Кыргызской Республики” [151] аттуу илимий ишиндеги шайлоо системасына тиешелүү аспектилер колдонууга киргизилди.

Шайлоо укугу, бул конституциялык укуктун бирден бир спектри болот деп белгилеген авторлордун эмгектери да каралды: У. О. Аманалиев “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” [42] - Бишкек, 2023. - 430 б.; А. А. Арабаев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” [44] - Бишкек, 2014. - 411 б.; Б.И. Борубашев, “Политико-правовая система кыргызского общества” [58] - Бишкек, 2021. - 416 с.; З. К. Курманов, “Кыргыз Республикасынын шайлоо укуктары жана партиялык түзүлүш боюнча эскерткич” [109] Бишкек, 2017. - 135 б.; С.С. Сооданбеков, М.К. Укушев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” [144] - Бишкек, 1999. - 400 б.; Н.Т. Шерипов, “Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу” [162] - Бишкек, 2015. - 663 б.; А. Эсенбаев, “Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане” [168] - Бишкек, 2013. - 202 с.

Жогоруда белгиленген юридикалык илимдин өкүлдөрүнүн эмгектеринен тышкары саясат таануу, тарых, философия илимдеринин окумуштууларынын окуу китептери талданып, салыштырмалуу белгиленип жыйынтыкталды: тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору, профессор А. А. Акунов, “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)” [40] аттуу окуу китеби; философия илимдеринин доктору, профессор О. А. Тогусаков, “Улуттук идеянын саясий-укуктук маселелери” [150] окуу китеби; филология илимдеринин доктору А. Эркебаев, “Думать не о себе, а о стране” [167]; философия илимдеринин доктору, профессор К. Исаев, “Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы” [95] окуу китеби, ушул эле автордун “Коом жана ыңклап” [96] окуу китеби; саясатчы А. А. Бекназаров, “Аксы ыйы – улут кайгысы” [53]; А. Б. Акаева. “Цветы зла” [39]. Жогоруда берилген авторлордун окуу китептеринен шайлоо системасында кездешкен

көйгөйлөр баамдалып, бекитилген жоболор боюнча тыянак чыгарууда белгиленди.

Юридика илимдеринин кандидаты Б. Н. Малабаевдин “Конституционно-правовые основы избирательной системы Кыргызской Республики” [118] монографиясында Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык укуктук жана практикалык бөлүгүнө басым жасалган. Эгмендүү Кыргыз Республикасынын биринчи күнүнөн баштап 2021-жылга чейинки тарыхый жана саясий учурлар менен бирдей шайлоо процесси кенен чагылдырылып берилген окуу китеби катары колдонууга А. А. Акуновдун “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)” [40] аттуу окуу китеби болду. Автор шайлоо система менен процесстер тууралуу маалыматтарды да ар тараптуу форматта, жогорку деңгээлде чагылдырып теориялык, укуктук жана практикалык жагына басым жасап ачып берген. Ал эми мамлекеттин биринчи Президенти А.А. Акаевдин кызы Б.Акаеванын “Цветы зла” [39] аттуу китеби биринчи мамлекеттик төңкөрүштөн кийин жарык көргөн жана анда шайлоо системасы чагылдырылып, ошол учурдагы реформаларга токтолуп, шайлоо процедураларына киргизилген өзөрүүлөрдү белгилеп кеткен.

Бул бөлүмдү жыйынтыктап, шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздерди ачып берүү жолдорунун бири катары тарыхый, социологиялык, формалдуу-логикалык, системалык-структуралык методдор, ошондой эле илимдин төмөндөгүдөй атайын укук таануу ыкмалары колдонулганын белгилемекчибиз:

1. Социологиялык ыкма, социумда шайлоо укугунун статистика жана динамика аспектеринде ордун жана ролун көрсөтүүгө мүмкүндүк берет экен.
2. Тарыхый талдоо болсо парламентаризм институттарынын эволюция процессин реконструкциялоого мүмкүндүк берди, ошондой эле элдик суверенитет, демократия, көп партиялуулук концепцияларынын аң

сезимин тереңдетип, алардын өнүгүү тенденцияларын талдоого өбөлгө түздү.

3. Салыштырмалуу укуктук ыкма болсо шайлоонун өкүлчүлүктүү органдарынын статусу менен бирге шайлоонун негизги катышуучуларынын бири талапкер менен шайлоочулардын укуктук жөнгө салуудагы жолдорун көрсөтүп ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү.
4. Системдик ыкма шайлоо демократиясынын укуктук моделин толук ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү.

Системалуу жана тартиптүү иш-аракет көрүүдө материалисттик диалектиканын методдоруна таянуу туура чечим деп кабыл алынып диссертациялык иште системдүү, логикалык ыкмалар менен чогуу салыштырмалуу-укуктук талдоо колдонулган.

2.2. Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү шайлоо системасынын түзүлүшү, жалпы мүнөздөмөсү

“Шайлоо – бул шайлоочулардын добуштары аркылуу мамлекеттик органдарды түзүү жол-жобосу деп билебиз. Кыргыз Республикасында жарандардын шайлоо укуктары эркин жана ыктыярдуу ишке ашырылып, мыйзам менен сакталат. Жарандардын эрк-ниетин билдирүүдө зордук менен таасир берүү эч кимдин укугу жок” [158, 2-б.] деп ЕККУнун усулдук колдонмолорунда берилген. Юридика илимдеринин доктору У.О. Аманалиевдин окуу китебинде “Шайлоо – азыркы саясий коомдордо мамлекеттик бийликти уюштуруунун жана иштешинин эң маанилүү институту” [42, 256-б.] деп белгилеген.

Кыргыз Республикасынын атайын статусу бар бийлик органына кирген – БШКнын өз курамагындагы АШК, УШК аркылуу республика боюнча шайлоолорун ишке ашырып, шайлоо жөнүндө мыйзамдар жана башка укуктук актылар менен аныкталган татаал институту экендиги белгиленди. “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча

шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамын 3-беренесинин 1-бөлүгүндө 7-пункт менен шайлоо комиссиялары төмөнкү принциптер боюнча өз ишин жүзөгө ашырат деп белгиленген: 1-мыйзамдуулук; 2-айкындуулук; 3-ачыктык; 4-көз карандысыздык; 5-коллегиялдуулук; 6-адилеттүүлүк; 7-калыстык” [13].

Жогорудагы принциптер шайлоо процессинин ар кандай этаптарында анын чынчылдыгын, ачыктыгын жана натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн колдонулат. Алардын талданылышына төмөндөгүдөй мүнөздөмө берүүгө аракет көрүлдү.

1. Мыйзамдуулук дегенде, биз шайлоо комиссияларынын бардык иш-аракеттери деп билебиз, шайлоону уюштурууда, талапкерлерди каттоодо, добуштарды эсептөөдө жана жыйынтыктарды жарыялоодо шайлоо мыйзамдарын туура колдонуу менен аткаруу керектигин түшүнүшүбүз керек.
2. Айкындуулук дегенде, шайлоо процесси жөнүндө маалыматтын бардык кызыкдар тараптарга жеткиликтүү болушун камсыз кылып, жыйынтыкты жарыялоодо ачык айкындуулукту сактоо керектигин билүү.
3. Көз карандысыздык дегенде биз шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү саясий же башка тышкы таасирлерден көз карандысыз иштеп, өз иш-аракеттеринде тийиштүү статуска ээ болгонун, алардын чечимдери тышкы кысымдарга эмес, мыйзамга жана адилеттүүлүк принциптерине негизделип, иш алып баруусун сезүү керектигин билүү.
4. Коллегиалдуулук дегенде, биз бардык мүчөлөрдүн пикирин эске алуу менен жамааттык негизде комиссиялардын чечим кабыл алуусун камсыз кылып, өзүм билемдиктин алдын алууга жана тең салмактуу чечимдерди кабыл алып турууларын эстен чыгарбоо керектигин билүү.
5. Адилеттүүлүк дегенде, биз шайлоо процессинин бардык катышуучулары үчүн бирдей шарттарды кепилдеп, бардык талапкерлер жана партиялар үчүн медиага, каржылоого жана ресурстарга бирдей

жеткиликтүүлүктү камсыз кылууну, ошондой эле шайлоо процессине басмырлоонун же туура эмес кийлигишүүнүн алдын алууну иш аракеттеринде болуусун билип жүрүү.

Шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасына тиешелүү мыйзамда каралган принциптер демократиялык коомдоо орун алса, анда ал коомдо адилеттүүлүк менен эркин шайлоолор өнүгө алат жана өнүгүүсүнө шарт түзүлөт. Жогоруда белгиленген принциптер бир гана шайлоо комиссияларынын ишинде жана шайлоо процессинин бардык катышуучуларынын иши үчүн гана негизги ролду ойнобостон, жалпы коомдун турмушундагы ар тараптуу тармактарда, учурларда ориентир боло алат.

“Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамын 3-беренесинин 1-бөлүгүнө” [13] 8-пункт менен “натыйжалуулук” деп принцип кошуу сунушталат. Бул принциптин ролу шайлоону сапаттуу уюштуруп, өткөрүп берүүсүн камсыз кылуу дегенди түшүндүрүп, өзүнө шайлоо процессин так жөнгө салууну, шайлоочуларга тийиштүү түрдө маалымдоону, даттанууларды жана талаш-тартыштарды өз убагында жана объективдүү кароону, ошондой эле шайлоо мыйзамдарын бузууларга активдүү бөгөт коюуну камтып, коомдун шайлоо системасына болгон ишенимине жетүүгө жана шайлоонун эркиндиги менен адилеттүүлүгүн камсыз кылууга багытталат.

Натыйжалуулук принцип шайлоо комиссияларынын ишинде төмөнкүдөй колдонсо болот деп ишендиребиз.

1. Процесстерди оптималдаштырууда шайлоо комиссиялары бюрократиялык жол-жоболорду кыскартууда, арыздар менен маалыматтарды иштеп чыгууда аларды максималдуу жөнөкөйлөтүү аркылуу өз процесстерин оптималдаштыра алышат.
2. Пландоо жана ресурстук камсыздоодо комиссиялардын ишин натыйжалуу пландаштыруу, анын ичинде ресурстарды бөлүштүрүү

(кадрдык, каржылык жана материалдык) шайлоону жылмакай жана натыйжалуу өткөрүүгө жардам боло алат.

3. Кадрларды окутуу жана даярдоодо комиссия мүчөлөрүн жана персоналды системалуу окутуу менен даярдоо, кесипкөйлүгүн жогорулатууга жардам берип, бул тапшырмаларды натыйжалуу аткарууга мүмкүнчүлүк ачат.
4. Мониторинг жана контролдоодо шайлоо процессинин жүрүшүнө мониторинг жүргүзүп, көйгөйлөрдү ыкчам аныктоого жана аларга реакция кылуусун тездетип, ошону менен анын натыйжалуулугун жана ачык-айкындыгын жогорулатат.
5. Натыйжаларды талдоо жана оптималдаштырууда шайлоо процесси аяктагандан кийин комиссиялар процесстин күчтүү жана алсыз жактарын аныктап, кийинки шайлоо процесстериндеги иш-пландарга өзгөртүү киргизип, оңдоо түзөөлөрдү жүргүзүп, ошону менен алардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатат деп ишендиребиз.

Шайлоо процесстерине даярдык көрүү жана өткөрүү боюнча жоопкерчилик жуктөлгөн негизги орган катары шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасынын иерархиялык иреттеги түзүлүшү – БШК, АШК, УШКлар деп таанылат. Иерархиянын башында БШК туруп, мамлекеттик бийлик бутагына көз каранды эмес органы болуп, өзүнө караштуу бюджет, фонд, бланк менен биргеликте Мамлекеттин герби түшүрүлгөн мөөрү болот. Ал эми анын курамына 12 мүчө кирип, беш жылдык мөөнөткө шайланышат. Мүчөлөрдүн 3/1 – Кыргыз Республикасынын Президенти, 3/1 – парламенттик көпчүлүк, 3/1 – парламенттик оппозициянын сунушу менен шайланып келишет.

Шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасынын иштерине мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, коммерциялык эмес уюмдар менен саясий партиялардын, ошондой эле юридикалык жана жеке уюмдарынын кийлигишүүсүнө мыйзам тарабынан жол берилбейт. Ал эми талапты бузгандар үчүн юридикалык

жоопкерчиликке тартылуусу каралган. Аткаруу бийлигине караштуу органдар, алардын кызматкерлери шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасынын иш алып баруусуна, ыйгарым укуктарын ишке ашырууга көмөк көрсөтүү максатында тиешелүү жабдыктар, каражаттар, иш-кагаздарды аткарууга керектүү технологиялык жабдуулары болгон (көргөзмө доскалар, ящиктер, добуш берүү үчүн кабиналар ж.б.) жана транспорттун түрү менен камсыз кылып, ошондой эле байланышка чыгууга мүмкүнчүлүк болгон кеңселер менен камсыздап берүүгө милдеттендирилет. Акыркы он жылдык шайлоо процесстеринде республика боюнча 2500дөн ашык участкалык шайлоо комиссиялары түзүлүп келген, ар бир участкаларда 11 же 21 мүчө шайланат, алардын саны жергиликтүү тургундардын санына жараша белгиленип келген. 2023-2024-жылдары жүргүзүлгөн “Административдик-аймактык реформанын” негизинде шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасына өзгөрүүлөр каралууда.

БШК тарабынан коюлган талаптарды так аткарууга кызыктар болгон тарап, бул шайлоодо талапкерлерди көрсөткөн саясий партиялар болуп саналат. Алардан тышкары бир мандаттуу округдан чыккан жеке талапкерлер, шайлоо процессине байкоо жүргүзүү боюнча кызыктар болгон коммерциялык эмес уюмдар кызматташууга чыгышат. Ал эми шайлоо процессинде тиешелүү мыйзамдардагы талаптарды аткарышбаса, же туура эмес аткарышкан болсо, же болбосо белгиленген мөөнөттө аткарууга жетишпей калышса юридикалык жоопкерчиликке тартылышат.

БШКнын иши коллегиялдуу, айкын жана ачык деп таанылат. БШКнын тиешелүү конституциялык мыйзамда белгиленген ыйгарым укуктарына эркин талкуулоо аркылуу, добуш берүү менен чечүүлүүсү каралган, ал эми курамы тиешелүү конституциялык мыйзамда белгиленгендей 3/2 кем эмесинен түзүлүп, ишке киришүүгө укуктуу. БШКнын уюштуруу иштери “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамында – Кыргыз Республикасынын аймактарында жарандарынын шайлоо укуктарынын жана референдумга

катышуу укуктарынын сакталышын камсыз кылуу; шайлоо мыйзамдарынын бир түрдүү колдонулушун камсыз кылуу; талапкерлер, саясий партиялар үчүн бирдей укуктук шарттарды сактоону камсыз кылуу; шайлоочулардын жана референдумдун катышуучуларынын эсебин жүргүзүүнүн бирдиктүү системасын уюштуруу; Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын, жергиликтүү кеңештердин депутаттарын, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын башчыларын шайлоону жана референдумду даярдоону жана өткөрүүнү камсыз кылуу; шайлоо системасын өнүктүрүү, шайлоо процессинин катышуучуларын маалымдоо жана шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүн жана шайлоо комиссиясынын резервинде турган адамдарды окутуу” [13] деп регламентте аныкталып, милдеттери каралган.

БШКнын ишин уюштурууда усулдук менен маалыматтык талдоо кылууну жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылып берүүсүн бөлүмдөргө бөлүү аркылуу БШКнын аппараты тейлеп, жүзөгө ашырып келет. Кошумча ар бир АШКда мүчөлөрдөн тышкары алардын иштөө сапатын жогорулатуу үчүн БШКнын атайын өкүлү менен системдик администратору жооптуу ишин жүргүзөт, алар материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу, уюштуруу-усулдук, координациялык ишти жүргүзүү боюнча жоопкерчиликтүү болуп, БШКнын төрагасы тарабынан жеке дайындалып, атайын өкүл жана системдик администратор катары БШКнын аппаратынын кызматкери болуп саналат да дайыма БШК менен тыгыз иш алып барышат. Атайын өкүл менен системдик администратордун укуктары, милдеттери жана жоопкерчилиги, ошондой эле мамлекеттик жарандык кызматты өтөө шарттары Кыргыз Республикасынын тиешелүү мыйзамдары жана БШКнын төрагасы тарабынан бекитилген кызматтык нускама менен аныкталат.

Илимий изилдөө иште АШКнын иш-аркеттерин шарттуу түрдө үч негизги баскычка бөлүп белгилеп каралды:

- 1-баскыч, добуш берүү күнүнө чейин;
- 2-баскыч, добуш берүү күнү УШКны жапканга чейин;

- 3-баскыч, добуш берүү күнү бюллетендер кол менен саналып протокол толтурулганга чейин.

АШКнын иши шайлоо системасында абдан маанилүү жана жоопкерчиликтүү, ошондуктан коюлган милдеттерди ийгиликтүү аткаруу үчүн АШК мүчөсүнүн ар бир кадамы мыйзам чегинде аткарылышы зарыл. АШК мүчөлөрү үчүн берилген үч баскычка тиешелүү алтын эрежелер каралган. Алтын эрежелерди сактоо олуттуу каталардан жана алардын аркасындагы көйгөйлөрдүн алдын алууга шарт түзүлөт.

№1-эреже, БШК менен байланышта болуп, пайда болгон суроолорго жооптуу БШКдан гана алуу керек.

№2-эреже, АШК өз ишине тиешелүү чечимдердин баарын коллегиялдуу түрдө добуш берүү процедурасы аркылуу чечишет, ал үчүн комиссиясынын мүчөлөрүнүн көпчүлүгүнүн катышуусу зарыл, кворум болгон учурда гана чечим мыйзамдуу деп эсептелинет.

№3-эреже, АШКнын иштөө жол-жоболорунун татаалдыгына байланыштуу жана иштөө процесседурасын жөнөкөйлөтүү үчүн атайын текшерүү тизмеси иштелип чыккан. Иш процессине байланыштуу ар бир учурларга тиешелүү милдеттердин аткарылуусуна өз алдынча текшерүү жүргүзүлүп, тизмеге белги коюлуп турат. Бул система комиссиянын мүчөлөрүнө татаал иш-аракеттердин ырааттуулугун оозеки жаттап алуудан арылтып, жеңил жана натыйжалуу иштөөгө өбөлгө түзөт.

№4-эреже, шайлоо күнүндө АШК тарабынан байкоочулардын мыйзамдын негизинде иш алып баруусуна шарт түзүп берүү маанилүү. Байкоочулар АШК мүчөлөрүнүн мыйзамдуу иш алып баруусун ырастап бере тургандар катары бааланат. Байкоочулардын берген баасы жаңжалдуу кырдаалдарда өзгөчө мааниге ээ болот.

№5-эреже, АШКлар УШКдан топтолгон протоколдорун маалыматтык системасына киргизүүсүн уюштурууда кылдат мамиле кылуусу маанилүү жана өзгөчө көңүл буруусу талап кылынат. Себеби протоколдогу көргөзүлгөн сандардын алмашып калуусу жалпы шайлоонун жыйынтыгына

доо кетирип, анын аркасынан шайланып келген талапкердин легитимдүүлүгү боюнча маселе жаратып коюшу мүмкүн. Ошондой эле кетирген каталар эсептөө процессин узартып, иш процессин созуп коет.

№6-эреже, добуш берүү күнү жана ага чейинки күндөрү УШКнын иштөө процесстерине көнүл буруп, жаралган көйгөйлөрдү дароо чечип берип, колдоо көрсөтүп турса жалпы жонунан АШК жаңжалдуу кырдаалдардан алыс боло алат.

№7-эреже, АШКнын кеңсесинде комиссия мүчөсүнөн тышкары бөтөн адамдардын участкада болушуна мыйзам жол бербейт.

АШКдан кийин УШКнын иши жоопкерчиликтүү, шайлоонун ачык айкын жыйынтыгын чыгарууда өтө маанилүү ролду ойнойт. Себеби алар шайлоочулар менен түз, тыгыз иш алып барышат. Алардын компетентүүлүгүнөн шайлоочунун шайлоого катышуусунун санын көтөрүүгө болот. УШКнын ишмердүүлүгү АШКга караганда 2 баскычка көбүрөөк жана иши татаалырак деп белгилеп, аларды шарттуу түрдө 5 баскычка бөлүп талдадык :

- 1-баскыч, добуш берүү күнүнө чейин;
- 2-баскыч, добуш берүү күнүндө таңкы саат 8ге чейин;
- 3-баскыч, добуш берүү күнү саат 8.00 ден 20.00ге чейин;
- 4-баскыч, добуштарды саноо;
- 5-баскыч, добуш берүү күнүнөн кийин.

Милдеттерди ийгиликтүү аткарууда УШКнын мүчөсү мыйзам ченеминде кадамдарды жасап, атайын түзүлгөн эрежелерди так аткаруусу зарыл. УШКнын алтын эрежелери менен АШКнын алтын эрежелеринин ортодогу окшоштугу көп.

№1-эреже, шайлоо процесси боюнча суроолор пайда болгон учурда жогору турган АШК комиссиясына байланышка чыгуу зарыл.

№2-эреже, мыйзамдын талабы боюнча чечимдер добуш берүү аркылуу коллегиялдуу УШКнын жыйналышында кабыл алынуусу шарт, ал эми кабыл

алынган чечим мыйзамдуу болуусу үчүн комиссиянын кворуму болуусу шарт.

№3-эреже, процедурасынын так аткарылышы негизги талап болгондуктан, чаташпоо маанилүү. УШКнын иш аракетинин татаал жол жобосу менен иштөө үчүн текшерүү барактарынын системасы болот жана аларды пайдалануу сунушталат.

№4-эреже, УШКда байкоочулар үчүн шарт түзүү мыйзам ченеминде талап кылынат, жана УШКлар үчүн тиешелүү шарт түзүп берип, байкоочулар менен мыйзам ченеминде кызматташуу пайдалуу, себеби шайлоо күнү талапкерлер менен УШКнын ортосунда талаш тартыштар жаралса байкоочулар баа бере алат.

№5-эреже, протоколдорду толтурууга өтө кылдат мамиле кылуу керек, себеби протокол шайлоонун жыйынтыгын чыгаруудагы эң негизги жана жалгыз документ болуп саналат. Андагы кетирилген каталар жалпы шайлоонун жыйынтыгына доо кетирип, шайлоонун ачык айкындыгы боюнча күнөм санатат.

№6-эреже, добуш берүү күнү шайлоо ирети идентификациялоодон тартып бюллетендерди алып добуш берип, УШКдан чыгып кетүүгө чейинки процедурада шайлоочулар бири бирин күтүп, же болбосо бири бирине жолтоо болбоосун жана талаш тартыш чыкпай тургандай уюштуруу зарыл.

№7-эреже, УШКнын кеңсесинде тиешелүү комиссиянын мүчөсү гана болууга тийиш, тиешеси жок жарандардын болуусуна мыйзам ченеминде жол берилбейт. Мисалы алып карап көрсөк, мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарына караштуу кызматкерлер комиссиясынын кеңсесинде өзүнүн конституциялык укугун ишке ашыруу үчүн гана келүүгө укуктуу, башка учурлар менен кирүүгө уруксат жок, ал эми Ички иштер органынын (мындан ары ИИО) кызматкери болсо комиссиянын төрагасы же болбосо катчысы тартипке салуу үчүн чакырган учурда гана келип, жаралган маселени чечүүгө аракет көрүп андан соң дароо кеңседен чыгып кетүүсү керек.

Шайлоо комиссияларынын алып бара турган иштери тиешелүү мыйзамдар, нускамалар, жоболор менен так белгиленип берилет, себеби

алардын аткаруу жумушу татаал, жоопкерчилиги чоң. “Шайлоо системасынын түзүлүшү жана жалпы мүнөздөмөсү” аттуу бөлүмүндөгү экинчи сунушту “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамынын 23-беренесинин 14-бөлүгүнө – *аймактык, участкалык шайлоо комиссиясы өзүнүн ыйгарым укуктарын жана тиешелүү участкасында шайлоочулардын шайлоого катышуусунун пайыздык көрсөткүчтөрү 50%- 70%- 90%- жогору болгон учурда тиешелүү участкатын мүчөлөрүн сыйлоо каралсын*” [13] деп киргизилүүсү сунушталат. Сунуш жаңы жана негиздүү, ал эми көздөгөн максаты шайлоо системасындагы шайлоочунун шайлоого катышуу санынын көрсөткүчүн көтөрүү, шайлоочулардын активдүүлүгүн өстүрүү. Албетте, белгиленген көйгөй – шайлоочулардын шайлоого катышпоосу, бир гана комиссия мүчөлөрүнө жүктөлүү максатын көздөбөйт, берилген сунуш, бул көйгөйлөрдү чечүү жолдорунун бири катары кабыл алуу керек. Албетте белгиленген көйгөйдү чечүүгө УШК мүчөлөрүнүн функцияларын колдонуу биринчи кадам болот деп аныкталды, себеби шайлоочуларга өз убагында маалымат жеткирүү, тиземелерди жайылтуу, тизмеге киргизүү тууралуу маалыматтар УШКдан таркалып, алардын активдүү жана натыйжалуу иштешинен шайлоочунун туура нуктагы маанайына таасир бере алат. “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамын 23-беренесинин 14-бөлүгүнө” [13] киргизүү боюнча сунушталган норма шайлоо процессине шайлоочулардын активдүү катышуусун жогорулатуу аракеттери үчүн мүчөлөрүн сыйлоо аркылуу комиссиянын ишинин натыйжалуугун өстүрүүгө болот деп ишендиребиз, мисалы: “шайлоо участкасына шайлоочулардын катышуусунун жогорку көрсөткүчүнө жетүүдө; шайлоо процессин натыйжалуу уюштуруучулук жол менен башкаргандыгы үчүн, анын ичинде шайлоочуларга өз убагында эскертүү бергендиги жана шайлоо участкаларына тоскоолдуксуз кирүүнү камсыз кылгандыгы үчүн; шайлоо участкаларында шайлоочулардын катышуусунун жогорку деңгээли, ошондой

эле добуш берүүнүн жыйынтыктарын так жана өз убагында чыгаруу үчүн атайын кошумча дем берүүчү төлөмдөр” [13] берилүүсү каралгандыгы шайлоо процессиндеги кээ бир көйгөйлөрдү жою боюнча механизм катары колдонууга алынса болот.

2.3. Шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери

Коюлган теманын алкагында шайлоонун жыйынтыгы бурмаланды деп жокко чыгарылган БШКнын токтомдоруна кылдаттык талдоо жүргүзүлдү. 2010-жылдан баштап 2024-жылдын 30-июнь айына чейин өтүлгөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосу жана ошондой эле депутаттардын мөөнөтүнөн мурда кеткендигине байланыштуу кайра шайлоолорду анализдеп салыштырмалуу иретте шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча каралып берилди. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын тарыхында бийлик алмашуулар, мамлекеттик төңкөрүштөр дээрлик шайлоо системасы менен тыгыз байланышта болуп келген (2005, 2010, 2020). Ал эми 2020-жылдын 4-октябрындагы парламенттик шайлоодо добуш сатып алуу боюнча мыйзамсыз иштерге нааразы болгондордун арызы чектелип, арыздар каралбай жаткандыктан борбор калаада шайлоонунун жыйынтыгына каршылык көрсөтүп чыккан шайлоочулардын митинги тополоңго айланып, дагы бир ирет бийликтин алмашуусуна алып келди. Үчүнчү ирет алмашылган бийлик шайлоонун ыңлаас иштерине бөгөт коюуга аракет көрүп, акыркы бир нече шайлоолордун жыйынтыктары жокко чыгарылды, ушундан улам бул бөлүмдүн изилдөө ишинде 2020-жылдан кийинки шайлоо процесстери анализделип, шайлоо системасындагы юридикалык жоопкерчиликке тартуу процессиндеги өзгөрүүлөр белгиленди.

“Шайлоо жоопкерчилиги конституциялык-укуктук жоопкерчиликтин бир түрү болуп саналат жана шайлоо мыйзамдарынын талаптары бузулган учурда келип чыгат. Шайлоо процессиндеги укук бузуулардын объектиси катары төмөнкүлөр саналат” [113. 30-б.]:

- 1-ченемдик-укуктук актыларды, ошондой эле шайлоо процессин жөнгө салуучу нускамаларды, жоболорду талдоо жана тартипти бузгандыгы үчүн жоопкерчиликке тартуу механизмдерин белгилөө;
- 2-шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо, үгүт эрежелерин бузуу, шайлоочуларга мыйзамсыз таасир этүү жана башка ушул сыяктуу мыйзам бузуулардын ар кандай түрлөрүнө талдоо жүргүзүү;
- 3-БШК, АШК, УШКнын жана саясий партиялардын, коомдук бирикмелердин шайлоо процессинин мыйзам ченеминде аткарылышы боюнча ролун жана функцияларын талдоо;
- 4-шайлоо процессиндеги укук бузууларга талдоо жүргүзүп, алардын ичинен эң актуалдуусун аныктоо, учурдагы колдонулуп жаткан механизмдердин натыйжалуулугун баалоо жана аларды жакшыртуу боюнча сунуштардын үстүндө иштөө.

“Юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизми мыйзамдуулукту сактоодо жана конституциялык принциптердин сакталышын камсыз кылууда маанилүү ролду ойнойт, себеби юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизми талаптагыдай иштебесе, бул конституциялык-укуктук негиздердин олуттуу бузулушуна алып келиши мүмкүн. Шайлоо процессинде мыйзам ченеминде каралган принциптер натыйжалуу иштешин камсыз кылуу үчүн юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмин ишке киргизүү керек. Мамлекеттик жоопкерчиликке тартуу жолун ишке ашыруу аркылуу гана мыйзамдуулуктун сакталышына кепилдик берип, акыйкаттык камсыздалып, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргой алат. Ал эми шайлоо системасында кездешкен мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу боюнча иш алып барууда шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасынан тышкары ИИО, Прокуратура жана Сот системасы кирет. Шайлоо комиссиялары канчалык деңгээлде мыйзам ченеминде иш алып барышкан күндө да, мыйзамдуу иш аракеттерге күнөм санагандар кездешет. Келип түшкөн арыздарды ИИО тарабынан эки күндүк мөөнөттө, ал эми добуш берүү күнүндө арыздар токтоосуз каралууга тийиш. Эгерде

фактылар кошумча текшерүүнү талап кылса, алар боюнча чечим үч күндүк мөөнөттөн кечиктирилбестен кабыл алынат. Кабыл алынган чечимдин көчүрмөсү тийиштүү шайлоо комиссиясына токтоосуз жиберилет” [158, 2-б.] деп усулдук сунуштамада берилген.

“Шайлоо жоопкерчилиги деген түшүнүк акыркы жылдары актуалдуу темага айланууда жана шайлоо системасына караштуу мыйзамдар бузулган учурда күчүнө кирет. Укук бузуулардын субъектилери деп мыйзам ченеминде төмөнкүлөр белгиленген: шайлоочулар; талапкерлер; саясий партиялар; байкоочулар; жалпыга маалымдоо каражаттары; шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү. Шайлоо талаштары, бул шайлоону дайындоодо, даярдоодо, өткөрүүдө жана анын жыйынтыктарын белгилөөдө шайлоо мыйзамдарын колдонуу боюнча пайда болуучу талаштар. Шайлоо процесстери тууралуу конституциялык мыйзамдарды бузууга аракет жасагандарды мыйзам ченеминде укук коргоо органдары шайлоо комиссиялары аркылуу каралып жоопко тартуу тууралуу сот аркылуу чечим чыгарылат” [158, 3-б.] деген түшүнүктөр ИИОнун кызматкерлери үчүн атайын даярдалган усулдук сунуштамада берилген, ошондой эле ИИОнун, прокуратуранын кызматкерлеринин иш аракеттери тууралуу маалыматтар да каралган.

“Ички иштер органдары – мыйзамдарга ылайык администрациялык же жазык жоопкерчилиги каралган коомдук тартиптин бузгандыгына тиешелүү арыздарды, ошондой эле шайлоо процессине катышуучуларынын аракеттерине болгон арыздарды кароо боюнча иштерди жүргүзөт. ИИОнун кызматкерлери шайлоо процессине кийлигишүүгө укуксуз, бирок шайлоону даярдоо жана өткөрүү ар түрдүү конфликттик кырдаалдардын келип чыгуусу, саясий партиялардын, талапкерлердин, алардын тарапташтарынын кагылышуулары менен коштолот. Прокуратура органдары – аткаруу бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, алардын кызмат адамдары тарабынан шайлоо мыйзамдарынын сакталышына көзөмөл жүзгүзүшөт, ошондой эле мыйзамдарга ылайык администрациялык жана

жазык жоопкерчилиги каралган алардын аракеттерине (аракетсиздигине) арыздарды (даттанууларды) карайт” [158, 3-б.].

“Жалпысынан алганда, шайлоолорду өткөрүүдөгү ИИОнун коомдук коопсуздукту камсыз кылуусунан көп нерсе көз каранды. ИИОнун иши өтө маанилүү жана жооптуу, ушундан улам ИИОнун кызматкери өзүнүн милдеттерин аткарууда пайдалуу бир нече тизмектерди эстен чыгарбоо зарыл, алар алтын эрежелер. Алтын эреже ар бир мамлекет кызматкеринин шайлоо процессин так, мыйзам ченеминде аткаруусунда өзүн-өзү контролдоп турууга көмөктөшөт” [160, 2-б.] мындай эрежелер АШК менен УШКнын мүчөлөрүндө да кездешет жана алар жогоруда белгиленип кетти.

“Шайлоо мыйзамдарынын сакталышына көзөмөл жүргүзүп, аткаруу органдарын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, алардын кызмат адамдарын мыйзамдагы талаптарды ишке ашыруу үчүн контролго алып, ошондой эле алардын аракеттеринин үстүнө түшкөн арыздарды прокуратура органы карайт. Шайлоо процессине даярданууда, өткөрүүдө прокуратура органдары Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын жана башка ченемдик-укуктук актылардын так аткарылышын камсыз кылышат. Ал эми шайлоо укуктарынын бузулушу арыздануучу тарабынан шайлоо комиссиясына жана сотко даттанылат. Шайлоо процессиндеги прокуратура органдарынын орду маанилүү, себеби алар шайлоо процессинин жүрүшүнүн баардык этабында мыйзамдуулукту камсыз кылуу боюнча прокурордук ыйгарым-укуктарынын комплексин ишке ашырууга милдеттүү. Прокуратура органдары тарабынан шайлоо процессинин катышуучуларынын шайлоо укуктарынын сакталышын эки багытта көзөмөлдөп ишке ашырат: биринчи багыт, бул жарандардын шайлоо укуктары менен эркиндиктеринин так сакталышына көзөмөл жүргүзүү; экинчи багыты, бул шайлоонун процессине даярдык көрүү, өткөрүү жана мыйзамдардын так аткарылышына көзөмөл жүргүзүү. Шайлоону даярдоодон баштап өткөрүүдө кездешкен ар бир учурлар боюнча маселелерди жөнгө салууга мыйзамдардын так аткарылышына көзөмөл жүргүзүүнүн предмети катары төмөнкү критерийлер

эсептелинет: аткаруу бийлигинин өкүлдөрүнүн, жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүнүн Кыргыз Республикасынын Конституциясын сактоо, мыйзамдарынын так жана бир түрдүү аткарылышын көзөмөлдөө; чыгарылган укуктук актылардын мыйзамдарга ылайык келүүсү. Прокуратура органдары өздөрүнүн ыйгарым укуктарына тиешелүү арыздар менен даттанууларды гана карап, ал эми шайлоо комиссиялары менен сот органдарына тиешелүү тармактарга кийлигишүүсүнө жол берилбейт” [113, 17-18-б.].

Конституцияда каралган шайлоо процессинин негиздерин сактап калуу үчүн бир гана БШК, АШК, УШК эмес укук коргоо органдары жана прокуратура органы да комиссия мүчөлөрүнө көмөктөшүп, чогуу бир талапты аткаруу үчүн иш алып барышат, бирок тилекке каршы мыйзам ченеминде киргизилген олуттуу өзгөрүүлөргө карабастан шайлоо системасында мыйзам бузуулар дагы да орун алууда, Конституциянын принциптерин, шайлоонун негиздерин аткарууга кыйынчылыктарды жараткан бир нече факторлор бар. Шайлоодогу коррупциянын кыйла көп кездешкен латенттүү түрү болуп шайлоочуларды сатып алуу саналат. Добуш сатып алууга бөгөт коюу үчүн жеке айыптоо иштеринин категориясынан жеке-коомдук айыптоо категориясына киргизилди. Акыркы жылдардагы шайлоордо укук бузуулар боюнча лидер катары “Добуш сатып алуу” деп аныкталды. Бул шайлоо процессиндеги эң опурталдуу укук бузуулардын бири, себеби шайлоочулардын эрк-ниетин толугу менен бурмалоого багытталган. Бирок, 2020-жылы 4-октябрында болуп өткөн шайлоодон кийин Кыргыз Республикасынын жаза Кодексинде каралган добуштарды сатып алуу, шайлоону каржылоо тартибин бузуу, шайлоо же болбосо референдум өткөрүүдө добуш сатып алуу, каражаттарды мыйзамсыз пайдалануу деп мыйзам бузуулар боюнча түшкөн арыздар каралып, юридикалык жоопкерчиликке тартуу ишке ашкан жок.

Шайлоо системасы, укук коргоо органдары, прокуратура жана сот органдары процессуалдык компетенцияларынын чектелишине карабастан

сатып алуу фактыларына бөгөт коюу, бетин ачуу боюнча шайлоо процессинин ар бир катышуучусунун милдети болуп саналат.

Добуштарын сатып алуу боюнча мамлекеттик кызматкерлер, шайлоочулар жана талапкерлер менен саясий партиялар, ошондой эле алардын жакын туугандары, ишенимдүү адамдары, ыйгарым укуктуу адамдары тарабынан акча каражаттарын таркатуу менен материалдык баалуулуктарды берүү же болбосо кызмат орунду же башка жеңилдиктерди алууга мүмкүнчүлүк берүү жолу менен сатып алуу болуп саналат. Сатып алуу катары төмөнкү аракеттерди эсептесе болот:

- финсалык каражаттарын берүү менен таркатууга;
- материалдык баалуулуктар менен белектерди берүү;
- арзандатылып сатууга коюлган товарларды жүргүзүү;
- акысыз товарларды жайылтуу (үгүт материалдарынан тышкары - партиянын символикасы, же талапкердин сүрөтү бар төш белги, футболка, кепкалар да кирет);
- арзандатылган шартта же болбосо акысыз кызматтарды көрсөтүү.

Жалпы шайлоочулар Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы мыйзам бузу жолдору менен өтө тургандыгын байма-бай айтып келишет, социалдык баракчаларда жазып чыгышат, критикага алышат, бирок мыйзам ченеминде бузуулар туралуу түшкөн арыздар аз болот. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын жөнгө салуучу кодекстерди практика жүзүндө ишке ашырылып, аткарылышына талдоо жүргүзүлдү. “2020-жылы 4-октябрда болгон шайлоодон кийин, мамлекетте баш аламандыктар болуп, мамлекеттик төңкөрүш болду” [32, 194-б.] бул туралуу маалыматтар изилдөөчүнүн илимий макаласында жарыяланып, макалада Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосунун жыйынтыгы жокко чыгарылып кийинки мөөнөттө каралган шайлоону жылдыруу боюнча жол-жоболору аныкталган. Ошондой эле изденүүчү жогоруда белгиленген илимий макаласында “2021-жылдын 11-апрелинде болуп өткөн референдумдун негизинде шайлоо системасына орчундуу

өзгөрүүлөр киргизилген” [32, 194-б.] деп жазып, мыйзам бузуулар боюнча БШКга түшкөн арыздарга чыккан чечимдердин мүнөзү өзгөрө баштагандыгын далилдеп берген.

“Кыргыз Республикасынын Президенти шайланып, өлкө башчысы ишке кирип, аткаруу бийлигин көзөмөлгө алган соң, шайлоо системасындагы мыйзам бузуулар тууралуу арыздардын саны көбөйдү жана аларга карата чечимдер өзгөрүлдү. Мисал катары алып карасак, БШК 2021-жылы эч бир саясий партиянын кызыкчылыгын коргобостон Бишкек, Ош, Токмок шаарларындагы шайлоонун жыйынтыктары иликтенип, жокко чыгарылган” [157]. Албетте, бул кайталана турган төңкөрүштөрдүн себептерин жоюу, алар менен күрөшүү деп таанысак болот. Бирок ошол эле учурда илимий чөйрөдө ыңклаптардын келип чыгышына шайлоо системасы шылтоо гана болуп келген деген билдирүүлөр аз эмес. “Чыга турган сөз эле, чыгып кетти өзү эле, шайлоо – үлпүлдөп күйүп турган отко май куйган сыяктуу эле шылтоого шыноо болуп берди” [96, 62-б.] деп К. Исаев өзүнүн окуу китебинде белгилеп кеткен.

Учурда “Добуш сатып алуу” боюнча жоопкерчиликке тартылуусу тууралуу тиешелүү мыйзамдар изденүүчү тарабынан талкууга алынып каралды. “Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинин 63-беренесинде - шайлоочунун (референдумдун катышуучусунун) акчалай каражаттарды жана материалдык баалуулуктарды алуусу. Добушту сатып алуучулардын же алардын атынан чыккан жактардын пайдасына активдүү шайлоо укугун ишке ашыргандыгы үчүн шайлоочунун (референдумдун катышуучусунун) жеке өзү, же болбосо ортомчу аркылуу акчалай каражаттарды жана (же) материалдык баалуулуктарды алуусу - 10 эсептик көрсөткүч (1000 сом) өлчөмүндө айып пул салууга алып келет. Эскертүү. Ушул беренедө каралган аракеттерди жасаган адам, эгерде шайлоону жана референдумду даярдоонун жана өткөрүүнүн жүрүшүндө акчалай каражаттарды жана материалдык баалуулуктарды алгандыгы тууралуу өз ыктыяры менен билдирсе, жоопкерчиликтен бошотулат” [7]. Эскертүү

ыкмасы юридикалык жоопкерчиликке тартуу процессинде көп колдонулуучу ыктыярдуу өкүнүү жана кызматташуу принцибин чагылдырат. Жоопко тартыла турган шайлоочу белгилүү бир шарттарды аткарса, акча каражаттарын жана материалдык баалуулуктарды алуу фактысын өз ыктыяры менен билдирсе жеңилдетүүчү жагдай катары каралып кылмыш ишин ачуу боюнча жеңилдетүүлөргө алып келиши мүмкүн. Жалпысынан, эскертүүнү аткарган адам кылмыш жоопкерчилигинен бошотулушу мүмкүн болгон шарт, бул укуктук практикада колдонулуучу маанилүү аспект катары таанылат.

Изилдөөнүн негизинде “Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинин 63-беренеси» [7] – шайлоочулардын добуштарын сатууга тоскоолдук бере албагандыгы аныкталды, анын негизинде берененин жоопкерчилигин күчөттүрүү сунушталды. Себеби добуш сатып алуу коомго, инсанга жана мамлекеттин түптөлүп өнүгүшүнө олуттуу зыян келтирип жатат.

“Шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери аттуу бөлүмдүн милдети катары шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар үчүн юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдерин изилдөө” [158] деп аныктап анын үстүндө иштөөдө төмөндөгү сунушка токтолдук – шайлоо процессиндеги шайлоочулардын добушун сатып алуу шайлоо системасынын көйгөйлөрүнүн бири катары талданып, шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча *“Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 196-беренесинин 3-бөлүгүн төмөндөгүдөй норма менен толуктоо сунушталат: шайлоо өткөрүү мезгилинде акчалай каражаттарды, материалдык баалуулуктарды алуу же болбосо кандайдыр-бир кызматты же башка байгерчиликти алуу жолу менен шайлоочу добушун сатуусу -100дөн 500 эсептик көрсөткүчтөргө (10 000ден 50 000 сомго чейин) чейин айып салууга жазаланат”* [6]. Добуштарды сатып алууну колдонгон талапкерлер коомдун саясий лидерлерге болгон ишенимин бузуп жатат. Алар шайлоочулардын жеке

кызыкчылыктарына болгон ишенимин кыянаттык менен пайдаланып, демократия жана мыйзамдуулук принциптерин бузууда. Юридикалык жоопкерчиликке тартылуу боюнча усулдук нускамаларда төмөндөгүдөй чагылдырылган “сатып алуу – бул шайлоолордун жыйынтыгына таасир берүү максатында шайлоолорду өткөрүү мезгилинде шайлоочулардын добуштарын суммасына карабай акча каражаттарын төлөө же болбосо таратуу жолу менен баасына жана санына карабай материалдык баалулуктарды тапшыруу же кандайдыр бир кызмат ордун же башка убадаларды алууга көмөктөшүү жолу менен шайлоочулардын добуштарын сатып алуу деп таанылат” [158, 10-б]. Белгиленген теманын алкагында шайлоонун жыйынтыгы бурмаланды деп жокко чыгарылган чечимдер боюнча талдоо жүргүзүлүп, аныкталып, негиздүү сунуштар киргизилди.

Албетте “Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө Кодексинде” [7] каралган беренени “Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексине” [6] которгон учурда деле жыйынтык жакшы болот деп айтуу кыйын, анын бир нече себептерин төмөндө кененирээк талдап аныктап берүүгө аракет көрүлдү. Эгерде добуш сатуу үчүн жаза каралып, бирок аларды тиешелүү органдар ишке ашырбаса бул берене этибарга алынбашы мүмкүн, башкача айтканда добуш сатып алгандар менен саткандарга тиешелүү мыйзам ченеминде чара көрүлүүсү маанилүү. Ошондой эле шайлоочу добушун 5000 (беш миң) сомго сатып жатат, ал эми “Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө Кодексинин 63-беренесинде” [7] айып пул 1000 (бир миң) сом деп каралганы берененин натыйжалуулугун жокко чыгарып жатат. Укук бузуучу юридикалык жоопкерчиликтен кооптонуп туруусу маанилүү. Добуш сатуу беренесинин иш жүзүндө аткарылышына жетүү үчүн шайлоо процессинде укук бузуучуларды жоопкерчиликке тартып, беренени активдүү колдонууга алынуусу маанилүү ролду ойнойт. Жоопкерчиликке тартуу практика жүзүндө коомдун азыркы чакырыктарына жана реалдуулугуна шайкеш келиши керек. Анткени, берене иш жүзүндө алсыз болуп турса, учурдагы коомдун талаптарына жооп бере

албаса, бул анын натыйжасыздыгына алып келиши мүмкүн. Ошондуктан өзгөртүүнүн бирден бир максаты жоопкерчиликти күчөтүү болду, экинчиден жоопкерчиликке тартуу механизмдин үстүндө иштеп, изилдөөнүн негизинде талдоо жүргүзүп эффективдүү механизмдерди сунуштоо учурдун талабы деп аныкталды.

“Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын 2023-жылдагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттын кайра шайлоосунда “Добуш сатып алуу” боюнча айып тастыкталып шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылганы талданды, бирок ошол эле учурда шайлоо процессинде добушун саткан шайлоочунун жоопко тартылуусу боюнча маалыматтар тастыкталган жок, же болбосо маалымат коомчулукта талкууга алынган эместиги анык, бул да болсо мыйзамды өркүндөтүүгө терс таасирин тийгизет деп аныктайбыз” [31, 367-375-б.] деп изденүүчү 2023-жылы жарык көргөн илимий макаласында талдап, негиздүү аныктап берген.

2015-жылдан баштап 2024-жылы 30-июнуна чейин өтүлгөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосу жана ошондой эле депутаттардын мөөнөтүнөн мурда кеткендигине байланыштуу кайра шайлоолорун салыштырмалуу ыкма аркылуу талдоо жүргүзүлүп, шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар каралды.

2020-жылдын 4-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосунун жыйынтыгы жокко чыгарылган. Негиз катары шайлоочулардын добуш сатып алуусу болгон.

2023-жылдын 28-майында № 26 Ленин бир мандаттуу округунун жыйынтыгы добуш сатып алуу боюнча айып менен шайлоонун добушун жокко чыгаруу боюнча экинчи жолу чечим чыгарылды. Эскерте кетсек, “2023-жылдын 27-мартында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты Жаныбек Абировдун арызынын негизинде депутаттык ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулду жана Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров «№26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча депутаттын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо жөнүндө

Жарлыкка кол койду. “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин 2-бөлүгүнүн 2-пунктун” [1], “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 59, 65-беренелерин” [5] жетекчиликке алып, токтом кабыл алынып шайлоо 2023-жылдын 28-майына дайындалып өткөрүлдү. Бирок тилекке каршы бул шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылды” [31. 370-б.].

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы реформалоонун негизинде санариптешүүгө, автоматташтырууга жетип, шайлоонун жыйынтыгын бурмалоого бөгөт коюлуп жатса да шайлоо процесстеринде абийирсиз талапкерлер саясий максаттарына жетүү үчүн добуш сатып алууну активдүү колдонуп, мамлекетти саясий туруксуздукка алып келүү коркунучун жаратууда. Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу демократиялык институттарга болгон ишенимди бузуп, шайлоонун принциптеринин олуттуу бузулушуна алып келүүдө. “Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу беренеси менен кармалган талапкерлерге карата жоопкерчилик чаралары ишке ашып, шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылган № 26 Ленин бир мандаттуу округун мисал катары илимий иште талданды” [172]. БШКнын расмий маалыматына ылайык №26 округда жалпы жонунан “51 шайлоо участкагы ачылып, 124 908 шайлоочу тизмеге киргизилген, анын ичинен шайлоого 17 423 шайлоочу катышкан. Ал эми талапкер катары 29 жаран каттоодон өтүп, “Баарына каршы” талапкер менен 30 талапкер бюллетенге киргизилген” [31, 370-б.]. Шайлоо бүткөн соң байкоочулар автоматтык эсептөө урнанын протоколун колго алышты, ал эми жарандар БШКнын расмий сайтынан, мамлекеттик каналда көргөзүлгөн түз отурумдан жыйынтык менен таанышышты.

“2023-жылдын 29-майында №26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкер **Н.Д.** шайлоочулардын добуштарын сатып алууга шектелип жаткандыгы тууралуу БШКга билдирүүлөр түшүп, берилген маалыматта

талапкердин бирөө менен сүйлөшүп жаткан аудио жазуусунда үгүт иштерин жүргүзүү учурунда жарандарга 1500 сомдон төлөп берүү боюнча иштөө схемаларын талкуулап жатканын угууга болот. 2023-жылдын 31-майында Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкер С.У. боюнча да бир катар бузуулар катталып, талапкерге карата кылмыш иши козголуп, мыйзам бузуулар төмөндөгүдөй деп берилип каралган: жыргалчылыкты түзөм деп убада берүү менен аны ачык жарыя кылуу аркылуу шайлоочулардын добуштарын сатып алуу; муниципалдык кызматчыны жана аймактык коомдук башкаруунун кызматкерин үгүт жүргүзүүгө тартуу менен административдик ресурстарды кыянатчылык менен пайдалануу; өзүнүн шайлоо өнөктүгүн каржылоодо шайлоо фондунун каражаттарынан тышкары акча каражаттарынын жалпы суммасынын 0,5% ашыгын түзгөн башка акча каражаттарын пайдалануу; добуш берген күнү шайлоо участкасына шайлоочуларды ташып келүү” [31. 371-б.].

БШК мүчөлөрү “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамдын 28-беренесинин 3-бөлүгүнүн” [5] талаптарына таянып, “Бишкек шаарынын ИИББнен келип түшкөн материалдарынын негизинде шайлоочулардын добуштарын сатып алды деп талапкер Н.Днын каттоосун 2023-жылдын 5-июнунда жокко чыгарып, добуш берүүнүн жыйынтыктарын анык эмес деп таанышты. Экинчи талапкер талапкер С.У. шайлоо фондунун жүргүзүү эрежелерин бузган деп далилдешип добуштун жыйынтыгы жокко чыгарылды. Мыйзамга ылайык шайлоонуну жыйынтыгы анык эмес деп таанылган сан добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын 3/1 ашыгын камтысак шайлоонун жыйынтыгы анык эмес деп таанылат. №26 округунда 51 шайлоо участкалары ачылып шайлоо тизмесине кирген шайлоочунун саны - 17 425 түзгөн, анын ичинен добушу жокко чыгарылган талапкер Н.Днын добушу – 6249, С.Унун добушу – 2070 болуп мыйзамда көрсөтүлгөн көрсөткүчтүн чегинен ашкан. Мыйзам ченеминде, шайлоо анык

эмес деп таанылган учурда, бир айдын ичинде БШК кайрадан шайлоону дайындайт, ал эки айлык мөөнөттө өткөрүүсү шарт деп каралган. АЭУдан чыккан протоколдор менен УШКнын мүчөлөрү кол менен эсептеген протоколдордун жыйынтыктарын салыштырууда ортодогу айырмачылык минималдуу деп чыкты, минималдуу айырмачылык техникалык мүчүлүштөргө байланыштуу деп белгиленди. Мисал катары биринчи 5 тизмедеги талапкердин алган добуштарынын АЭУ жана кол менен эсептөөнүн жыйынтыгын салыштырмалуу талдоосун сунуштайбыз” [172].
Мисалы: “1.1.Т.сүрөтү”

“БШК мүчөлөрү шайлоонун натыйжаларын анык эмес деп таануу үчүн негиз болгон аракеттер үчүн материалдык жоопкерчиликти караган мыйзам сунуштарын иштеп чыгуу жөнүндө БШКнын көзөмөлдөө-текшерүү тобунун жетекчиси И.Т.Гайпкуловдун сунушун жактырышты. Мыйзамдарга түзөтүүлөрдүн тийиштүү долбоору андан ары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине сунуш кылуу үчүн шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча ведомстволор аралык жумушчу топто талкууланмакчы” [31. 372-б.].

Талапкерлердин кызыкчылыктары бири бири менен төп келбей, чыр чатактардын пайда болуп туруусу шайлоо процессинин практикасында болбой тынч өтүүлүсү бир да шайлоо процессинде болгон эмес. Ошондуктан, жалпы укук коргоо органдарынын кызматкерлери шайлоого даярдык көрүү жана өткөрүү менен байланышкан укук бузуулар боюнча чогултулган материалдарды өз убагында мыйзамдуу карап, туура чечим кабыл алуусу шайлоо системасына маанилүү ролду ойнойт. Туура, өз убагында кабыл алынган чечимдер жарандардын жалпы маанайына таасир берип, мамлекеттеги бийлик органдарына ишенимин көтөрөт. Ал эми мыйзамдуу укуктары сакталарына ишеним пайда болгон учурда, мыйзам бузуулар боюнча арыздардын саны өсөт, жарандуулук позициясын карманган жарандар көбөйөт. Албетте, бул Кыргыз Республикасынын шайлоо процессинин таза, мыйзам ченеминде өтүшүнүн бирден бир жолдору болуп эсептелет. Ошондой эле шайлоо процессин мыйзам ченеминде ишке ашыруу

үчүн – БШК, АШК, УШК, прокуратура, сот бийлиги жана ички иштер органдары биргеликте кызматташып, шайлоонун жыйынтыгын бурмалоого туруштук берип бирдиктүү иш алып бааруусу шайлоо процессинде маанилүү. Ал эми “Добуш сатып алуу” боюнча жоопкерчиликке тартылуусу шайлоо системасындагы ачык-айкындуулукту демократиялык принциптерди сактоодо негиздүү талап болуп саналат.

Бүгүнкү бийлик коомчулуктун талаптарын эске алуу менен “2021-жылы 5-майда кабыл алынган Конституциясында шайлоо системага орчундуу өзгөчөлүктөрдү киргизип, Жогорку Кеңештин 7-чакырылышынын депутаттарын бирдиктүү жана бир мандаттуу шайлоо округу деп 54 жана 36 мандат деп шайлоо системасынын эки түрү менен шайлоо өткөрдү” [1]. Саясий лидер партиядан орун сатып алуу аркылуу, ал эми партия шайлоочулардын добушун сатып алуу аркылуу мыйзам чыгаруу бийлигинин өкүлү боло электе эле мыйзамды бузуп жаткандыгы өкүндүрүп, пропорционалдык-преференциалдык системанын киргизилишин сунуштап, кабыл алынды.

Эгемендүү, демократиялык нукта өнүгүүнү туу туткан мамлекеттерде Конституция жоболордун булагы болуп, анда каралган принциптер, негиздер аткарылышы керек. Мамлекеттин бүт субъектилери Конституцияны туу тутуп, ал эми тиешелүү органдар конституциялык негиздердин аткарылышына шарт түзүүсү керек. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздери юриспруденция, саясат, тарых илимдеринин актуалдуу темасы болуп келет, анын бирден бир себеби мамлекетте кайталанып болуп келген төңкөрүштөр шайлоонун жыйынтыктарына болгон нааразычылыктардан улам кайталанып келген. Мисалы: 2005-жылдын 24-март айындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешининин 3-чакырылышынын шайлоосунун жыйынтыгына болгон нааразычылыктардан улам төңкөрүш келип чыккан, ал эми 2010-жылдын 7-апрелинде болгон мамлекеттик төңкөрүш Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 4-чакырылышынын шайлоосунун жыйынтыгына, андан кийинки Президенттик

шайлоонун жыйынтыгына болгон нааразычылыктардан улам келип чыккан. 2020-жылдын 4-октябрында болгон бийлик алмашуусу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын шайлоосунун жыйынтыгына болгон нааразычылыктардан улам келип чыккан. Демек, өлкөдөгү саясий туруксуздуктар шайлоонун жыйынтыктарына болгон нааразычылыктардан улам кайталанып турган. Бүгүнкү күндө бийлик өлкөдөгү саясий төңкөрүштөрдүн кайталанышына жол бербөө максатында биринчи кадамын шайлоо системасын реформалоодон баштап, баш мыйзамга тишелүү өзгөртүүлөрдү киргизди. Ошондой эле бийликтин шайлоо системасындагы калыптанып калган көрүнүштөрүн жокко чыгаруу максаттары боюнча тиешелүү органдардын кабыл алган чечимдеринен улам тыянак чыгарууга болот. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Президентинин шайлоо системасы боюнча аткарган кадамдары резонанс жаратты деп изденүүчү илимий макаласында төмөндөгүдөй белгилеп кеткен “2021-жылдын 11-апрелинде болуп өткөн шайлоодо Бишкек, Ош, Токмок шаарларынын жыйынтыгы жокко чыгарылып кайра шайлоо өткөрүлгөндүгү, мыйзам бузуулар аныкталып жоопко тартылгандыгы, 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосунда административдик ресурсту колдонууга жол бербөө максатында Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаров мамлекеттик кызматкерлерди шайлоо процессинен алыс болууга катуу талап койгондугу, анын негизинде бир да мектеп мугалими, муниципалдык кызматкерлер шайлоо иши менен алек болушкан жок, шайлоого кийлигишүү максаттарын көздөгөндөргө дароо чара көрүлүп, жумуштан чектетилип жатты” [32, 194-б.] Жогорудагы маалыматка кошумча кийинки кайра шайлоолордун учурунда орун алган далилдер менен толуктайбыз. Баткен облусунун Лейлек районунун акими кызматтан убактылуу четтетилген, ал эми Исфана шаарынын мэри сөгүш алган. Албетте шайлоо системасынын реформалоосуна идеологиялык баалуулуктардын көтөрүү менен бирге бийлик бутактын күчтүлүүгү, мыйзам ченемдерини бирдей так

аткарылышына келип жаткандыгы шайлоочунун терс көз карашын өзгөртүп жатат.

Бирок, шайлоо системасын реформалоо аркылуу заманбап технологиялар колдонууга киргизилсе да шайлоонун жыйынтыгын кызыктар тараптар бурмалоого жол табып жатканы өкүндүрөт. Бул учурда эң эле өкүнүчтүүсү шайлоонун жыйынтыгын бурмалоодо шайлоочунун жеке катышуусу деп аныкталды, себеби шайлоочулар өлкөнүн кызыкчылыгынан өзүнүн жеке кызыкчылыгын жогору коюп, шайлоодон аз да болсо пайда көрүп калуу аракети коомчулукта жайылды. Шайлоо мыйзамдары өзгөрүлүп, алдыңкы жетишкендиктер менен толукталса да шайлоонун жыйынтыгы бурмаланбайт деп кепилдик берүү бүгүнкү күндө кыйын болуп турат.

Издөнүүчү илимий изилдөөнүн алкагында Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы менен процессин талдап 2022-жылы чыккан илимий макаласында төмөндөгүдөй сунуш берген “Кыргыз Республикасынын алдында жаңы милдет турат – саясий маданиятты жана жарандык тарбияны жогорулатуу боюнча комплекстүү иш-чараларды көрүү. Бүгүнкү күндө эң терең көйгөйлөрдүн бири болуп төмөндөгү көрүнүштөр саналат: шайлоочулардын добушун сатып алуу; шайлоочулардын шайлоого катышпоосу жана үчүнчү көрүнүш катары шайлоочунун “Баарына каршыга” добуш берүүсү” [32, 194-б]. “Баарына каршы” добуш берүү мамлекетке көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн, анткени шайлоонун контекстинде шайлоочу "баарына каршы" добуш берүү аркылуу учурдагы талапкерлерге же партияларга нааразычылыгын билдирүү үчүн берилген мүмкүнчүлүк, ошону менен бирге саясий кырдаалга нааразычылыгын билдирүү боюнча механизмдин бир түрү болуп саналат. Эгерде шайлоочулардын олуттуу саны "баарына каршы" добуш берсе, бул саясий институттарга жана лидерлерге нааразычылыктын жана ишенбөөчүлүктүн белгиси катары каралып, мыйзамдуулук жана ишеним контекстинде бийлик үчүн көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн, себеби калктын көпчүлүк бөлүгү "баарына каршы" добуш берсе, бул шайлоонун мыйзамдуулугу боюнча күнөм санатышы

мүмкүн. Кыскача баа берсек, көпчүлүк шайлоочунун “Баарына каршы” тандоосу саясий система реформага муктаж экендигин билдирет, бийликке олуттуу көйгөй жаратат.

Корутунду

2-бапта Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздерин, шайлоо системасынын түзүлүшүн жана шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери изилденип, талдоонун негизинде сунуштар киргизилди.

“Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө мыйзамына” [13] төмөндөгү сунуштар берилет:

1. *“3-беренесинин 1-бөлүгү шайлоо комиссияларынын ишинин принциптери жана негизги кетилдиктери 7-пункт менен белгиленген, дал ушул беренеге 8-пункт менен “натыйжалуулук” принцибин кошуп, аны өркүндөтүү сунушталат” [13],*
2. *“23-беренесине 14-бөлүгүн - аймактык, участкалык шайлоо комиссиясы өзүнүн ыйгарым укуктарын жана тиешелүү участкасында шайлоочулардын шайлоого катышуусунун пайыздык көрсөткүчтөрү 50%-70%- 90%- жогору болгон учурда тиешелүү участкатын мүчөлөрүн сыйлоо каралсын” [13] деп кошуп киргизүү сунушталды.*

Жогорудагы берилген сунуштар илимий изилдөө иштин алкагында талданып, бирдиктүү шайлоо комиссияларынын иш процессиндеги кездешкен көйгөйлөрдү жокко чыгаруу боюнча механизм катары негизделип сунуш киргизилди.

Илимий иштин экинчи бабынын, экинчи бөлүмүндө Кыргыз Республикасынын шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар үчүн юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери боюнча талдоо жүргүзүлдү. Юридикалык жоопкерчилик деген коомдо адилеттүүлүк менен мыйзамдуулукту орнотуу боюнча маанилүү курал деп белгилеп,

жоопкерчиликке тартуу механизмдери иш жүзүндө колдонулушу талданды. Белгиленген бөлүмдүн алкагында “Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинин 196-беренесинин 3-бөлүгүнө – *шайлоо өткөрүү мезгилинде акчалай каражаттарды, материалдык баалуулуктарды алуу же болбосо кандайдыр-бир кызматты же башка байгерчиликти алуу жолу менен шайлоочунун добушун сатуусу 100- 500- эсептик көрсөткүчтөргө (10 000ден 50 000 сомго чейин) чейин айып салууга жазалансын*” [6] деп киргизүү сунушталды.

Илимий изилдөөнүн негизинде олуттуу мыйзам бузуулардын бири катары “Добуш сатып алуу” деп тастыктап, аны талдоого алдык. Бул көрүнүштү токтотуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу үчүн, биз шайлоочулардын ролун талдадык. Иш жүзүндө добуш сатып алуу көрүнүшүн токтотуу боюнча негизги субъект катары бир гана талапкерге басым жасалганын аныктадык. Ошондо, добуш сатып алган талапкерлер жазаланып, ал эми добуштарын саткан шайлоочулар көмүскөдө калуусу аныкталды. Бул туура эмес көрүнүш, анткени, добуштарын акчага же башка пайдага саткан шайлоочулар да демократиялык принциптерди бузууга салым кошушат. Алар элдин эркин бурмалаган жана жалпы коомдун кызыкчылыктарын бузган иш-аракеттерге катышышат. Добушту сатуу, бул мыйзамды бузуу гана эмес, коомго жана мекенге каршы моралдык жосунсуз жорук.

Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу мамлекеттик масштабда олуттуу зыян алып келет жана зыяндын бир нече негизги аспектилерин талдап көрсөтгүк:

- добуштарды сатып алуу шайлоонун жыйынтыгын гана эмес шайлоочулардын эрк-ниетин да бурмалайт. Бул элдин чыныгы кызыкчылыктарын билдирбеген адилетсиз жана легитимсиз бийлик органдарынын түзүлүшүнө алып келет;
- шайлоо процесстери эркиндик, чынчылдык жана ачыктык сыяктуу демократиялык принциптерге негизделиши керек. Добуштарды сатып

алуу бул принциптерди жокко чыгарып, демократиянын негиздерин жана жарандардын системага болгон ишенимин бузат;

- добуш сатып алуу көбүнчө коррупция жана мыйзам бузуу менен байланыштуу. Мындай ыкмаларды колдонгон талапкерлер, адатта, мыйзамдарды жана эрежелерди бузушат, бул укуктук мамлекетке жана анын институттарына болгон ишенимге доо кетирет;
- саясий зыяндан тышкары, добуштарды сатып алуу экономикалык жоготууларга алып келиши мүмкүн. Добуштарды сатып алуу аркылуу шайланган компетентсиз же коррупциялашкан чиновниктер өлкөнүн экономикасына терс таасирин тийгизген чечимдерди, анын ичинде ресурстарды жана инвестицияларды туура эмес бөлүштүрүүнү кабыл алышы мүмкүн;
- добуштарды сатып алуудан келип чыккан адилетсиз шайлоо өлкөнүн социалдык абалынын начарлашына алып келиши мүмкүн. Мындай шайлоонун натыйжасы шайлоочулардын нааразычылыгын күчөтүп, Өкмөткө болгон ишенимдин төмөндөтүп жана социалдык чыр-чатактардын күчөшүнө алып келүүсү мүмкүн.

Жогорудагы маалыматтарды эске алуу менен добуштарды сатып алуу мамлекеттин туруктуулугуна жана өнүгүүсүнө олуттуу коркунуч туудуруп, ал эми бул көрүнүш менен күрөшүү демократияны жана укуктук тартипти сактоо үчүн артыкчылыктуу милдет болуп саналат деп илимий изилдөө иштин алкагында аныктадык. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы добуштарды сатып алуу жана башка мыйзам бузууларга каршы күрөштү күчөтүү жолдорун талкуулоо шайлоо системасындагы актуалдуу маселе. Себеби, адилеттүү жана ачык шайлоо, бул демократиянын жана коомубуздун өнүгүшүнүн кепилдиги боло алат. 2020-жылдын 4-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын шайлоосунун жыйынтыгы “Добуш сатып алуу” боюнча шайлоонуну жыйынтыгы бурмаланды деп жокко чыгарылды, ошондой эле 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку

Кеңешинин 7-чакырылышынын шайлоосунда, №26 Ленин округундагы 2023-жылдын 10-сентябрында болуп өткөн кайра шайлоонун жыйынтыгы “Добуш сатып алуу” боюнча кылмыш иши тастыкталып, добуштун жыйынтыктары жокко чыгарылган.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин так аткаруу, шайлоо процессин мыйзам ченеминде ишке ашыруу, юридикалык жоопкерчиликке тартуу процедурасын кагаздан иш жүзүнө ашыруу мамлекеттин өнүгүшүнө таасир берет. Кыргыз Республикасынын Президенти – С.Н.Жапаровдун мамлекетти башкарууда шайлоо системасына басым жасап, анын ичиндеги көйгөйлөрдү түшүнө билип, тиешелүү мыйзамдарга орчундуу өзгөртүүлөрдү киргизип жаткандыгы илимий иштеги берилген сунуштардын орду бар деп аныктаса болот. Ошондой эле өлкө башчынын 2021-жылдын 28-ноябрында боло турган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоосунун алдында аткаруу бийлик менен жергиликтүү бийликтин кызматкерлерине жасаган кайрылуусу бир гана кызматерлерге таасир калтырбастан, жалпы шайлоочунун аң сезимине таасир бере алды. Президенттин мамлекеттик жетекчилердин республикалык кеңешмесиндеги шайлоо системасына тиешелүү сүйлөгөн сөзүнөн үзүндү “Эмки жуманын башында ар бир айыл өкмөт башчылары, акимдер мугалимдерди, дарыгерлерди чогултуп менин дубай саламымды айта барыңыздар. Шайлоого аралашпасын. Тескерисинче, шайлоону таза өткөрөлү. Ким добушун сатып атат, ким сатып алып атат айыл өкмөттөр беш колуңардай билесиңер. Ошолорду токтотуу мугалим, дарыгер, акимдердин колунда. 30 жылдык тарыхта биринчи жолу ушундай шайлоо өткөрүп берели дүйнө эли таң калсын. Бизде 30 жылда үч жолу төңкөрүш болду. Үчөө тең шайлоонун кесепетинен келип чыкты. Эми тарых барагын жабалы да мындан ары жалаң таза шайлоолорду өткөрүп, таза иштеп башка өлкөлөргө да үлгү көрсөтөлү” [174].

2-бапта коюлган миледеттердин алкагында талдоолор иштелип чыгып шайлоо системасына тиешелүү мыйзамдарга толуктоолор, өзгөртүүлөр сунушталды. Берилген сунуш белгиленген көйгөйлөрдү чечүүгө жол ачып, шайлоо процесси таза, ачык айкын уюштурулуп, шайлоонун жыйынтыгынын бурмалоосун токтотууга жетүү мүмкүндүгү ачылат деп аныктадык.

БАП 3. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНЫН АЛКАГЫНДА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН РЕФОРМАНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

3.1. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги негизги көйгөйлөр

“2021-жылдын 11-апрелиндеги Референдумдун негизинде Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынып” [1] жана жаңы Конституциясына Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына караштуу орчундуу өзгөрүүлөр киргизилип төмөндөгүдөй каралган: “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамынын, Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоону дайындоо 59-беренесинде 1-бөлүгүндө *“Жогорку Кеңештин депутаттары 5 жылдык мөөнөткө шайланат. Жогорку Кеңештин 54 депутаты бирдиктүү шайлоо округу боюнча пропорционалдык система боюнча шайланат. Жогорку Кеңештин 36 депутаты бир мандаттуу шайлоо округу боюнча мажоритардык система боюнча шайланат. Жогорку Кеңештин депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүү укугу төмөнкүлөргө таандык: пропорционалдык система боюнча - саясий партияларга; мажоритардык система боюнча - саясий партияларга жана өзүн-өзү көрсөтүү жолу менен жарандарга”* [5], ушул эле мыйзамдын “65-беренесинин 6-бөлүгүндө – бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча тийиштүү шайлоо округдарына кеткендердин ордуна Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан дайындалат жана бош депутаттык мандат пайда болгондон кийин эки айдын ичинде Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан ушул конституциялык Мыйзамда белгиленген тартипте жана мөөнөттө өткөрүлөт. Бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча Жогорку Кеңештин депутаттары Жогорку Кеңешке шайланган мөөнөтү аяктаганга чейин бир жыл же болбосо бир жылдан аз калганда чыгып кеткен учурда, чыгып

кеткендердин ордуна депутаттарды шайлоо өткөрүлбөйт” [5] деп берилген.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхын талдап, жүргүзүлгөн реформалардын максатын, шайлоонун жыйынтыктарына илимий изилдөө жүргүзүп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоо процессинен кийин келип чыккан көйгөйлөрдүн түрлөрүн эки этапка бөлүп карадык:

1-этап. Эгемендүүлүк алган күндөн баштап шайлоо системасына АЭУ менен биометрикалык паспорт аркылуу шайлоочунун тизмеси киргизилгенге чейин (1991-2015). Бул этапта шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо боюнча механизмдерине төмөндөгү көрүнүштөр киргизилди:

- бир эле шайлоочунун бир нече жолу шайлоого катышуусу “карусель”;
- жок шайлоочуну тизмеге каттоо “мертвые души”;
- УШК мүчөлөрү урнага бюллетендерди топ менен таштоо “сброс бюллетней”;
- административдик ресурс колдонуу.

2-этап. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына санариптешүү, автоматташтыруу технологиясы толук кандуу өнүктүрүлүп ишке киргизилүүсүнөн кийинки учур (2015-бүгүнкү күнгө чейин). Бул этапта шайлоонун жыйынтыгын бурмалоосу боюнча механизмдерге өзгөрүү кирген:

- добуш сатып алуу, сатуу. Шайлоочулардын добушу бааланды, ар бир добуштун баасы 2000 сомдон 5000 сомго чейин, же андан да жогору;
- БШКнын форма-2 иш кагазынын түп максаты жокко чыгарылып, добуш сатып алуу механизмдеринде колдонулду;
- административдик ресурс, мамлекеттик мекемелердин жеткечилери тарабынан кол алдындагы кызматкерлерине тиги же бул талапкерди шайлоосуна буйрук берүү жана мекеме алдындагы шайлоо участкаларына талап коюу күчкө кирди;

- 2020-жылдан бүгүнкү күнгө чейин шайлоого катышпай коюу менен “Баарына каршы” талапкерге добуш берүү күч алды.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасында жүргүзүлгөн реформалардын жыйынтыгын чыгара турган болсок, аткарылган реформалар канааттандырууларлык өзгөрүүлөрдү берди, жакшы жыйынтыктарга жетти, шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо механизмдеринин көптөгөн түрүнүн алдын алып, жокко чыгарылды. Бирок ошол эле учурда реформанын иш алкагында техникалык өзгөртүүгө басым жасалып, жалпы шайлоо системасын камтый турган идеология эске алынган эмес, жыйынтыгында бүгүнкү шайлоочу шайлоо укугун туу тутуунун ордуна аны сатууга өтүп кетти.

Мамлекеттин саясий туруксуздугунун бирден бир себеби шайлоо системасы экендиги бүгүнкү күндө өлкө башчыдан баштап катардагы жаранга чейин маалым. Ал эми шайлоо системасынын туруктуулугуна жетүү үчүн кийинки реформа жарандардын укуктук сабаттуулугун жогорулатуу багытында жүргүзүлүүсү керек. Жарандын укуктук сабаттуулугу көп нерсенин алдын алат. Ал эми жарандардын биргелешип, эриш-аркак цивилизациялуу мамлекетте өкүм сүрүп жашоосу үчүн саясий маданиятты калыптандыруу бул – өзүнчө эле чоң маселе искусство, азыркы өкүм бардык демократиялык коомдун камкордугу, б.а. анын кеңири бакубат жашоосунуна маанилүү шартарынан болуп саналат. “Кандай гана калк болбосун тиешелүү саясий маданияты болбой туруп, ал коомдо демократиялык түзүлүштүн орношу жана анын натыйжалуу өнүгүшү мүмкүн эмес” [51. б-3] деп М.Т. Артыкбаев “Саясат таануу илими” аттуу окуу китебинде белгилеп кеткен. Албетте буга мисал катары илимий иштин алкагында жүргүзүлгөн талдоонун негизинде жарандын аң сезимдүүлүгүнө байланыштуу көптөгөн көйгөйлөр аныкталды. Мисалы, аң сезимдүүлүктүн, билимсиздиктин, ар бир жарандын жарандык позициясынын жоктугуна байланыштуу техникалык жабдыктардын киргизилиши жана мыйзамдын

өзгөрүшүнө карабай шайлоонун жыйынтыгынын бурмалоосу менен мыйзам бузуулар уланып жаткандыгы далил боло алат.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоо процессиндеги кездешкен көйгөйлөрдү талдап, аларды топторго бөлүп карадык: 1-шайлоо системасын камтыган мыйзамдардын татаалдыгы жана туруксуздугу; 2-административдик ресурс; 3-кара пиардын колдонулушу; 4-шайлоого катышпоо; 5-баарына каршы добуш берүү деп 5 топко бөлүп талдадык.

1-топ. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына тиешелүү мыйзамдардын татаалдыгы жана алардын туруксуздугу:

- шайлоо укугунан ажыратылган учурлар шайлоочуларды иренжитти, жана алардын шайлоо укугун ишке ашыруу боюнча кызыгуусун жокко чыгарды. Мисалы, 2015-жылы шайлоо системасына биометрикалык үлгүдөгү паспорт алган жарандар гана шайлоого катышып добуш бере алышат деген өзгөчөлүктүн киргизилиши, көптөгөн шайлоочулардын шайлоого катыша албай калгандыгына алып келген;
- БШКнын форма-2 арызы колдонуудан алынгандыгы. Эскерте кетсек форма-2 арызын 2020-жылдын 4-октябрындагы парламенттик шайлоодо 471 миң жаран өз дарегин алмаштыруу аркылуу шайлоо жыйынтыгын бурмалоого алып келген деп табылып шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылгандан улам колдонуудан алынып салынган.

Албетте жаңы калыптанып жаткан шайлоо система өзгөрүүлөргө учурап турат, жана бул нормалдуу көрүнүш, бир гана өзгөрүүлөр, оңдоп түзөөлөр шайлоочуга байкалбай өтүлүүсүнө келүүбүз керек. Ал үчүн шайлоо процесстеринин өтүлүү убакыттарына, ортодогу аралыктарына маани берип уюштуруу керек. Ошондой эле шайлоолордун кайталанып уюштурулуп туруусуна алып келген мыйзам ченемдерине өзгөртүү киргизүү сунушталды.

2-топ. Административдик ресурс шайлоо системасындагы актуалдуу көйгөйлөрдүн бири жана Кыргыз Республикасынын эгемендүү күнүнөн тартып шайлоо процесстеринде кездешип келет. Шайлоо алдындагы үгүт

иштерге мамлекеттик кызматтагы адамдарынын катышуусу (административдик ресурсту пайдалануу), анын ичинде Жогорку Кеңештин депутаттары, мамлекеттик кызматтардын жетекчилери, айыл өкмөтүнүн башчылары ыйгарым укуктарын пайдаланып кайсыл бир талапкерлерди бардык жагынан колдоп келишет. Мисалы: адамдык ресурс – шайлоочулар; каржы маселеси; ар тараптуу реклама жүргүзүү. “Бийликтин кеңири колдонулган мыйзамсыз иштери региондордо митингдер, демонстрациялар, администрациялык имараттарды басып алуу аракеттери сыяктуу нааразычылык акцияларын көбөйттү” [150, 85-б] деп илимпоз О.А.Тогусаков окуу китебинде белгилеп кеткен.

Административдик мүмкүнчүлүктү пайдалануу деп төмөндөгүлөрдү түшүнөбүз:

- кош стандарттар түшүнүгү шайлоо процедураларын жүзөгө ашырууда жана шайлоо процесстерине катышкан тараптардын аракеттерин баалоодо байма-бай кездешет;
- жашыруун булактар менен каржылоо маалымат таркатуу кампаниясына басым жасалып келет, албетте бул жашыруун каржылоого алынат себеби, мыйзам ченеминде ар бир талапкер статусуна, финансылык абалына карабастан тең укуктуу болушат;
- үгүт иштеринде мамлекеттик кызматкерлер өзүнүн кызмат абалы менен пайдалануусу;
- оппоненттерге мүмкүн болгон бардык ыкмалар менен кысым көрсөтүү;
- бийлик органдары көзөмөлдөгөн уюмдар жана мекемелер аркылуу шайлоочулардын эркин билдирүүгө активдүү таасир этип жана добуш берүүсүнө мажбурлоо;
- жалпыга маалымдоо каражаттарына талапкерлердин кирүү шарттарын жөнгө салууда кийлигишүү, мыйзамда мамлекеттик жана жеке МКЖ уюмдарына акы төлөнүүчү чыгымдардын көлөмүн чектөө каралган эмес, натыйжада чоң кызматтар менен чоң акчалуулар ТВ экрандарында жана

басма сөз каражаттарында жүргүзүлгөн үгүт иштериндеги теңсиздиги жаралып келет;

- мамлекеттик кызматкер кол алдында иштеген кызматкерлерин добуш берүүгө мажбурлашат. Шайлоо практикасында кызматкерлерди ыңгайлуу шайлоо участкасына каттап, керектүү талапкерлердин тизмесине добуш берүү үчүн аларды унаа менен алып келүү фактылары катталып келген. Кошумча белигеп кетүү керек, Республиканын куралдуу күчтөрүнүн түзүмдөрүндө кызмат өтөп жүргөн аскерлердин добуштары алардын жеке эрки деп билүү анык эмес. Ал эми билим берүү жаатын алып карап көрсөк мугалимдер менен студенттерге “туура талапкерге” же талапкерлердин тизмесине добуш берүүгө мекеменин жетекчиси (мамлекеттик кызматкер) түрткү болуп келген.

Албетте бул көрсөткүчтөр административдик ресурстарды пайдалануу ыкмаларынын толук эмес тизмеси.

“2021-жылдын 11-апрелинде болгон референдумда орто билим берүү окуу жайлардын, бала-бакчалардын, динге байланыштуу өкүлчүлүктүү мекемелердин ошондой эле башка коомчулук топтолгон жайларга, ал жакка жакын жайгашкан жайларда мыйзам ченеминде үгүт материалдарын таркатууга тыюу салынды, ошондой эле көчө башчыларын, үй комитеттердин төрагаларын (домком) үгүт ишине аралаштырууга тыюу салынды. Чектөө киргизилген эрежелер административдик ресурсту пайдаланууга жол бербөө максатын көздөп конституциялык мыйзамга өзгөртүү киргизилди. Референдумда киргизилген өзгөрүүлөр боюнча изденүүчүнүн илимий макаласында мындай деп белгиленген – “мыйзамга киргизилген олуттуу өзгөрүүлүрдүн негизинде 28-ноябрда болуп өткөн парламенттик шайлоо атаандаштык менен өттү, бийлик бул ирет таза шайлоону камсыз кылууда саясий эркин көрсөттү, окуу жайлар, мугалимдер, мамлекеттик кызматкерлер шайлоонун жүрүшүнө катышкан жок. Бирок, тилекке каршы добуш сатып алууга толук бөгөт коюу бул ирет да мүмкүн болгон жок, себеби тиешелүү органдын (укук коргоо) жетиштүү түрдө иш

алып баруусуна, механизмдердин толук кандуу иштелип чыкпагандыгынан улам ишке ашкан жок, ошондуктан акчалуу талапкерлер добушту сатып алуунун кыйыр жолдорун колдонуп добуш топтошту деп бир мандаттуу округдан чыккан талапкерлер маалымат беришти” [32, 194-195-б.].

3-топ. Кара тиар, же болбосо көз карандысыз интернет чөйрөнү кызыктар жарандар активдүү колдонуп, коомчулуктун маданиятын, жаштардын аң-сезимин бузууда деп аныктадык. Формалду эмес бийликтин төртүнчү булагы болуп саналган “массалык маалымат каражаттары” интернет тармагы өнүгүп, технологиялардын ар-тармактуу колдонуусу аркылуу ой-жүгүртүүнү бурмалап оңой эле башкарып, же болбосо ар түркүн талкууларды жаратып, коомчулукта бүдөмүк салуу жолун табышты. Ошондой эле 2017-жылдардан тарта “фейк” аттуу акаунттар социалдык тармактарда көбөйдү, жалган маалыматтарды таркатып, каралоо максатында жайылтып, командалык иш алып барып коомдук маанайды жаратканы бүгүнкү күндө ачык маалым. Бул көйгөйгө туруштук берүү максатында “Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинен 66-беренесинде – депутаттыкка же башка шайлануучу кызмат ордуна талапкер жөнүндө талапкердин ар-намысына же кадыр-баркына шек келтирген маалыматтарды билип туруп жайылтуу, - жеке жактарга 125 эсептик көрсөткүч (12 500 сом), юридикалык жактарга 350 эсептик көрсөткүч (35 000 сом) өлчөмүндө айып пул салууга алып келет” [7] деп билип туруп талапкер жөнүндө жалган маалыматтарды жайылтуу боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу каралган. Ошондой эле ушул эле мыйзамдын 67-беренесинде “Талапкердин ар-намысына, кадыр-баркына жана ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды жалпыга жайылтуусу. Шайлоо дайындалгандан тартып шайлоонун жыйынтыктары расмий жарыяланганга чейинки мезгил ичинде талапкердин, саясий партиянын ар-намысына, кадыр-баркына жана ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды жалпыга маалымдоо каражаттарынын жайылтуусу, юридикалык жактарга 175 эсептик

көрсөткүч (17 500 сом) өлчөмүндө айып пул салууга алып келет” [7] деп берилген.

Бүгүнкү күндө мыйзам ченеминде жалган маалыматтарды таркатуу жана кара пиарды колдонууда жоопкерчиликке тартылуу коркунучу бар болсо дагы, мындай көрүнүш токтотулбай келет, илимий изилдөөнүн алкагында буга бир нече фактор себеп болуу мүмкүнчүлүгү аныкталды: айрым учурларда мыйзамдар жетишсиз натыйжалуу болуп, бул аны ишке ашырууну татаалдаштырат, же болбосо мыйзамды ишке ашыруу процедурасы татаал болуп, жоопко тартуу мүмкүнчүлүгүн азайтат ал эми мыйзам бузуучулардын жоопко тартылбашы мыйзамдын ишине жолтоо болот; интернеттин жана социалдык медианын өнүгүшү менен жалган маалыматты жайылтуу жана кара пиар жүргүзүү оңой жана арзан болуп калды, бул дагы алардын жайылышына шарт түзүп жатат. Бул көрүнүштөргө каршы күрөшүү үчүн мыйзамдарды өркүндөтүү, коомдун мындай аракеттердин кесепеттери жөнүндө маалымдуулугун жогорулатуу, мыйзам бузуучуларга карата санкцияларды колдонуу. Эң негизгиси жоопко тартууну ишке ашырып, алар боюнча коомчулукка маалымат жеткирүү керек. 2024-жылдын башына “24.kg” маалымат агенттигинин жетекчилери суракка чакырылып, блогерлердин кармалышы тиешелүү органдардын туруктуу иш алып барып жаткандыгынан маалым берет.

4-чөп. Камышпоо - латынча absentis. Шайлоочулардын шайлоодо добуш берүүдөн баш тартуусу, же болбосо кеңири мааниде алып караганда, аракетсиздикти мүнөздөгөн саясий жүрүм-турумдар, башкача айтканда, коомдук иштерден качуу деп билүүгө болот. Шайлоочулардын шайлоо процессине жана анын жыйынтыктарына, ошондой эле талапкерлерге болгон ишеними акыркы жылдары кыйла төмөндөп, бул шайлоого катышуу деңгээлине таасирин тийгизди. Шайлоочунун шайлоого катышпоосу шайлоо процессиндеги терс көрүнүш. Жарандардын көпчүлүгү учурдагы саясий системага ишенишпейт, ошондуктан алар жарандык милдеттерин аткаруудан атайлап качышат жана шайлоонун жыйынтыгына ишенбей, шайлоо

системасын түп-тамырынан бери тоготушпайт. Акыркы 10 жылдагы шайлоочулардын шайлоого катышуусу жөнүндө “2010-2021-жж. шайлоочунун саны менен шайлоого катышкандардын саны” [66] деп аталган №1 тиркемедеги сүрөттөрдө көрсөтүлгөн статистикалык маалыматтар күбө боло алат. Тиркемеде берилген маалыматтар шайлоочунун өзүнө тиешелүү Конституциялык укугун баалабагандыгы аныкталды десек да туура болот. 2021-жылдын 11-апрелиндеги дайындалган Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө “Референдумда коюлган суроого, макул деп жооп берген шайлоочулардын санын 1,140,754 түзгөн, пайыздык ченем менен айтканда добуш берген шайлоочу 79,32% - түздү да, ал эми, каршы деп жооп берген шайлоочунун санын 181 370 түзүп, пайыздык ченем менен караганда добуш берген шайлоочу 13,72%- түзгөн. Жалпы шайлоочунун саны менен шайлоого катышкан шайлоочулардын санында айырмачылыктар болгон. Айырмачылыкты даана баамдап көрүүгө 2010-2021-жылкы шайлоолордун жыйынтыктары талданып, талдоонун негизинде шайлоочунун жалпы саны жана шайлоого келип катышкан шайлоочунун саны” [66] салыштырмалуу тартипте көрсөтүлгөн, мисалы: “1.2.Т.сүрөтү” ошондой эле конституциялык Мыйзамдын негизинде 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосунан кийин, бир мандаттуу округтан шайланган депутаттын мөөнөтүнөн мурда ордун бошоткондугуна байланыштуу кайра шайлоолордун жыйынтыктарын талдап, сандык айырмачылыктар көрсөтүлдү, мисалы: “1.3.Т. сүрөтү” жана “1.2.Т. таблицасы” жалпылап пайыздык көрсөткүчтөр менен чагылдырылган. Шайлоочунун шайлоого катышпоосу көйгөй катары каралып, “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын бир мандаттуу шайлоо округунан шайланып келген депутаттын мандаты бошотулгандыгына байланыштуу бир мандаттуу округдардагы кайра шайлоонун жыйынтыктары” [5] талдоого алынды, мисалы: “1.4.Т. сүрөтү”. “Шайлоочунун шайлоого катышуу көрсөткүчүнүн төмөндүгү шайлоо системасы жана талапкерлерге болгон ишенбестиктен келип чыгышы

мүмкүн, ошол эле учурда ички, сырткы мигранттардын эсебинен да сандын өсүшү мүмкүн деп толуктайбыз, бирок ага карабастан мыйзам чыгаруу органдын өкүлдөрүн 30-40 миңдин ортосундагы шайлоочу чечип калгандыгы өкүндүрөт” [32, 197-б].

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарына болгон жарандардын терс көз карашы, жалпы шайлоо системасына болгон кызыгууну, аны менен бирге ишенимди төмөндөтүп, жарандардын шайлоо укуктарын пайдалануудан баш тартуусуна алып келди деп талдадык. Ушундан улам шайлоо процессинде көптөгөн мыйзам бузуулар жана “ыплас” технологияларды колдонуусу күч алды, аны менен бирге шайлоочунун шайлоого катышпоосу жана катышкандардын ичинен “Баарына каршы” деп добуш берүүсү да күч алды.

5-топ. Баарына каршы. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын шайлоосунда Бишкек шаарына караштуу бир мандаттуу эки округда “Баарына каршы” талапкер утуп чыккан. Албетте “Баарына каршы” талапкердин күч алуусу мамлекет үчүн терс көрүнүш, себеби шайлоочунун шайлоого келип “Баарына каршы” деген талапкерге добуш берүүсү жалпы мамлекеттик саясатка, саясий лидерлерге болгон каршылык сыяктуу да бааласа болот. Бирок ошол эле учурда добушун саткан шайлоочуга караганда “Баарына каршы” добуш берген шайлоочу принципалдуулугу менен жогору тургандыгын белгилеп кетүү керек. 2021-жылы 28-ноябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын шайлоосунда Бишкек шаарына караштуу № 26, 27, 28, 29-шайлоо округдарынан топтолгон АЭУнун протоколу илимий иште талданды. Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде шайлоочунун саны жана шайлоого катышкан шайлоочунун саны салыштырма ыкмасы аркылуу ортодогу айырмачылык көргөзүлдү. Ошондой эле “Баарына каршы” талапкерге добуш берген шайлоочунун саны да өстү деп талданды. Шайлоонун жыйынтыгы конституциялык Мыйзамдын негизинде АЭУнун протоколу менен эмес, УШК мүчөлөрү кол менен санаган протоколдун негизинде эсептелет. Бирок

белгилеп кетүүчү нерсе АЭУнун жана кол менен санаган протоколдун ортосундагы айырмачылык кооптуу эмес, айырмачылык техникалык мүчүлүштүктөргө гана байланыштуу болуп келген. Кол менен саноо процедурасын байкоочулар, жалпыга маалымдоо каражаттарынын өкүлдөрүнүн катышуусу менен уюштурулат, бул УШКнын ишине ачык-айкындуулук алып келет. Бул процедура добуштардын тууралагына гана эмес комиссиясынын протоколунун тууралыгына ынанууга мүмкүнчүлүк берилет. “Кыргыз Республикасында 2016-жылдан 2021-жылга чейинки болуп өткөн шайлоочунун тизмесине кирген шайлоочунун саны, шайлаган шайлоочунун саны жана анын ичинен “Баарына каршы” талапкерге добуш бергендердин саны” [132] талданып, салыштырмалуу ыкма менен талдоонун жыйынтыгы диаграмма түрүндө чагылдырылган, мисалы: “1.5.Т. сүрөтү”. Ал эми 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн шайлоонун жыйынтыктарын талданганда АЭУнун протоколунун негизинде, эч бир үгүт иштери жок эле алдыңкы позицияларды алган “Баарына каршы” талапкер чыгат. Бул талапкердин жеңиши шайлоо тарыхында биринчи ирет болгондугу кандайдыр бир оң, ошол эле учурда терс кырдаалды көрсөтүп, диссертациялык теманын алкагындагы илимий изилдөөнүн актуалдуулугун жарататты.

“БШКнын берген маалыматтарынын негизинде 2021-жылдын 28-ноябрында Бишкек шаарында жайгашкан бир мандатуу №26- 27- 28- 29-шайлоо округдардагы шайлоонун жыйынтыгына, добуштардын бөлүнүшүнө талдоо жүргүзүлдү. Талдоонун жыйынтыгында бир мандатуу №27 Биринчи май менен №29 Свердлов шайлоо округдарында “Баарына каршы” талапкер эң көп добуш топтогону аныкталды, мисалы: “1.6.Т. сүрөтү – 1.9.Т. сүрөтү” [63]. “Бишкек шаарынын Биринчи май жана Свердлов райондоруна караштуу шайлоо округдарында “Баарына каршы” талапкердин алдыга озуп чыгышы, жалпы элдин саясий элитага болгон ишениминин жоктугун далилдейт деп аныктоого себеп бар, анткени калың элдин көпчүлүгү бүгүнкү саясий элитадан чарчагансыйт. Жогорку Кеңештин 6-чакырылышынын алып барган

иштеринин жыйынтыгынын негизинде “Баарына каршы” талапкердин күчтөнүүсү себеп деп аныктайбыз” [32, 196-б] деп изденүүчү илимий макаласында чагылдырган. Бул талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкерлердин тизмесин түптөө боюнча механизмге өзгөртүү киргизүү боюнча илимий иштин алкагында талдоо жүргүзүлүп, сунуш киргизилет.

“БШКнын маалыматына ылайык Бишкек шаарына караштуу №26- 27- 28- 29- округдарындагы шайлоочулардын шайлоого катышуусу 30% гана түзгөндүгү аныкталды. Ал эми республика боюнча шайлоочунун жалпы санынан шайлоого 34,6% гана катышкан. Талапкер катары 21 саясий партия катышып, анын 22-болуп “Баарына каршы” талапкер катышып жана ал 10 саясий партиянын алдына чыгып, 12-катарды ээлеген. Талдоонун жыйынтыгы “1.3.Т. сүрөтү” [17].

“2021-жылдын 28-ноябрында шайлоонун жыйынтыгын түз эфирде АЭУнун протоколунун негизинде шайлоонун жыйынтыгы көзөмөлдөнүп жаткан учурда БШКнын веб-баракчасы техникалык мүчүлүштүктөрдөн улам кыска убакытка өчүрүлүп салынганы коомчулукта кооптуу абалды жаратып, шайлоо системасына болгон ишенбестикти ого бетер курчутту. Ушуга байланыштуу көз карандысыз комиссия түзүлүп, ага: саясий партиялардын өкүлдөрү, көз карандысыз IT-адистер, БШКнын мүчөлөрү киргизилген. Көз карандысыз комиссия БШКнын веб-баракчасы техникалык жактан ката кеткен, добуштардын жыйынтыгына таасир берген жок деп чечим чыгарышкан” [138]. “Тилекке каршы көз карандысыз комиссиянын чечими көпчүлүк шайлоочулардын, жарандардын терс калыптанган оюн оңдой алган жок” [32, 198-б].

“Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү конституциялык мыйзамдын 64-беренесинин 5.1-бөлүгүндө бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Жогорку Кеңештин шайланган депутаты деп ушул бир мандаттуу шайлоо округу боюнча добуш берүүгө катышкан

шайлоочулардын кыйла көп добушун алган талапкер таанылат” [5] деп каралган. Бишкек шаарынынын №27 жана №29 округдарында шайлоонун жыйынтыгында “Баарына каршы” талапкер жеңишке жеткендиги үчүн, парламентте эки мандат бош калып, конституциялык Мыйзамдын “65-беренесинин, 6-бөлүгүндө бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча тийиштүү шайлоо округдарынан кеткендердин ордуна Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан дайындалат жана бош депутаттык мандат пайда болгондон кийин эки айдын ичинде Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан ушул конституциялык Мыйзамда белгиленген тартипте жана мөөнөттө өткөрүлөт. Бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча Жогорку Кеңештин депутаттары Жогорку Кеңешке шайланган мөөнөтү аяктаганга чейин бир жыл же болбосо бир жылдан аз калганда чыгып кеткен учурда, чыгып кеткендердин ордуна депутаттарды шайлоо өткөрүлбөйт” [5] дегенге байланыштуу кайра шайлоо 2022-жылдын 27-февраль айында уюштурулат. Илимий изилдөөнүн негизинде белгиленген округдардагы 2021-жылдын 28-ноябрындагы шайлоо менен 2022-жылдын 27-февралындагы кайра шайлоонун жыйынтыктары салыштырмалуу ыкма аркылуу талданды, мисалы: “1.10.Т. сүрөтү”. “Эки шайлоонун жыйынтыктары көп айырмаланган жок, шайлоочулардын дээрлик көбү шайлоого катышпагандыгын, ал эми катышкан шайлоочунун көбүн эсе кайра эле “Баарына каршы” талапкерге добуш бергендиги талданды. БШКнын берген маалыматтарынын негизинде жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыктары көрсөтүлдү” [161]. “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү конституциялык Мыйзамдын 64-беренесинин негизинде” [5] 2024-жылдын февралында Ош жана Кара-Суу райондорунан шайланган Искендер Матраимов менен Нурлан Ражабалиев мандатын мөөнөтүнөн мурда тапшырары боюнча арыз жазган. БШК алардын депутаттык укуктарын токтотот, ушул эле жылдын 13-мартында БШКга Баткен облусунан шайланган Айбек Осмоновдун берген арызынын негизинде

мандатынан ажырайт да Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо 2024-жылдын 28-апрелине дайындалган. №2 Баткен, №7 Ош жана №9 Кара-Суу бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоодо добуш берүү аяктап, 197 (же 99,5%) шайлоо участкан автоматташтырылган эсептөөчү урналарынан чыккан протоколдун негизинде илимий иште талдоо жүргүзүлдү, мисалы: “1.11.Т сүрөтү”. Эскерте кетсек мыйзамдын талабы боюнча АЭУнун маалыматтары алдын ала эсептелип, бардык шайлоо участкаларындагы добуштар УШКнын мүчөлөрү кол менен эсептеп чыгышып, протоколду БШКга жиберилет жана анын негизинде добуш берүүнүн жыйынтыктары чыгарылат.

БШКнын төрагасынын орун басары Нурлан Койчукеев 2021-жылдын 28-ноябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын шайлоодогу Бир мандатуу №26, 27, 28, 29 шайлоо округдарында катталган шайлоочулардын саны менен добуш берген шайлоочунун санынын ортосунда чоң айырмачылыктар боюнча төмөндөгүдөй оюн билдирген – “Шайлоочулардын аз келүүсүнүн себеби шаардын тургундары шайлоо процессинен чарчагандыгы бирден бир себеп катары кароого да болот” [161]. Шайлоочунун шайлоого катышпоо көйгөйдүн өзөгү шайлоонун жыйынтыктары канаттандырлбагандыгы менен шайлоонун кайра-кайра кайталанып өтүлүшү деп аныктаса болот. Мисалы, 4 жылдын ичинде, 2020-2024-жылдарга чейин Бишкек шаарында 9 ирет шайлоо өтүлүптүр “3.1-табл.кара” [64].

Шайлоону кайра-кайра өткөрүүлүсү мамлекеттин жалпы саясатына терс жыйынтыктарды алып келип жатат деп аныктадык. Мисалы:

- шайлоочулардын шайлоодон тажашына алып келет;
- шайлоочулардын катышуусу төмөндөйт;
- мамлекеттик бюджетке чыгым алып келет.

Демек, шайлоо демократиялык процесстин өзөгү болгону менен, аны кайра кайра уюштурулуп туруусу коомго жана мамлекеттик саясатка терс таасирин тийгизет.

Таблица 3.1 – Бишкек шаарында 2020-жылдан 2024-жылга чейинки шайлоолордун өтүлгөн убактысы

№	Шайлоо	Убакыт
1	Парламенттик шайлоо	04.10.2020-жыл
2	Президенттик шайлоо	10.01.2021-жыл
3	Референдум жана жергиликтүү кеңештин шайлоосу	11.04.2021-жыл
4	“Жергиликтүү кеңештин кайра шайлоосу (Бишкек, Ош, Токмок шаарларында)” [19, 20]	11.06.2021-жыл
5	Парламенттик шайлоо	28.11.2021-жыл
6	“Кайра парламенттик шайлоо (№ 27 Биринчи май жана № 29 Свердлов шайлоо округдарында)” [18]	27.02.2022-жыл
7	№26 Ленин округу боюнча кайра шайлоо (депутатынын мөөнөтүнөн мурда кеткендиги боюнча)	28.05.2023-жыл
8	№26 Ленин округу боюнча кайра шайлоо (добуш сатып алуу боюнча фактылар такталып шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылгандыгы үчүн)	10.09.2023-жыл
9	№29 Свердлов округу боюнча кайра шайлоо (КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо)	30.06.2024-жыл

Жогорудагы берилген талдоонун негизинде, биз шайлоочунун шайлоого катышуу санынын төмөндөөсүнүн себептерин аныктадык:

1. шайлоо кайра-кайра кайталанып уюштурулуп тургандыгы;
2. шайлоонун жыйынтыгы ар кандай механизмдердин колдонулушу менен бурмаланып шайлоонун жыйынтыгы шайлоочулардын үмүтүн актабагандыгы;
3. коомчулукта (соц.тармактарда) АЭУ тууралуу ар кандай терс ой-жүгүртүүлөрдүн жүрүшү жана ага кошумча болуп 2021-жылдан 28-ноябрындагы шайлоонун жыйынтыгын чыгарып жаткан учурда электрондук системанын бир нече мүнөткө өчүп кайра жанышы [138].

Шайлоо системасына канчалык деңгээлде санариптештирүү киргизилип шайлоо процесси жакшыртылышына карабастан шайлоонун жыйынтыгын бурмалоону толук токтотууга жете элекпиз.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын 7-чакырылышынын шайлоосунан кийин, бир мандаттуу шайлоо округдарынан мандаттар бош калгандыгына байланыштуу кайра шайлоолор уюштурулду “3.2-табл.кара”.

Таблица 3.2 – 2021-жылдын 28-ноябрында өткөн КРнын ЖКнин бир мандаттуу шайлоо округдан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра шайлоолордун өткөн мөөнөттөрү

№	Шайлоо	Убакыт
1	КРнын ЖКнин депутатын шайлоо	28.11.2021-жыл
2	Бир мандаттуу №27, 29-шайлоо округдарында КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	27.02.2022-жыл
3	Бир мандаттуу №26-шайлоо округунда КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	28.05.2023-жыл
4	Бир мандаттуу №26-шайлоо округунда КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	10.09.2023-жыл
5	Бир мандаттуу №2- 7- 9-шайлоо округдарында КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	28.04.2024-жыл
6	Бир мандаттуу №5- 29- 36-шайлоо округдарында КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	30.06.2024-жыл

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги негизги көйгөйлөр талданып, парламентти түзүүдө жана өлкөнүн саясий турмушун аныктоодо шайлоо системасы маанилүү экендиги жана шайлоо өткөрүү процессинде мыйзамдуулук принциби олуттуу болгону аныкталды. Мисал катары талдасак, 2020-жылдын 4-октябрындагы шайлоодо форма-2 арызын колдонуу аркылуу жарандар шайлоо участкасын алмаштырып, добуштарын сатышкан. Ошол эле учурда форма-2нин түпкү максаты шайлоочунун шайлоо укугун ишке ашырууга жеңилдик катары

киргизилген. Ал эми жокко чыгарылган форма-2ге альтернатива катары жарандык паспорт электрондук форматта “Түндүк” системасына жүктөлүп онлайн добуш берүү механизми апробациялануда. Ошентип, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы 1995-жылдан 2015-жылга чейин жана 2015-жылдан бүгүнкү күнгө чейинки реформаны салыштырып талдасак, анда акыркы 14 жылдын ичинде шайлоо процессине жаңы технология, санариптешүү тездик менен киргизилүүсүн аныктоого болот. Шайлоо системасынын санариптешүүсүнө өбөлгө болгон учур, бул мамлекетте “Түндүк” тиркемесинин пайдаланышы деп кошумчалап кетebиз жана аны өркүндөтүүнү улантуу үчүн колдонуудан алынып салынган форма-2 баракчасына альтернатива катары онлайн добуш берүүнү колдонууга киргизүүсүн мамлекет колдоого алуусу керек деп аныктадык.

Шайлоочунун шайлоого катышкан санынын төмөндөөсү көйгөй катары талданып, төмөндөгүдөй сунуш киргизилди: “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 59-беренесинин 7-бөлүгү” [5] төмөндөгүдөй тартипте берилүүсү сунушталат *“Мандаттарды бөлүштүрүүдө алгач шайлоочулардын добуштарынын кыйла көп добушу берилген талапкер алат. Мандат бошогон учурда, шайлоочулардын добуштарынын кыйла көп добушу берилген экинчи талапкерге берилүүсү каралсын. Кезектеги талапкер тиешелүү бир мандаттуу шайлоо округунан шайлоого катышкан шайлоочунун 0,25 % алуусу шарт. Эгерде кезектеги талапкерлер тиешелүү пайыздуулук көрсөткүчүн алалбаса анда мыйзамда каралган мөөнөттө кайра шайлоо дайындалат”* [5]. Шайлоо системасы демократиянын көрсөткүчү, бирок шайлоонун кайра-кайра кайталанып туруусу жалпы шайлоого катышкан шайлоочунун санынын төмөндөөсүнө гана эмес мамлекеттин финансылык жагына да терс кесепеттерин тийгизип, жалпы экономикага залакасын тийгизүүдө. Мисалы, “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын депутаттарын шайлоосун алып

талдап көрдүк. 2021-жылдын 28-ноябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын депутаттарын шайлоосунда сарпталган чыгымдардын сметасы – **592 531 000 (беш жүз токсон эки миллион беш жүз отуз бир миң)** сомду түздү. Ал эми КР Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын бир мандаттуу шайлоо округдан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра шайлоолордун чыгымдары 2024-жылдын 22-сентябрында боло турган кайра шайлоону кошкондо бюджет – **127 953 100 (жүз жыйырма жети миллион тогуз жүз элүү үч миң жүз)** сомду түздү. Жалпы жонунан 7-чакырылышка бюджеттен сарпталган каражат – **720 484 100 (жети жүз жыйырма миллион төрт жүз сексен төрт миң жүз)** сомду түздү” [66], бирок тилекке каршы бул чек эмес. Бир мандаттуу шайлоо округундагы шайлоолор болжол менен 2025-жылдын ноябрь айына чейин уюштуруулуусуна мыйзам жол берет, демек бюджеттен сарпталган каражаттын өсүүсүн күтүүгө болот. Жогоруда көрсөтүлгөн бюджеттин сметасын “2021-жылдын 28-ноябрында өткөн КРнын ЖКнин 7-чакырылышынын жана кайра шайлоолорду уюштуруунун бюджетти” [66] Мисалы: “2.2.Т. таблицасы”.

Шайлоонун кайра-кайра кайталанып туруусунун келтирген терс кесепеттерин талдап көрсөк:

- шайлоочунун шайлоодон тажап, шайлоого катышуудан баш тартышы шайлоочунун шайлоого катышкан санынын төмөндөөсү;
- кайра дайындалган шайлоону өткөрүү, уюштуруу олуттуу финансылык чыгымдарды талап кылат. Буга шайлоо комиссияларынын ишине акы төлөө, бюллетендерди басып чыгаруу, добуш берүүчү жайларын техникалык камсыздоо, кызматкерлерди окутуу жана башка чыгымдар кирет;
- кайра шайлоону каржылоо бюджеттик каражаттардын эсебинен жүргүзүлүп, мамлекеттик башкаруунун башка тармактарына жана социалдык программаларга терс таасирин тийгизиши мүмкүн;

- кайра шайлоо өткөрүү шайлоо комиссиялары, саясий партиялар, талапкерлер жана шайлоочулар тарабынан олуттуу убакытты жана күч-аракеттерин сарпташат. Бул коомдун алдында турган башка маанилүү милдеттерден жана көйгөйлөрдөн алаксытууга алып келиши мүмкүн.

Жалпысынан алып караганда тынымсыз уюштурулуп турган шайлоолор өлкө үчүн олуттуу финансылык жүк болуп, анын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнө залакасын тийгизет деп аныктадык. Ошондуктан, мындай терс кесепеттерди минималдаштыруу үчүн шайлоо процессинин туруктуулугуна жана үзгүлтүксүздүгүнө умтулуу маанилүү.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында талданып аныкталган шайлоонун жыйынтыктары менен сандардын көрсөткүчтөрү ийгиликтин, жетишкендиктин көрсөткүчү эмес. Бүгүнкү күндө шайлоочулардын активдүүлүгүн өстүрүү боюнча, мамлекеттин өнүгүүсүнө салым кошуусуна дем берүүнү ким аркылуу жасоо керек? – деген суроого ар тармактуу сунуштар түшүшү мүмкүн, бирок изилдөөнүн негизине таянып, окуу колдонмолорго өзгөрүүлөрдү киргизүү зарылчыгы турат деп кошумчалайбыз. Философия жана саясий илимдеринин доктору, профессор М.Т.Артыкбаевдин жалпы жетекчилигин алдында редакцияланган “Саясат таануу илими” аттуу окуу китебинде жогоруда белгиленген көйгөй жеткиликтүү ачылып берилген “Жарандардын саясий илим билимге жана демократиялык маданиятка ээ болушу – Кыргызстанда ж.б. мурунку социалисттик республикаларда саясий жана коомдук реформалардын ийгиликке жетишүүсүнүн эң маанилүү шарттарынын бири. Кандай гана социалдык өзгөрүүлөр болбосун ал баарыдан мурда адамдардын аң-сезиминен башталары белгилүү” [51. б-5].

3.2. Шайлоо процессин калыптандырууда саясий партиялардын ролу

Шайлоо системасынын катышуучулары ар тармактуу болот, мамлекеттик менен жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнөн баштап, эл аралык менен коомдук уюмдар катышышат, негизги катышуучусу катары талапкер

менен шайлоочулар саналат. Талапкерлердин эң таасирдүүсү болуп саясий партиялар таанылат. Кыргыз Республикасынын эгемендикке ээ болуусу жана Конституциясынын кабыл алынуусу, көз карандысыз мамлекеттин түптөлүп өнүүгүсү менен бирге саясий партиялардын өнүгүүсү да башталган. Мамлекеттеги демократиялуу режимдин өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катары саясий партиялар таанылат. Саясий партиялар мамлекет менен жарандын ортосундагы байланышты түзөт, жарандардын саясатка аралашып катышуусуна мүмкүндүк берет, өз эркин билдирүүгө салым кошот. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүктү алган күндөн баштап партиялык система жанданып активдүү өнүгүүсүн баштаган. Быйыл 2024-жылы эгемендүүлүк алганыбызга 33 жыл болду. Эгемендүүлүк алган күндөн тарта партиялык система өнүктү, бирок бул тармакта орчундуу кадамдар жасалган жок. Мисал катары 1999-жылы кабыл алынган саясий партиялар жөнүндө мыйзамга орчундуу өзгөрүүлөр киргизилбегендиги далил катары белгилесе болот. Жалпылап баа берсек саясий партиялар коомдун кызыкчылыктарын коргоп, мамлекеттин чечимдерине таасир бере алган уюм катары калыптана алган жок.

Кыргызстанда саясий партиялардын коомго болгон таасирин күчөтүүгө шайлоо системасы тең укуктуу атаандаштык мүмкүнчүлүктү түзүп берүүсү шарт. Мыйзам ченеминде шайлоо системасы саясий партиялардын шайлоого катышып, бийликке жетүү максатын ишке ашырууга тоскоол болбойт, бирок ошол эле учурда шайлоо процессинде талапкер саясий партиялардын ортосундагы, бийлик партиясы жана оппозиция партиясы деп бөлүнүп каралышы көпчүлүк саясий партиялардын өсүшүнө тоскоолдуктарды жаратып келген. Саясий партиялардын өнүгүп өсүүсү шайлоого катышып, бийликке жетүүсүнөн көз каранды, ал эми ортодогу процедура мамлекеттик системадан көз каранды болгондугуна байланыштуу саясий партиялардын бийликтик партия, оппозициялык партия жана нейтралдуу партия деп бөлүнүүсүнө алып келүүдө. Саясий партиянын өнүгүп өсүшү анын бийлик менен болгон мамилесинен көз каранды, мазмуну боюнча советтик

системанын уландысы катары кабыл алууга болот, себеби бийликчил партиялар гана бийликке жетип келген жана алардын тарыхы кыска мөөнөттүү болгон. Мисалы алып карасак “Алга Кыргызстан”, “Ак жол”, “Моя столица”, “Мекеним Кыргызстан” сыяктуу партиялардын кайра жандануусуна кыйынчылыктар жаралат. Кыргызстанда партиянын кайра жаралуусуна караганда жаңы партияны каттоодон өткөрүү жеңил.

Демократиялуу мамлекеттерде уюштурулган шайлоолордо саясий партиялардын программаларынын таймашы болуп, чындап коомчулуктун кызыкчылыгын колдогон жана көпчүлүктүн колдоосуна ээ болгон партия жеңишке жетип, бийликке келет. Ал эми Кыргыз Республикасынын шайлоолорунда талапкерлердин атаандаштыгы башка типте өнүгүп келет. Коом партияларды айырмалай албайт, алардын программаларына маани беришпейт, ошондон улам партиянын лидерлери да программага маани беришпей келишет да программалар бири-бирине окшош болушат. Ал эми шайлоодо административдик ресурсту колдонуу, добуштарды сатып алуу боюнча таймаш жүргөнүн көрүүгө болот. Мындай терс көрүнүштөрдүн аягы 2020-жылдын 4-октябрында болгон окуяга алып келет.

Кыргыз Республикасында саясий партиялардын ишмердүүлүк принциптери Конституцияга жана саясий партиялар жөнүндөгү мыйзамдарга негизделген. “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 4-беренесинде Кыргыз Республикасында көп партиялуулук жана саясий көп кырдуулук таанылат, саясий партиялар, кесиптик бирликтер, дагы башка коомдук бирикмелер өздөрүнүн укуктарын жана эркиндиктерин жүзөгө ашыруу жана жарандардын өз эркин коргоо, саясий, экономикалык, социалдык, эмгектик, маданий жана башка кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн эркин билдирүү жана кызыкчылыктарынын жалпылыгынын негизинде түзүлүшү мүмкүн” [1] деп бекитилген. Демек, мыйзам негизинде партияны түзүүдө каралган принциптер: ыктыярдуулук; тең укуктуулук; өз алдынча башкаруу; мыйзамдуулук; айкындуулук деп тааныйбыз.

“Партия - мамлекеттеги саясий бийликти ээлеп алуу максатын алдына койгон же болбосо мамлекеттик бийлик органдарында жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында өз өкүлдөрү аркылуу катышууну каалаган өзгөчө коомдук уюм (бирикме). Бийликтин сакралдык жана уникалдуу принциптерине партиялар негизделип, өкүмчүлүк кылып турган бийликтин салттуу формаларын талкалоонун натыйжасында пайда болгон. Партиялары бар коом менен партияларсыз коомдун башкы айырмачылыгы (мисалы, коомдук түркүм - сословие), партиялар салттуу коомдо (азыркы заманга чейинки коомдо) алаамат катары элестетилген полемика (талаш-тартыш) менен карама каршы пикирлердин институционализациясын камсыз кылып тургандыгында” [109, 17-б.] деп саясий партиялар үчүн басылып чыккан эскерткичте берилген. Ал эми илимпоз М.Т.Артыкбаевдин жетекчисинин алдындагы басылмада “саясаттагы реалдуу саясий күчтөрдүн эң эле таасирдүүсү болуп партиялар эсептелинет. Партиялардын жана партиялык топтордун өз ара аракетсиз коомду жана анын саясий системасын элестетүү кыйын” [51, 163-б.] деп белгилешкен. “73 жылга жакын жашаган тоталитардык мамлекет болгон Советтер Союзунда жападан-жалгыз саясий партия, өзү коомдук уюм болуп туруп мамлекеттик бийликти толугу менен менчиктеп алган. Жумурай журтту манкуртка айландырган КПСС менен анын күжүрмөн отряды болгон Кыргызстан Коммунистик партиясы болгон” [40, 282-б.] деп илимпоз А. Акунов белгилеп кеткен. Демек саясий партиялардын түпкү максаты бийликке программанын аттандаштыгы жана жалпы жарандын колдоосуна ээ болгон күчтүн келишин көздөгөн уюм деп түшүнүү керек. Бирок албетте, мамлекеттеги саясий режимге карата партиялардын да түпкү максаты өзгөрүп туруусу анык экендиги тарых бизге баракчаларынан маалым болуп келет.

Партия деген түшүнүк менен бирге партия уюму дүйнө жүзүндөгү мамлекеттерде бар, бир гана өзгөчөлүгү кээ бир мамлекеттерде ал түпкү максатын сактап келген, кээ бир мамлекетте бир гана бийликтин кызыкчылыгы үчүн кызмат кылган, ал эми жаңы өнүгүп келе жаткан

мамлекеттерде ар тармакттуу партиялар көп болуп келет. Саясий партиялардын өнүгүп өсүшү мамлекеттеги демократиянын маанилүү индикаторлорунун бири болуп саналат. Саясий партиялардын көп болушу жарандардын мамлекеттик башкарууга катышуусуна жол ачылары түшүндүрүлөт. Ал эми саясий партия бийликке келүүсү үчүн партияга абройлу мүчөлөрдү топтошу керек, себеби канчалык көп таанымал мүчөсү болсо ошончолук көп шайлоочусу болот, канчалык көп шайлоочу болсо ошончолук бийликке келүү мүмкүнчүлүгү жакындайт.

Кыргыз Республикасында көп партиялуу система жакында эле пайда болду. Бир партиялуулуктан көп партиялуулукка өтүү Кыргыз Республикасы үчүн кыйла оор өтүп жатат десек болот. Себеби, бүгүнкү күнгө чейин туруктуу партиялык саясий структура калыптана элек. Учурда Кыргызстанда 243 саясий партия каттоодон өткөн. 2007-жылы Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы Жогорку Кеңештин депутаттарынын шайлоосу толук пропорционалдык система аркылуу өктөн. 2010-жылы 10-октябрда болгон Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоосунда партиялар активдүү иш алып барып, шайлоо учурунда талапкерди таанытууга басым жасабай, партиянын атын таанытууга басым жасалган. Бирок ошол эле учурда партиянын тизмесиндеги талапкерлердин аты жөнүнө басым жасоо токтогон эмес, албетте шайлоочулар партиянын программасына эмес, тизмедеги талапкердин биографиясына баа берип, алардын жеке убадасына басым жасап шайлашкан. Ошондон улам партиянын тизмесиндеги акчалуу талапкердин добуш сатып алуусу күч ала баштаган, жана акчалуу талапкер орунду сатып алуу көрүнүшү өнүгүп, партия лидери шайлоону бизнеске айландырып алган. Демкоратиялык режимди орнотуу үчүн партиялар мамлекеттик бийликтин башында эл турат деген түшүнүктөн кайтып, бийликке акчалуулар өз кызыкчылыгын чечүү үчүн келет дегенге өтүп кетти деген аныктама чындыкка жакын болот. Албетте мындай жааттагы өнүгүүгө коом жардам берди жана тиешелүү органдардын мыйзам ченеминде иштебегендиги өбөлгө болду. Кыргыз Республикасы

эгемендүүлүк алып, партиялык системасынын өнүгүшүн Жогорку Кеңештин чакырылыштарга бөлүп карап чыгуу аркылуу “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин чакырылыштары” деп берилген “3.3-табл.кара”.

Таблица 3.3. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин чакырылыштары [33, 190-б]

№	Мөөнөтү	КРнын ЖКи	Система
1	1990-1994	12-чакырыштагы "Легендарлуу" Жогорку Кеңеш	ССКП башында турган бир партиялуу система. Партиянын ичинде эки тарапка бөлүнүү башталат: реформатор-демократтар жана консерваторлор
2	1995-2000	КРнин ЖКнин 1-чакырылышы	партиясы жок система
3	2000-2005	КРнин ЖКнин 2-чакырылышы	көп партиялуу система
4	2005-2007	КРнин ЖКнин 3-чакырылышы	эки партиялуу система
5	2007-2010	КРнин ЖКнин 4-чакырылышы	көп партиялуу система
6	2010-2015	КРнин ЖКнин 5-чакырылышы	көп партиялуу система
7	2015-2021	КРнин ЖКнин 6-чакырылышы	көп партиялуу система
8	2021-2026	КРнин ЖКнин 7-чакырылышы	көп партиялуу система

Эгемендүүлүк алган күндөн тарта шайлоо системасы реформага муктаж болуп келген жана реформанын чечкиндүү кадамдары 2015-жылы АЭУ технологиясы менен биометрикалык тизмени киргизүүдөн башталып, бүгүнкү күнгө чейин улантулууда.

Кыргыз Республикасы тоталитардык башкаруу системасынан демократиялык башкаруу системасына өтүп, аны менен биргеликте бийлик бутактарынын жаңыдан калыптанып өз алдынча иш аткарууга өтүүсү, ченемдик-укуктук актылардын өзгөрүүсү, аны менен бирге мамлекет рынок экономикасына багыт алгандыгы коомчулуктун көпчүлүк бөлүгүнө кыйынчылыктарды жараткан. Ошону менен бирге саясий партияларга болгон

кызыгуусу коомчулук тарабынан жетиштүү көңүл бурулуп колдоого алынган эмес деп белгилесе болот.

“Саясий аренада ар түрдүү саясий күчтөр аракеттенишет. Кээ бир партиялар ар кыл саясий акцияларды ачык түрдө ишке ашыргандыктан аларды реалисттер деп да аташат. Башка бирөөлөрү топтордун таламдарын тымызын ишке ашыруу формаларын артык көрүшөт, аларды легитимчилер, лоббилер деп аташат. Ошентип, саясий күчтөр граждандык коомдо пайда болуп, анын топторунун таламдарын билдирип жана көрсөтүп чыгуу менен мамлекеттин жана граждандык коомдун ортосундагы туташтырып туруучу звено болуп саналалышат” [52, 163-б.] деп философия жана саясий илимдеринин доктору, профессор М.Т.Артыкбаев окуу китебинде билдирген.

Саясий партиялардын алсыздыгы демократиялык процесстердин өнүгүшүнө кедергисин тийгизет, ошондуктан жарандар Кыргызстанда чыныгы демократиялык коомду курууну кааласа партиялык системанын өнүгүүсүнүн бардык терс тенденцияларын жоюнун үстүндө иш аракеттерди көрүүсү маанилүү.

Саясий партиялар өлкөнүн мыйзам чыгаруу бийлигинин кадрларынын сапатын жакшыртууда маанилүү ролду ойнойт. Себеби, саясий партиялар Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосуна активдүү катышуу үчүн талапкерлерин көрсөтүшөт. Шайлоодо партиянын же белгилүү бир партия колдогон талапкерлердин жеңиши Жогорку Кеңештин курамын жана багытын аныктай алат да саясий партиялар парламентте мыйзамдарды иштеп чыгууга жана кабыл алууга активдүү катышууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Саясий партия сунуштаган талапкер, депутаттык мандат алган соң мыйзамдарды талкуулоого жана кабыл алууга катышып, ошондо депутаттын кесипкөйлүгү, билими жана тажрыйбасы сунушталган мыйзамдардын жана чечимдердин сапатына таасир берип, кабыл алган мыйзамдар шайлоочунун жашоо сапатына түздөн-түз таасирин тийгизе баштайт. Мыйзамдар жарандардын укуктарын, милдеттерин аныктап, экономикалык, социалдык

мамилелерди жөнгө салып жана адам укуктарынын коопсуздугу менен корголушун камсыз кылуу үчүн багытталып иштелип чыгуусу маанилүү.

Ошентип, илимий изилдөөнүн негизинде саясий партия парламенттеги депутаттар аркылуу мыйзамдарды жакшыртуу менен жарандардын жашоо сапатына таасир берүүдө ролу чоң деп аныкталды. Саясий партиялар талапкерлерди туура тандоосу өтө маанилүү. Талапкер келечекте парламенттен шайлоочулардын кызыкчылыктарын коргоп, мыйзамдарды жакшыртуунун үстүндө иштей алган кесипкөй жана компетенттүү талапкерлерди тандоо үчүн жооптуу болушу зарыл. Талапкердин кесипкөйлүгү мамлекеттин өнүгүп өсүшүнө кошуудагы салымынын ролу чоң, себеби келечекте депутат катары укуктук системаны калыптандырууга жана коомдун адилеттүүлүгү менен жыргалчылыгын камсыз кылууга таасир этет. Саясий партиялардын шайлоо процессинин калыптанышындагы ролу кошумча талданып, анын маанилүүлүгү төмөндөгүдөй аныкталды:

- саясий партиялар өзүнүн мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын коргоп, колдоп жана бийлик бутактарына жеткирүүдөгү ролу чоң;
- шайлоо процессинде шайлоочуларды мобилизациялоодо, алардын шайлоого катышуусун стимулдаштыруудагы ролу чоң;
- шайлоо процессинде атаандаштык чөйрөсүн түзүп, шайлоочуларга ар кандай саясий программалар менен идеялардын ортосунда альтернатива жана тандоо мүмкүнчүлүгүн түзүүсүндө.

Ошентип, саясий партиялар саясий системанын туруктуулугун камсыз кылууда шайлоо процессин калыптандырууда, жарандардын кызыкчылыгын коргоодо, шайлоочуларды мобилизациялоодо, атаандаштык шарттарын түзүүдө ролу жогору. Саясий партиялардын багытын, мыйзамдарды жана өлкөнүн кадр саясатын аныктоо менен Кыргыз Республикасында мамлекеттик институттардын түзүлүшүндө жана иштешинде негизги ролду ойнойт деп талданып “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамынын 11-главасынын, 59-беренесинин, 2-бөлүгүнө -

Шайлоо күнүнө карата 25 жашка толгон, шайлоого укугу бар, жогорку кесиптик билими бар, мамлекеттик жана муниципалдык кызматта 3 жылдан кем эмес эмгек стажы бар, же болбосо жергиликтүү кеңеште бир чакырылыштан кем эмес депутаттык стажы бар Кыргыз Республикасынын жараны Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты болуп шайлана алат”[5] деп өзгөртүү киргизүү сунушталды. Берилген сунуш Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкерлердин тизмесинин сапатынын жакшырышы аркылуу, ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга, кабыл алынган ченемдик-укуктук актылардын сапатын жакшыртууга жана коомдун мыйзам чыгаруу бийлигине болгон ишенимин бекемдөөгө алып келет. Бул өз кезегинде укуктук мамлекетти өнүктүрүүгө жана коомдо мыйзамдуулукту жана адилеттүүлүктү камсыз кылууга өбөлгө түзөт деп илимий иште каралган параграфтын алкагында талданган иштин негизинде аныкталып сунушталды. Ошондой эле берилген сунуш жарандык милдетти жогорулатуу үчүн салым кошот. “Жарандык милдет – конституция, укук актылар тарабынан бекитилген укуктук милдеттерди конкреттүү өлкөнүн жаранынын сөзсүз түрдө аткаруусу. Жарандык милдетти алуу, ажыроо, эл аралык макулдашуу, мыйзам аркылуу жүргүзүлөт” [51, 156-б.].

3.3. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук өнүктүрүү жолдору

Конституция (латынча *constitutio* – түзүлүш), **баш мыйзам** – өлкөнүн эң негизги (башкы) мыйзамы. Конституция мамлекеттин жана коомдун түзүлүшүнүн негиздерин, ошондой эле жарандардын укуктук абалынын негиздерин жөнгө сала турган мыйзамдардын баш мыйзамы. Конституция түшүнүгү орто кылымдардын тарых барактарында жана байыркы Рим император убагындагы актыларында кездешкен, бирок ал учурдун Конституциясы маани жана форма жагынан укуктук акт болуп эсептелген эмес. Андан соң падышалык жана феодалдык үстөмдүктү жокко чыгаруу үчүн Конституция негизги акт катары пайдаланууга өткөн. “Конституция

негизги мыйзам катары эң биринчи кабыл алынганы 1787-жылга дал келип Америкалык кошмо штатта өтүлгөн. Жогорку күчкө ээ болгон юридикалык документ Конституция болгон, ошондуктан ага өзгөртүүлөрдү киргизүү процессин татаалдаштырылган болчу, ошондой эле анын башка документтерден абройлугу, атайын түзүлгөн Конституциялык уюмдар жыйыны тарабынан же түздөн-түз элдик добуш берүү менен кабыл алынып, өзгөрүүлөр киргизилгендигинде турган” [134, 88-90-б] деп илимпоз Э.Н.Рахимбаев белгилеген.

Конституция – мамлекеттин негизги юридикалык базасы катары болуп саналат, негизги мыйзам булак катары белгиленип башка мыйзамдарга багыт болуп, укуктарды туура пайдаланууда өбөлгө болуп келет. Ченемдик-укуктук актылардын ар бири Конституцияга шайкеш келиши керек, албетте Конституцияга шайкеш болбой, карама-каршы чыккан актылар укук бузуучу деп каралат, демек жогоруда берилген аныктамага ылайык мамлекетте чыккан ченемдик-укуктук актылар жана мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгү Конституция менен дал келип иштелиши керек. Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган күндөн тартып ага оңдоп түзөөлөр киргизилип, референдумдар өтүп келди, бирок Конституциябызда бийлик бутагынын өкүлдөрүн эл түздөн-түз шайлоо аркылуу жүзөгө ашыраары өзгөрүүсүз ар бир кийинки кабыл алынган Конституцияларда көрсөтүлүп келген. “Кыргыз ССРнин Конституциясынан баштап эгемендүү Кыргыз Республикасынын Конституцияларын салыштырып карап көрсөк” [1, 2, 3, 4]:

- “Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын 1978-жылдын 20-апрелинде кабыл алынган Конституциясынын 2-беренесинде - Кыргыз ССРиндеги бардык бийлик элге таандык. Эл мамлекеттик бийликти Кыргыз ССРинин саясий негизин түзгөн эл депутаттарынын кеңештери аркылуу жүзөгө ашырат. Бардык башка мамлекеттик органдар эл депутаттарынын кеңештеринин көзөмөлүндө болуп жана отчет беришет” [4] деп көрсөтүлгөн.

- “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 12-сессиясында 1993-жылдын 5-мартында кабыл алынган Конституциясынын 1-беренесинин 3-4- 6- бөлүгүндө – Кыргыз Республикасынын эли (жарандары) суверендүүлүктүн ээси болуп, толук кандуу эрктүү эл жана Кыргыз Республикасындагы бийликтин туткасы. Эл (жаран) өз бийлигин Конституциянын негизинде жана аткаруу бийлиги аркылуу ишке ашыра алат. Кыргыз Республикасынын жарандары Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлап, алар аркылуу мамлекеттин башкаруусуна катышып Конституциянын негиздерин ишке ашырышат. Ал эми шайлоо болсо шайлоочунун өз эрки менен жашыруун (мажбурлоосуз) тике добуш берүү менен жүргүзүлөт, андай укукка жаран 18-жашка толгондо гана ээ болот” [3] деп каралаган, ал эми ушул эле “Конституциянын 20-беренесинин 2-бөлүгүндө, Кыргыз Республикасынын жараны өзүнүн жарандуулугуна байланыштуу укуктарга ээ жана милдеттерди мойнуна алат” [3] деп берилген.
- “Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Конституциясынын 2-беренесинин, 2- жана 4-бөлүгүндө – Кыргыз эли өз бийлигин шайлоо аркылуу бийлик өкүлдөрүн Президентти, Жогорку Кеңешинин депутаттарын, жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлап ишке ашыра алат, ал эми укук Конституция жана мыйзамдар менен ишке ашат. Шайлоо укугу жаранга 18 жашка толгондо гана таандык болот” [2], ал эми ушул эле “Конституциянын 50-беренесининде, жаран өзүнүн жарандыгына жараша укуктарга ээ жана милдеттерди аткарат” [2] деп орчундуу өзгөрүү жок эле, жогоруда көрсөтүлгөн Конституциянын башка жылдарындагыдай эле, мааниси кайталанып берилген.
- “2021-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин, 3 жана 4-бөлүгүндө – жарандар өз бийлигин шайлоо аркылуу мамлекеттик органдардын өкүлдөрүн шайлап алуу менен ишке ашырат. Шайлоолор жалпыга бирдей, эркин, тең жана тикелей жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт. Кыргыз

Республикасынын жарандары 18 жашка толгондо гана шайлоо укугуна ээ болот” [1] деп кайрадан эле олуттуу өзгөрүүсүз, түпкү маңызы ошол бойдон каралып, бир гана сөздөрдүн орун алмашуусу болгон. Ушул эле “Конституциянын 51-беренесинде, Кыргыз Республикасынын жарандыгы - адам менен мамлекеттин өз ара укуктарынын жана милдеттеринин жыйындысынан турган туруктуу укуктук байланышы” [1] деп берилген.

“Кыргыз Республикасынын Конституцияларынан алынган маалыматтардын негизинде биз Кыргызстанда бийликтин башында эл турат экендигин жана бул бийликти эл түздөн-түз шайлоо системасы аркылуу жүзөгө ашырат” [1, 2, 3, 4] деп аныктадык, ал эми шайланган талапкер өз кезегинде шайлоочулардын кызыкчылыгы үчүн чечим кабыл алууга милдеттүү экендигин да аныктадык.

Конституциянын аткарылышы бул демократиянын бирден бир белгиси, мамлекет өз жарандарына улуттук белгисине карабай шайлоого жана шайланууга укук берет, бул берилген орчундуу укуктардын бири жана негизгиси. Конституциялык укук аркылуу эл бийликтин ээси экенине далил болот жана демократиянын белгиси да болуп эсептелет. Демократиянын түшүнүгүн чечмелеп берген окумуштуу К.Шмиттин аныктамасына таянсак, азыркы саясий демократия дегенибиз, бул башкаруу системасы болуп саналат, себеби, бийлик мамлекетте аткарылган иш-чаралар үчүн жарандардын алдында жооп берет, ал эми жарандар өздөрү шайлаган өкүлдөрү аркылуу талаптарын иш жүзүнө ашыра алышат. Ошондо төмөндөгүдөй суроо жаралат, Конституция демократияга кепилдик болуп бере алабы, себеби тарых барактарынан билебиз жарандардын жашына, жынысына, коомдогу ээлеген ордуна, расасына, билимдүүлүгүнө, ээлеген менчигине, салыктарды төлөөдө ж. б. у. с. боюнча укуктарынын чектелген учурлары көп кездешип келген.

“Кыргыз Республикасынын Конституциясы демократиянын бардык принциптерин камтыган, укуктук мамлекетти карай негизделген, эгемендүү элдин эркин, мүдөөсүн билдирген жана шайлоону уюштурууга, өткөрүүгө

тиешелүү негизги жоболорду камтыйт жана эң жогорку юридикалык күчкө ээ жана өлкөнүн бүткүл аймагында түздөн-түз колдонулат” [42, 255-б.].

Демократия - деген түшүнүк укуктук талаада өнүгүүнү каалаган, адам өмүрүн баалаган, жаран укугун тебелебеген мамлекеттин саясаты деп билебиз. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн акыркы 30 жылында демократия саясатынын өнүгүшүнө өкмөттүк эмес уюмдар кызыктар болуп демократиянын принциптеринин таламын талашып жүрүшөт жана аларды демократиянын институту катары көпчүлүк эл кабыл алууда.

К. Шмитт “Политическая теология аттуу китебинде - демократиянын формаларынын өнүгүүсү ар бир мамлекеттин өнүгүүсүнө байланыштуу төмөндөгү көрүнүштөргө көз каранды деп берген: социалдык экономикалык шарттардан; салттык түзүмүнөн, тарыхтан; саясий тажрыйбадан көз каранды. Ошентип бир мамлекет экинчи мамлекеттен айырмаланып турат, биринчи мамлекет экинчисинен демократиялуу деп айтуу өзү туура эмес экен, болгону алар ар түрдүү деңгээлде демократиялашкандыгын көрсөтүп турат” [164] деп аныктамаларында белгилеп кеткен. Ал эми юридика илимдеринин доктору У.О. Аманалиев “Кыргыз Республикасынын конституциялык укуку” аттуу окуу китебинде “Шайлоо укугу жана шайлоону уюштуруу тутуму – мамлекеттүүлүктүн алгачкы принциби, демократияны ишке ашыруу үчүн зарыл элементтер” [42, 255-б.] деп белгилеп, шайлоо системасын мамлекеттеги демократияны орнотуунун негизги элементтери, ал эми шайлоо процессинин жүрүшү, ачык айкын жыйынтыкталышы демократиянын көрсөткүчү боло алат дегенди колдоп келет.

“Бүгүнкү замандын демократиясынын өнүгүүсү дагы деле болсо татаал, чырмалышкан жолдо. Демократия принциптерин аткарууга кадам таштап, аны так ишке ашырууну көздөгөн сайын, ал нерсе бизден алыстап жаткандай сезилет, анын себеби мамлекеттик системада десе болот. Шайлоо системасы демократиянын негизги өзөгү катары таанылган, бирок бул системага жарандардын шайлоочу катары активдүү катышуусу жана саясий партиялар аркылуу биригүүсү коштоп турушу шарт” [165] деп саясатчы

Ф. Шмиттер белгилеп кеткен. Ал эми биздин шартта демократиянын дагы бир көрсөткүчү катары митингке чыгуу деп таанылды. Акыркы жылдары кыргызстандыктардын теңинен көбү митингдерди терс көрүнүш катары кабыл алып, мындай демократия мамлекетти өнүгүүгө алып келбейт деген ойлор басымдуулук кыла баштады. Эгерде биз кайрадан теорияга басым жасап карасак анда мамлекеттин саясаты демократиялуу деп таанылышы үчүн бир-нече талаптар бар. Мисалы “Роберт Дальдын теориясын алып карасак, ал “ПОЛИАРХИЯ” деп аталган төмөндөгү талаптарды көрсөткөн” [43]:

- “мамлекеттин аткаруу бийлигинин чечимдерин, аткарган иштерин көзөмөлдөө шайлоо аркылуу шайланган адамдарга жүктөлөт, ал эми шайлоо процесси тиешелүү мөөнөттө, Конституциянын негизинде ачык айкын өткөрүлүп турушу шарт” [43];
- “шайлоого процессине жашы жеткен мамлекеттин жараны катышып өз тандоосу менен талапкерди тандайт жана өзү да шайланууга укук алат;
- “жарандарга өз оюн билдирүүгө укугу бар болгондуктан мамлекет тарабынан аларга куугунтук көргөзүлбөшү керек” [43];
- “жарандар маалыматты ар кандай альтернативдүү булактардан маалымат алууга укугу бар” [43];
- “жарандар ар кандай мамлекеттен көз карандысыз уюмдарды түзүп биригүүгө жана саясий партияларга кошулууга, биригүүгө же болбосо түзүүгө укуктуу” [43].

Ал эми К.Шмитт бийликтин абалына байланыштуу шарттар тууралуу кошумчалап кеткен экен, алар төмөндөгүдөй:

- “мамлекеттик мекемелердин кызматкерлери тарабынан каршылык көргөзүлүп, жаран шайлап алган өкүлдүн чечимдерине veto койгонго чейин жетсе, анда демократияга коркунуч жаралат” [164];
- “эгемендүү, демократиялуу нукта өнүгүп жаткан мамлекетке кандайдыр бир күчтөрдүн үстөмдүгү байкалса андай мамлекеттин аткаруу бийлиги каршылык көрсөтүп өз кызыкчылыгын коргоого күчү, жөндөмү болушу

керек. Демократия системасы мамлекеттеги башка системалар сыяктуу эле бийлик бутактарындагы кызматта отурган кызматкерлерден көз каранды, анткени мыйзамдарды ишке ашырууда, мамлекеттик кызматкерлердин ролу чоң. Ал эми демократиялуу эмес системанын демократиялуу системадан айырмасы бийликке келүү жолунун легитимдүүсүндө жатат деп белгилеген” [164].

"Демократиянын орношу шайлоо системасынын таза өтүшүндө жана элдин бийлик бутагынын башында тургандыгында деп аныкталды, бирок ошол эле учурда карап көрсөк жарандар шайлоодон кийин мамлекеттин саясатына ортомчулар аркылуу гана таасир берип калышат. Мисалы профсоюз уюмдары, журналисттер аркылуу, коомдук кыймылдар, укук коргоочулар ж.б. уюмдар. Бул да болсо демократиянын бир бөлүгү деп таанылат” [110, 25-28-б]. Шайлоо системасы аркылуу келген кызматкерлер мамлекеттин саясий багытын тандап, андан аркы өнүгүү жолуна кадам таштап чечимдерди кабыл алып баштайт. Ошону менен бирге мамлекеттин экономикасынын өнүгүп өсүүсүнө, социалдык абалдын оң жакка өзгөрүшүнө, мамлекеттин атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө, инвестициянын келишине таасир бере баштайт. Ошондуктан шайлоодон мамлекет менен жарандардын келечеги кандай болоору шайлоочунун колунда экенин түшүнүү маанилүү.

Мамлекеттин шайлоо системасы демократиянын курамдык бөлүгү, андыктан демократия канчалык түптөлгөнүн шайлоо процесстерин анализдеп жыйынтык чыгарса да болот. Кошумча белгилеп кетүү керек, шайлоо системасы мамлекеттик системанын өкүлдөрү менен бирге саясий элитаны жаңылап турууда ролу чоң, себеби ар кайсы саясий топтор үчүн бийлик бутактарына жол ачып берүүнү шайлоо системасы камсыздап берип, демократиянын түптөлүшүнө көмөктөшөт.

“Кыргыз Республикасынын 30 жылдан ашуун эгемендүү тарыхындагы шайлоо институтунда өзгөрүүлөр ар-дайым болуп турган. Шайлоо системасы мажоритардык, пропорционалдык жана аралаш системалардын түрлөрүн

колдонуу менен өткөрүлүп келген. Диссертация темасынын өзөгүн ачуу үчүн шайлоо системасын жөнгө салуудагы конституциялык-укуктук негиздеринин ролунун ишке ашырылуусу боюнча мамлекетибиздин эгемендүү тарыхындагы шайлоо системасын талдоо аркылуу аныктоого жеттик, ошондой эле илимпоздордун илимий иштеринин жыйынтыкары талданып колдонууга алынды. Саясий системанын калыптанышынын жана иштешинин негизи болуп кандай гана демократиялык мамлекет болуп таанылбасын андагы шайлоо система менен үзгүлтүксүз өткөрүлүп турган шайлоолор далил болот” [106] деп М. М. Кучуков эскерген. Окшош позицияны Ж. Сааданбековдун “Кыргыз Республикасынын саясий процесстери менен өнүгүү процесстерин салыштырмалуу талдоосу аркылуу шайлоо системасынын ролун баса көрсөтүп берген” [145] эмгегинен белгиледик.

Кыргыз Республикасындагы шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин аткаруу, өркүндөтүү, ченемдик-укуктук актыларды талабына дал келтирүүнү жөнгө салууда бир гана мыйзамдын так жазылышы, аны аткарууну көзөмөлгө алган органдын иштеши жетиштүү эмес. Шайлоо системасында өзгөрүүнү каласак, анда аткарыла турган реформалык кадамдар аткаруу бийликтин бирдиктүү жана системдүү иш алып барышы зарыл.

Шайлоо системасындагы инновациялык технологиялар менен санариптештүүрүнү колдонуп, мыйзам тааласында да административдик ресурсту колдонуу мүмкүнчүлүгүнө бөгөт коюлуп жатат. Изилдөө иштеги жасалган талдоолорго таянып реформанын кийинки кадамдары жарандын аң сезимин өзгөртүүнүн үстүндө иш алып баруусу керек. Инновациялык технологиянын колдонулушу, мыйзамдагы жоопкерчиликтин жогорулашы жана шайлоочунун аң сезимине өзгөртүү киргизүү ыкмаларын жакшыртуу жаатында реформа улантылса, жыйынтык жогорку көрсөткүчтөргө жетет деп ишенүүгө болот.

Белгиленген илимий иштин темасынын алкагында жүргүзүлгөн талдоолордун негизинде шайлоонун жыйынтыгы бурмаланбай, принциптерине жетүү үчүн эмне кылуу керек деген суроо боюнча изденүүгө аракет көрүлдү. Советтер Союзу учурундагы марксизм-ленинизм идеологиясынын ордуна улуттук идеологияны түзүүдө ката кеткен. Идеологиялык боштуктун жана так көрсөтүлгөн рухий багыттардын шартында Кыргызстан кризиске туш болду. “Ооба бизге улуттук идея керек, ал мамекет үчүн, анын ар бир жараны үчүн идеологиялык багыт болот, ал элди топтоочу жана бириктирүүчү факторду аткарат, элдин мекенчилдик рухун тарбиялоочу жана мекенге кызмат кылуучу каражат болуп берет. Кээде коомчулукта улутчулдук көрүнүштөр улуттук рухтун кайра жаралуусуна сыяктуу түр калтырат” [150, 324-б.] деген оюн Тогусаков О.А өзүнүн “Улуттук идеянын саясий – укуктук маселелери” аттуу китебинде чагылдырган. Берилген ой пикирлерге кошулууга себеп бар, бизде улуттук идеология жок, бирок ошол эле учурда элибиздин мекенчил сезимдеринин жогорку деңгээлде экени мамлекеттин эгемендүүлүгүнө кол салган учурда ар-дайым байкалат, коомчулук талкууга алат. Мисалы: 1. Баткен областындагы чек-арага байланыштуу жаңжал чыккан учурдагы жергиликтүү элдин мекенчил сезимдеринин күчтүүлүгү, кыргызстандыктардын биригүүсү. 2. COVID19 эпидемиялык учур, жарандардын биригүүсүнөн улам идеология жок эмес деп айтууга, же болбосо элибиздин адеп-ахлак, таалим тарбиясы төмөн деп бир гана шайлоо системадагы көрүнүштөргө таянып жыйынтыктоо туура болбойт деп аныктайбыз. Жөн гана шайлоо системасындагы көйгөйгө жалпы элдин көңүлүн буруу, маани берүү зарылчылыгы курч турат.

Илимий иштин алкагында коюлган милдеттирди ачып берүү, сунуштарды талдап чыгуу үчүн өз алдынча сурамжылоо жүргүзүлдү. Сурамжылоо 5 суроодон туруп, 3, 4 түрдүү жооп тандоого мүмкүнчүлүк берилип кагаз түрүндө студенттер арасында жүргүзүлүп, ошондой эле онлайн форматында да жарандар арасында жүргүзүлдү. Чогулган

маалыматтар Microsoft Office Excel баракчасына топтолуп эсептелди. Сурмажылоонун негизги максаты Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын жакшыртууга багытталган сунуштарды алып чыгуу аракети көздөлдү. Сурмажылоого Кыргыз Республикасынын 1567 жараны катышты, анын ичинен 890 респондент 18 жаштан 35 жашка чейинки куракта, 542 респондент 35 жаштан 40 жашка чейин, 135 респондент 40 жаштан жогору болду.

Сурамжылоонун 1-суроосу: 2020-жылдын 4-октябрында болуп өткөн шайлоодон соң БШКнын форма-2 арызы жокко чыгарылгандыгына байланыштуу болгон. *Эмне себептен 28-ноябрдын 2021-жылы болуп өткөн Жогорку Кенешинин депутаттарынын шайлоосуна аз шайлоочулар келди?* Көрсөтүлгөн жыйынтыктар боюнча көпчүлүк шайлоочунун шайлоого келбөөсүнүн бирден бир себеби бул БШКнын форма-2 иш-кагазы жокко чыгарылгандыгы таасир болду деп белгилешкен.

1. УШК айыл жергесинде болгонуна байланыштуу (жол алыс, убакыт, акча каражаты жок) - 892
2. Таза шайлоого ишеним жок - 401
3. Татыктуу талапкер жок – 225
4. Башка жооп – 49

БШК бир көйгөйдү чечүү үчүн шайлоочунун шайлоого катышуусуна тоскоол болуп, шайлоочунун шайлоого катышкан санынын төмөндөөсүнө алып келди жана жарандын конституциялык укугун ишке ашырууга жолтоо жаратты.

Сурамжылоонун 2-суроосу. *Шайлоонун жыйынтыгын бурмалоого кайсыл көрүнүштөр түрткү болуп жатат деп эсептейсиз?*

1. Добуш сатып алуу өркүндөдү – 733
2. Шайлоочунун шайлоого катышпоосу – 598
3. Админ.ресурстун колдоону – 210
4. Башка жооп – 26

Добуш сатып алуу, же болбосо добуш сатуу өнөкөтүн жок кылуунун бирден бир жолу албетте шайлоочунун аң сезимин жогорулатуу керектигин көтөрүп чыксак жаңылышпайбыз. Бул туралуу кийинки суроодо баса белгиленип кеткен.

Сурамжылоонун 3-суроосу. *Сиз кандай деп ойлосоуз шайлоонун таза өтүшү эмнеден көз каранды?*

1. Жарандын аң сезимин өзгөртүү – 1359
2. Добуш сатып алуу боюнча жоопкерчиликти күчөтүү – 200
3. Башка жооп – 8

Шайлоо системасындагы санариптештирүү аркылуу шайлоо процессинин жүрүшүнө киргизилген өзгөрүүлөр жана тиешелүү укуктук ченемдик актыларга киргизилген жаңы толуктоолорго карабастан шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо уланууда. Кийинки кадам шайлоо системасынын, шайлоочунун баалуулуктарынын үстүндө иш алып баруу маанилүү экендиги тастыкталды.

Сурамжылоонун 4-суроосу. *Сиз шайлоого катышууну ар бир жарандын Конституциялык укугу эле эмес милдети катары да кабыл аласызбы?*

1. Ооба, бирок укукту ишке ашыруу мага маанилүү эмес – 628
2. Жок, билбейт элем – 425
3. Билем, жана ар дайым аткарып келем – 347
4. Башка жооп – 167

Бул көрүнүштө эң бир өкүнүчтүүсү жарандар үчүн конституциялык укук баалуу эмес жана конституциялык милдет деген түшүнүктүн жоктугунда.

Сурамжылоонун 5-суроосу. *Сиз Кыргызстанда болуп өткөн шайлоолор боюнча түшүнүгүңүз барбы, жакшы билем дей аласызбы?*

1. Ооба, билем – 846
2. Жок, билбейм – 481
3. Айта албайм – 240

Илимий иштин биринчи бөлүмүндө белгиленип кеткендей, Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхында болуп өткөн шайлоолордун кайталанып өтүлүүсүнө байланыштуу, ошондой шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар аркылуу шайлоонун жыйынтыгы бурмаланып келгендигенен улам шайлоочулар үчүн шайлоо баалулугу төмөндөп кеткен. “Азыркы кезде Кыргыз Республикасынын идеологиялык палитрасы таң каларлык ала-була, так көрсөтүлгөн идеологиялык жоболордун жоктугунан улам пайда болгон боштукту ар кандай агымдар толтурду, анын ичинен такыр түшүнүксүздөрү да бар” [150, 323-б.] деп “Улуттук идеянын саясий укуктук маселелери” аттуу китептин автору белгилеп кеткен.

Кыргыз Республикасынын жараны “Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык эгемендиктин ээси жана мамлекеттик бийликтин башында турат. Ар бир жаран шайлоо укугун аткаруу менен гана бийликтин башаты боло алат” [1] экендигин жеткирип, шайлоо укугун ишке ашырууга умтулуусун өркүндөтүп, өстүрүү керек. Эркин жана чынчыл шайлоолорду камсыз кылуу милдети туруктуу демократиялык каада-салттуу мамлекеттерде биринчи орунда турат.

1990-жылдын 29-июнда кабыл алынган Копенгагендеги коопсуздук кызматынын адамдык укуктары боюнча конференциясынын жыйынында мындай деп бекитилген “мезгил-мезгили менен өтүлүп турган шайлоолордо элдин накта эрки билинип тургандыгы өкмөттүн күчтүүлүгү менен мыйзамдуулугунун негизги өзөгү болуп саналат” [109]. Демек шайлоого жарандардын болгон ишенимин жогорулатып, шайлоочулардын шайлоого тегиз катышып берүүсүн камсыздоо жана баарына каршы талапкердин алдыңкы лидерлик саптарга чыгуусун жокко чыгаруу мамлекеттик бийликтин кызыкчылыгы болуш керек.

Дүйнөлүк тажрыйбаны алып көрсөк шайлоо системасы коомдук бийлик органдарынын ишмердигинин легитимдештирүүдөн сырткары калктын кызыкчылыктарын камсыз кылууга, аларды коргоого түртүп, ошону менен жарандардын укуктук аң-сезимин өнүктүрүүсүнө салым кошот.

Чыныгы демократиялык укуктук мамлекеттин түзүлүшү шайлоо системасынын натыйжасында түзүлөт экендиги маалым.

Илимий иштин алкагында жүргүзүлгөн жеке сурамжылоонун негизинде, БШКнын расмий маалыматтарынын алкагында талданган маалыматтардын салыштырмалуу аныктоодон кийин шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылууга укуктук базаны өркүндөтүү үчүн: *“Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 4-бөлүгүнө – шайлоолор жана референдумдар эркин, жалпыга бирдей, тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт. Кыргыз Республикасынын 18 жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ болот жана катышууга милдеттүү”*[1] бул сунушталган толуктоонун негизинде *“Конституциянын 37-беренесинин 1-бөлүгүнө – Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайланууга укуктуу, ошондой эле Референдумга, Президенттик шайлоого, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши менен жергиликтүү кенештин депутаттарын шайлоого катышууга укуктуу жана милдеттүү”* [1] деп өзгөртүү киргизүү сунушталды.

Албетте берилген сунуш - шайлоочулардын шайлоого милдеттүү катышуусу бир нече себептерден улам татаал талкууну жаратуусу мүмкүн жана берилген сунушка каршылык көрсөтүүлүсүнө бир нече себептер бар деп талданды:

1. Демократиянын негизги принциптеринин бири катары жарандардын эркиндиги жана өз тагдырын өзү аныктоо болуп саналат, ошондуктан шайлоого милдеттүү түрдө катышуу бул принципти бузуу катары кабыл алынышы мүмкүн. Шайлоого милдеттүү түрдө катышууну киргизүү жарандардын жеке эркиндиктерин чектейт, анткени алар саясий процесстерге кызыкдар болбосо дагы же талапкерлердин бирин колдобосо дагы катышууга аргасыз болушат, бирок бул учурга *“Баарына каршы”* талапкер киргизилген.

2. Шайлоого милдеттүү түрдө катышуу терс социалдык кесепеттерге алып келиши мүмкүн, мисалы, жарандардын нааразычылыгын жогорулатуу жана нааразычылык маанайын жогорулатуу.
3. Шайлоого милдеттүү катышууну киргизүү анын сакталышын камсыз кылуу үчүн натыйжалуу контролдоо жана санкциялар системасын иштеп чыгууну жана ишке ашырууну талап кылат жана олуттуу ресурстар керектелет, ошондой эле шайлоону уюштурууга кошумча административдик тоскоолдуктарды жаратышы мүмкүн.

Ушул жана башка факторлорду эске алуу менен, шайлоого милдеттүү катышуунун оң жана терс жактарын кылдаттык менен таразалап, коомдун кызыкчылыктарын эске алган жана жарандык эркиндиктердин негизги принциптерин бузбай, демократиялык институттарды бекемдей турган компромисстик чечимдердин үстүндө иштеп, ар бир талдоолорду аныктадык:

1. Демократия, бул шайлоодо талапкерди тандоо мүмкүнчүлүгүнөн алда канча кеңири түшүнүк, бул жарандык катышуу, укуктук теңчилик жана негизги укуктар менен эркиндиктерди коргоо принциптерине негизделген башкаруу системасы. Демократиянын шартында ар бир жаран саясий чечимдерди кабыл алууга жана өз эркин билдирүүгө укуктуу дегенди да өзүнө камтыйт, ошондуктан шайлоочулар шайлоого катышпоону чечкенде, алар демократиянын жалпы баалуулуктарына жана принциптерине шек келтирип жатышат. Анткени демократия түшүнүгү жарандардын коомдун саясий турмушуна активдүү катышуусун да камтыйт, демек, шайлоочунун шайлоого катышпоо саясий процесстерге жана чечим кабыл алууга таасир этүү укугунан баш тартууну билдирет, бул демократиялык институттардын андан ары алсырашына жана демократиялык эмес күчтөрдүн таасиринин күчөшүнө алып келиши мүмкүн. Демек, шайлоочунун шайлоого активдүү катышуусунун начардыгынан улам авторитардык тенденцияларды жана демократияга коркунучтарды күчөтүүгө салым кошуп жатышат деп да талдасак болот. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын бүгүнкү абалына мисал

катары изилдөөнүн негизинде төмөндөгүнү аныктайм, шайлоочу шайлоого катышпаса, катышууга кызыкдар болбосо, же ага маани бербесе, бул шайлоо процессин манипуляциялоого, бийликтеги кадрлардын сапатынын төмөндөөсүнө алып келүүсү мүмкүн. Жогорудагы талдоонун негизинде демократия түшүнүгү шайлоочунун шайлоо укугу менен гана чектелбестигин түшүнүү өтө маанилүү. Жарандын өзүнүн шайлоого катышуу конституциялык укугунан баш тартуусу жалпы демократиянын негиздерин бузуу деп түшүнүп Кыргыз Республикасынын Конституциясына милдеттүү деген түшүнүктү киргизүү бүгүнкү күндүн талабы деп аныкталды.

2. Шайлоого милдеттүү түрдө катышууну киргизүү жарандардын жеке эркиндигин чектөө боюнча суроолорду жаратары шексиз, ошондуктан сунушка каршы чыккандардын ой-жүгүртүүсүнө бир катар факторлорду эске алып төмөндөгү аныктоолорду бердик:
 - шайлоого милдеттүү түрдө катышуу жарандардын коом алдындагы социалдык жоопкерчилигинин бир бөлүгү катары каралышы керек;
 - добуш берүү, бул укук гана эмес, бул ар бир жарандын милдети, анткени Өкмөтүн түзүлүшү жана коомдук кызыкчылыкты камтыган чечимдерди кабыл алуу алардын катышуусуна байланыштуу;
 - шайлоого милдеттүү түрдө катышуу демократиялык институттарды бекемдөөгө, шайлоонун мыйзамдуулугун жана саясий процесстерге ишенимди жогорулатууга жардам берет.
3. Шайлоого милдеттүү түрдө катышуу деген түшүнүктү киргизүү бүгүнкү коомчулуктун аң-сезимине караштуу терс кабыл алуу болот, ошондуктан шайлоого катышуунун маанилүүлүгү жана анын демократияны чыңдоо менен байланышы жөнүндө маалымат таркатып, коомчулук менен активдүү иш-чараларды өткөрүү нааразычылыкты жана нааразычылык сезимдерин азайтууга жардам берет. Жарандар өздөрүнүн саясий катышуусунун маанисин канчалык жакшы түшүнсө, ошончолук шайлоого активдүү катышууга аракет көрө башташат.

Илимий изилдөө иштин алкагындагы сунуштун терс жана оң жактарын талдап, шайлоого милдеттүү түрдө катышуу жеке эркиндиктерди чектөө сыяктуу сезилиши мүмкүн, бирок тескеринче аны киргизүү демократиялык институттарды чыңдоо жана саясий системанын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу контекстинде прагматикалык жактан негиздүү болот деп аныктадык.

Корутунду

3-бапта төмөндөгү коюлган милдеттердин негизинде талдоо жүргүзүлүп жободо көрсөтүлгөн сунуштар талданып, негизделди:

1. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессинен чыккан көйгөйлөр;
2. Шайлоо процессин калыптандырууда саясий партиялардын ролу;
3. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылууга укуктук базаны өркүндөтүүнү талдоо.

Биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодо чыккан көйгөлөр топторго бөлүнүп талданып, анын ичинен шайлоочунун шайлоого катышуу санынын көрсөткүчү жылдан жылга төмөндөөдө деп табылып, чечүү жолуна төмөндөгүдөй сунуш киргизилди: Кыргыз Республикасынын шайлоо процессине 2015-жылдан бери санариптешүү, автоматташтыруу системасы ийгиликтүү колдонууга киргизилип, өздөштүрүлүп калгандыгына байланыштуу, кийинки технологиялык өнүгүүнү кийинки шайлоолорго онлайн добуш берүүнү киргизүүнү апробациялап даярдоо керек. Экинчи бөлүмдө саясий партиялардын шайлоо процессиндеги ролун бир нече топторго бөлүп аныктап берилди. Саясий партиянын эң чоң жоопкерчиликтүү ролу болуп, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына болгон талапкердин сапатын жакшыртууга көңүл буруу деп аныкталып, анын негизинде *“Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоосу жөнүндө конституциялык Мыйзамынын 59-беренесинин, 2-бөлүгүнө – шайлоо күнүнө*

карата 25 жашка толгон, шайлоого укугу бар, жогорку кесиптик билими бар, мамлекеттик жана муниципалдык кызматта 3 жылдан кем эмес эмгек стажы бар, же болбосо жергиликтүү кеңеште бир чакырылыштан кем эмес депутаттык стажы бар Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты болуп шайлана алат” [5] деп өзгөртүү киргизүү сунушталды. Үчүнчү бөлүмдө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылууга укуктук базаны өркүндөтүү боюнча сунуштардын үстүндө изденүүнүн негизинде “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 4-бөлүгүнө – Шайлоолор жана референдумдар эркин, жалпыга бирдей, тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт. Кыргыз Республикасынын 18 жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ болот жана катышууга милдетүү” [5] деп толуктоо сунушталды жана сунуштун негизинде “Кыргыз Республикасынын Конституциянын кийинки 37-беренесинин 1-бөлүгүнө – Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайланууга укуктуу, ошондой эле Референдумга, Президенттик шайлоого, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши менен жергиликтүү кенештин депутатын шайлоого катышууга укуктуу жана милдеттүү” [5] деп толуктоо киргизүү сунушталды.

Үчүнчү бапта каралган бөлүмдөрдүн алкагында темаларга илимий изилдөө жүргүзүлүп, эгемендүүлүк алган күндөн баштап өлкөдөгү шайлоолордун кайталанып, же болбосо мөөнөтүнөн мурда токтотулуп, жылда кайра шайлоолор уюштурулуп турарын көрсөтүү максатында жогоруда берилген таблицаларда белгилеп кеттик “3.1 – 3.3-табл.кара”. Берилген талдоодон шайлоолордун жылда өтүлүүсүн көрүүгө болот. Тизмеге жергиликтүү кеңештин депутаттарынын шайлоосунун өткөрүү мөөнөтүнүн ар бир аймакта бирдей эместигине байланыштуу киргизилген жок.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы техникалык жаатындагы жүргүзүлгөн реформалар максаттарына жетти, жана

санариптештирүү реформасы улантылууда. Шайлоо процессин өркүндөтүүгө багытталган мыйзамдарды, институттук структураларды жана жол-жоболорду өзгөртүүнүн системалуу жана максаттуу процесси аткарылган деп аныктайбыз. Процесс демократиялык принциптерди өркүндөтүү, шайлоо системасынын ачык-айкындуулугун жана адилеттүүлүгүн жогорулатуу, жарандардын саясий институттарга болгон ишенимин бекемдөө максатында жүргүзүүгө аракет көрүлгөн. Албетте реформа, шайлоо системасында болобу же башка системасында болобу, ишке ашыруу жана жайгаштыруу убакытты талап кылат жана этап-этабы менен жүрүп ишке ашырылат, ошондой эле реформаны ишке ашыруу процессинде аныкталган каталарды оңдоо жана жаңы шарттарга көнүү да убакытты талап кылат.

Илимий изилдөө ишинде шайлоо системасындагы реформа бир нече аспектилерди камтыган деп аныкталды:

- шайлоо системасына караштуу ченемдик-укуктук актыларга талап болгон учурда өзгөртүүлөргө учурап турган;
- шайлоо процессинин ачыктыгын, ишенимдүүлүгүн жана жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу үчүн заманбап маалыматтык технологияларды жана электрондук добуш берүүнү киргизүү ишке ашырылган;
- БШКнын учурдагы реформасы замандын талабына жараша шайлоочулардын саясий сабаттуулугун жана активдүүлүгүн жогорулатуу, ошондой эле алардын шайлоо эрежелери жана жол-жоболору жөнүндө маалымдуулугун камсыз кылуу максатында маалыматтык кампанияларды жана билим берүү программаларын жүргүзүүдө, мисал катары БШКнын жарандык билим берүү жана шайлоо технологиялары борборун белгилесек болот.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы реформа демократиялык процесстерди жакшыртууга жана өкүлчүлүктүү бийликтин институттарын чыңдоого багытталган көп аспекттүү жана көп өлчөмдүү процессти өзүнө камтыйт.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иштин алкагындагы илимий изилдөө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздери талкууланат жана талданат. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин изилдөө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өркүндөтүү үчүн сунуштарды иштеп чыгуу маанилүү кадам болуп саналат.

Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын Конституциясы, анын негизги жоболору, конституциялык Мыйзамдар, кодекстер, мыйзамдар жана башка тиешелүү актылар талдоого алынды. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхы талданды, шайлоо процесстерине тиешелүү укуктук практика каралды.

Илимий иштин алкагында изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин жүзөгө ашырууда келип чыккан укуктук мамилелер деп аныкталды. Ал эми изилдөөнүн предмети деп Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздеринин так аткарылышына алып келүүчү механизмдер, мамлекет менен жарандын шайлоо системасына байланыштуу укуктары жана милдеттери деп белгиленди.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы негизги көйгөйлөр деп шайлоого катышкан шайлоочунун санынын төмөндүгү жана шайлоочунун добушун сатып алуу деп талданып, көйгөйдү чечүү боюнча бөлүмдөрдүн алкагында сунуштар иштелип чыкты.

Илимий изилдөөнүн алкагындагы жүргүзүлгөн талдоолордон жана тыянактардан улам, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын мындан ары өркүндөтүү, белгиленген көйгөлөрдү чечүү үчүн “Кыргыз Республикасынын Конституциясына” [1], “Кыргыз Республикасынын Президенти жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын шайлоо боюнча конституциялык Мыйзамына” [5], “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо

комиссиялары жөнүндө мыйзамдарынын” [13] тиешелүү беренелерине өзгөртүүлөр менен толуктоолорду киргизүү сунушталды. Берилген сунуштар диссертациялык теманын алкагында иштелип чыккан төмөнкү милдеттердин негизинде каралды жана талданды:

1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын түшүнүгү талданып, негизги мүнөздөмөлөрү аныкталды;

2. Кыргыз Республикасынын эгемендүү шайлоо системасынын тарыхый негиздерин изилдөөдө шайлоолорду этаптарга бөлүү аркылуу талдоо жүргүзүп жана шайлоо процессинин эволюциясын түшүнүү аркылуу коюлган максат ишке ашырылды.

3. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздери талданып, ыкмалары изилденип, бул негизги тенденцияларды жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берди.

4. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын бирдиктүү түзүмүнүн жалпы мүнөздөмөсүн аныктоого аракет көрүлдү. БШК, АШК, УШКнын иш аракеттерине, компоненттерине жана алардын өз ара байланыштарына талдоо жүргүзүлдү, бул бирдиктүү система катары жалпы мүнөздөмөсүн түзүүгө мүмкүндүк берди, анын негизинде тиешелүү мыйзамдарга толуктоолор киргизилүүсү сунушталып, алардын иш алып баруусун жакшыртуу боюнча иштелип чыкты.

5. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдерин талдоо боюнча иш жүргүзүлүп, диссертациялык иштин алкагында белгиленген көйгөлөрдү чечүү боюнча тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүү, толуктоо киргизүү сунушталды.

6. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессинен келип чыккан көйгөйлөрдү аныктоо боюнча талдоо жүргүзүлдү, негизги көйгөйлөр аныкталып, аларды чечүүнүн жолдору сунушталды.

7. Саясий партиялардын шайлоо процессин калыптандыруудагы таасири изилденип, ролу белгиленди. Жыйынтыгында саясий партиялардын талапкердин тизмесин түзүдө кылдаттык мамиле жана чоң жоопкерчилик менен иш алып баруусу керектиги аныкталды. Себеби Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин курамы жана алардын компетенттүүлүгү, ошондой эле аткарган ишинин сапаты саясий партиялар түзгөн тизмеге олуттуу деңгээлде көз каранды болуп, алардын өз талапкерлерин көрсөтүү менен өлкөнүн келечектеги мыйзам чыгаруу органына таасир этишет. Ушундан улам тиешелүү мыйзамга талапкерге коюлган талаптар толукталды.

8. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылуунун укуктук базасын өркүндөтүү механизмдерин талдоо аркылуу конституциялык жана укуктук принциптерди эске алуу менен шайлоо системасынын укуктук базасын өркүндөтүү үчүн конкреттүү сунуштар негизделип берилди.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын натыйжалуулугун, ачык-айкындыгын жана адилеттүүлүгүн, ошондой эле конституциялык принциптерди жана демократиянын эл аралык стандарттарын сактоону камсыз кылуу максатында аны өркүндөтүү боюнча мындан аркы аракеттердин зарылдыгы жөнүндө тыянак чыгарууга болот. Шайлоо мыйзамындагы теориялык ыкмаларды карап, киргизилген өзгөрүүлөргө баа берүү максатында Кыргыз Республикасынын шайлоо процесси менен укуктарына талдоо жүргүзүлүп, эгемендүү шайлоо системасында бүгүнкү учурга чейинки болуп өткөн шайлоолордун жыйынтыгы талданды, маалыматтар БШКнын токтомдорунан алынды. Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде көйгөйлөргө баа берилип, ар бир бапта өнүгүү жолдору боюнча, конкреттүү сунуштарды алып чыгуу максаты ишке ашты.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасындагы шайлоо системасын жакшыртуу үчүн бир катар практикалык сунуштар иштелип чыкты.

1. “Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын компоненттерин дыкат изилдөөдө шайлоо мыйзамдары, шайлоо процессинин жол-жоболору, шайлоо комиссияларынын түзүмү, ошондой эле өлкөдөгү добуш берүү системасын жөнгө салуучу мыйзамдар каралды. Добуш берүүнүн жана эсептөөнүн негизги принциптери жана эрежелери, ошондой эле шайлоонун адилеттүүлүгүн жана демократиялуулугун кепилдөөчү механизмдер талдоого алынды. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын укуктук негиздеринин өнүгүү этаптары боюнча жүргүзүлгөн изилдөөнүн алкагында көптөгөн тарыхый, саясий тармагындагы илимий булактар, маалыматтар кошумча талданды. Өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе, 1990-1993-жылдары соңку тарыхтын өтө жооптуу алгачкы мезгилинде, Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети, президенти, өкмөтү, сот бийлиги ынтымакта, өз ара түшүнүү жана бирин-бири колдоо шартында иштешкен. Ушул жылдары кыргыз коомчулугу мамлекеттик бийликти ар тараптан колдоп тургандыгы аныкталды. Бийлик менен жарандык коомдун эриш-аркак, бир багытка карай, жалпы максатты көздөп иштешкени Кыргызстанды эки-үч жылда эле дүйнөгө тааныткан. Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн да, жарандардын да мамлекетти жаркын келечек күтүп тургандыгы боюнча ишенимдери чоң болгон” [40, б-47] деп тарых жана саясат таануу илиминин доктору А.Акунов билдирген. Жеке аныктоом боюнча элдин чексиз ишенимин экс.президент өз кызыкчылыктарына жетүү үчүн шайлоо системасына тиешелүү мыйзамдарга өзгөрүүлөрдү киргизүү аркылуу, жарандар менен бийлик бутактарынын ортосунда ажырымды пайда кылганга жетти. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын эгемендүү тарыхы азыркы учурга чейин изилденип, талданып, басып өтүлгөн жолдун негизинде төмөндөгүдөй тыянак чыгарылды: мамлекеттеги бийлик менен

жарандын ынтымагын эриш аркак түшүнүү, колдоо менен өнүгүүгө кадам таштоо үчүн шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздеринин так аткарылышына жетип, шайлоо процессинин жыйынтыгы ачык айкын болуусун орундатуу керек.

2. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый негиздерин ачып берүүдө анын калыптануусун жана өнүгүүсүн 4 этапка бөлүү аркылуу аныктап максатына жетти. Алар төмөндөгү этаптар: 1-этап, демократиялык институттарды түзүү мезгили (1991-2000); 2-этап, шайлоо системасын өркүндөтүү, санариптешүү системасынын биринчи этаптары (2000-2010); 3-этап, шайлоо системасындагы орчундуу реформанын жүрүү этабы (2010-2020); 4-этап, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын азыркы мезгилдеги иштөө жана өнүгүү этабы (2020-азыркы мезгилге чейин). Ар бир этапта Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый өзгөчөлүктөрү белгиленип, талданып аныкталды.

3. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздерин талдоо жалпы эле шайлоо системаларына карата ар кандай теориялык концепцияларды жана методологиялык мамилелерди, ошондой эле учурдагы шайлоо системасынын иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрүн камтыды. Ошондой эле эгемендүү шайлоо системасынын алкагында шайлоо процесстер каралып, демократиянын принциптери, пропорционалдык, мажоритардык жана аралаш системалар, көп партиялуулук, эркиндик жана шайлоонун адилеттүүлүгү сыяктуу негизги түшүнүктөр талданды.

4. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын түзүлүшүн жана мүнөздөмөсүн аныктоо максатын ишке ашыруу үчүн “Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы жөнүндө конституциялык Мыйзам, Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө Мыйзам” [13] жана тиешелүү нускамалар талданып анын негизинде шайлоо системасынын так мүнөздөп, тиешелүү мыйзамдарга сунуш киргизүү максаты ишке ашырылды. Илимий иштин жыйынтыганда “Кыргыз

Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө Мыйзамынын 23-беренесине” [13] 14-бөлүгү менен төмөндөгүдөй толуктоо киргизүү сунушталды: *“Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясы өзүнүн ыйгарым укуктарын жана тиешелүү участкасында шайлоочулардын шайлоого катышуусунун пайыздык көрсөткүчтөрү 50% 70% 90% жогору болуу учурда тиешелүү участкатын мүчөлөрүн сыйлоо каралсын”* [13]. Ушул эле мыйзамдын “3-беренесинин, 1-бөлүгү 7 пункттан турган шайлоо комиссиялардын ишинин принциптерине 8-пункт катары *“натыйжалуулук”* принцип менен толуктоо сунушталды. Бул принцип коомдун шайлоо системасына болгон ишенимин камсыз кылууга жана шайлоонун эркиндигин менен адилеттүүлүгүн камсыз кылууга багытталат деп негизделди” [13].

5. Шайлоо процессинен чыккан көйгөйлөрдү чечүү максатынын алкагында шайлоо процесстеги мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери талданып, тиешелүү мыйзамга төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталды. “Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 196-беренесинин 3-бөлүгүнө: *Шайлоо өткөрүү мезгилинде акчалай каражаттарды, материалдык баалуулуктарды алуу же болбосо кандайдыр-бир кызматты же башка байгерчиликти алуу жолу менен шайлоочу өз добушун сатуусу боюнча 100дөн 500 эсептик көрсөткүчтөргө (10 000 ден 50 000 сомго чейин) чейин айып салууга жазаланат”* [6]. Сунуштун негизги себеби, шайлоо системасындагы шайлоонун жыйынтыгын бурмалоону токтотуу үчүн шайлоочунун добушун сатып алуу боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу беренесине, добуш сатып алган тараптан тышкары, добушун саткан шайлоочуну да жоопкерчиликке тартуу боюнча толуктоо киргизүү сунушталды.

6. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги көйгөйлөр талданып жана алардын ичинен негизгилери белгиленип, анын алкагында сунуштоолор киргизилди. Жобонун алкагында көйгөй катары шайлоочунун шайлоого катышкан санынын төмөн болушу деп

белгиленип, анын себептери катары: ички мигранттардын шайлоого форма-2 арызы аркылуу катышуу мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылгандыгы жана шайлоонун кайра кайталанып уюштурулуп туруусу шайлоочунун шайлоодон тажагандыгына алып келүүдө, ошондой эле мамлекеттик бюджетке зыян келтирип, аны менен бирге мамлекеттин экономикасына залакасын тийгизүүдө деп аныкталды. Бүгүнкү күндө БШК иш процесстен алынып салынган Форма-2 арызына альтернатива катары – онлайн шайлоо процессин ишке киргизүүсү апробациядан өтүлүүдө. Белгиленген көйгөйдү чечүү үчүн “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамдын 59-беренесинин 7-бөлүгүнө: *Мандаттарды бөлүштүрүүдө алгач шайлоочулардын добуштарынын кыйла көп добушу берилген талапкер алат. Мандат бошогон учурда, шайлоочулардын добуштарынын кыйла көп добушу берилген экинчи талапкерге берилүүсү каралсын. Кезектеги талапкер тиешелүү бир мандаттуу шайлоо округунан шайлоого катышкан шайлоочунун 0,25 % алуусу шарт. Эгерде кезектеги талапкерлер тиешелүү пайыздуулук көрсөткүчүн алалбаса анда мыйзамда каралган мөөнөттө кайра шайлоо дайындалат*” [5] деп толуктоо киргизүү сунушталды.

7. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын калыптануусунда, шайлоо процессинин мыйзам ченеминде жүргүзүлүп, шайлоонун жыйынтыгынын бурмалоосун токтотууга болгон саясий партиянын ролу талданып, анын негизинде тиешелүү мыйзамга сунуш киргизилди. “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамынын 59-беренесинин, 2-бөлүгүнө: *Шайлоо күнүнө карата 25 жашка толгон, шайлоого укугу бар, жогорку кесиптик билими бар, мамлекеттик жана муниципалдык кызматта 3 жылдан кем эмес эмгек стажы бар, же болбосо жергиликтүү кеңеште бир чакырылыштан кем эмес депутаттык стажы бар Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты болуп шайлана*

алат” [5] деп толуктоо киргизүү сунушталды. Берилген сунуш тиешелүү бөлүмдө талданып, негиздер чагылдырылып аныктоо берилди.

8. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин камсыз кылууга укуктук базаны өркүндөтүү механизмдери талданды. Жүргүзүлгөн илимий изилдөөнүн негизинде “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 4-бөлүгүнө төмөндөгүдөй толуктоо сунушталды: *Шайлоолор жана референдумдар эркин, жалпыга бирдей, тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт. Кыргыз Республикасынын 18 жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ болот жана катышууга милдеттүү*” [1] деп толуктоонун негизинде “Конституциянын кийинки 37-беренесинин 1-бөлүгүнө, *Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайланууга укуктуу, ошондой эле Референдумга, Президенттик шайлоого, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши менен жергиликтүү кенештин депутаттарын шайлоого катышууга укуктуу жана милдеттүү*” [1] деп толуктоо киргизүү сунушталды.

Коргоого коюлган жоболорду ишке ашыруунун бирден бир жана негизги жолу тиешелүү мыйзам ченемдерине өзгөртүүлөрдү киргизүү, жана ал өзгөрүүлөр ишке ашырылышы үчүн механизмдерди иштеп чыгуу.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Ченемдик укуктук актылар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] // Слово Кыргызстана. – 2021. – 11 май.
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]: 2010-ж. 24-июнунда референдумда кабыл алынды. – Бишкек: ОсОО Камила Принт, 2015. – 123 б.
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]: Кыргыз Респ. ЖК он экинчи сессиясында 1993 ж. 5-майында кабыл алынган, 2003 ж. 2-февр. Референдумда кабыл алынган 2003 ж. 18 февр. №40 Кыргыз Респ. Конституциясынын жаңы ред. жөнүндө Кыргыз Респ. мыйзамында баяндалган. – Бишкек: Учкун, 2003. – 108 б.
4. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы Фрунзе, 20.04.1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064?cl=ru-ru>. – Загл. с экрана.
5. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык мыйзам: 2011-ж. 2-июлу N 68 (КР 2011-ж. 25-нояб. № 221, 2015-ж. 23-апр. № 88, 2017-ж. 5-июнундагы № 96, 2019-ж. 8-авг. № 116, 2020-ж. 30-июнундагы № 68, 2020-ж. 11-нояб. № 2, 2021-ж. 15-июлундагы N 84, 2021-ж. 26-авг. № 103 конституциялык Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/203244> – Загл. с экрана.
6. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодекси – Бишкек, 28.10.2021ж., № 127 (Кыргыз Респ. 2021-ж. 28-окт. № 126 [Мыйзамы](#) менен колдонууга киргизилет) (Кыргыз Респ. [2022-ж. 18-январь. № 4](#) Мыйзамынын редакциясына ылайык) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309?cl=ky-kg> – Загл. с экрана.

7. Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодекси. Бишкек, 28.10.2021ж. 2021-жылдын 28-октябры № 128 (КР 2021-жылдын 28-октябрындагы № 126 [Мыйзамы](#) менен колдонууга киргизилди. О введении в действие Уголовного кодекса Кыргызской Республики, Уголовно-процессуального кодекса Кыргызской Республики, Кодекса Кыргызской Республики о правонарушениях и внесении изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики [Текст]: закон Кырг. Респ. от 28 окт. 2021 г., № 126 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2021. – № 51. – С. 2-23.
8. «Жаңы кодекстер» Кыргыз Республикасынын жазык кодекси. 2017-ж. 2-февр., № 19 (Кыргыз Респ. 2017-ж. 24-январь. № 10 [Мыйзамы](#) менен 2019-ж. 1-январь. тартып колдонууга киргизилген, 2021-ж. күчүн жоготту) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.shailoo.gov.kg/kg/novye-kodeksy/> – Загл. с экрана.
9. Бузуулар жөнүндө [Текст]: кыргыз респ. 2017-ж. 13-апр., № 58 кодекси (2019-ж. 1-январь. тартып күчүнө кирген, 2021-ж. күчүн жоготту) // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 30/31. – С. 5-82.
10. Жоруктар жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. 2017-ж. 1-февр., № 18 кодекси (Кыргыз Респ. 2017-ж. 24-январь. № 10 [Мыйзамы](#) менен 2019-ж. 1-январь. колдонууга киргизилген, 2021-ж. күчүн жоготту) // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 29. – 3-24-б.
11. Шайлоо жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. кодекси 2007 ж. 23 окт., № 158 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2007. – № 43. – 22-80-б.
12. Шайлоо кодекси [Текст]: Кыргыз Респ. кодекси 1999 ж. 29 май, № 39 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 1999. – № 11. – 3-46-б.
13. Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. мыйзамы 2011 ж. 30 июнь, N 62 (КР 2013-ж. 19-февр. N 23, 2014-ж. 13-мартындагы № 40, 2015-ж. 17-февр. N 34, 2015-ж. 26-июнундагы № 139, 2017-ж. 20-февр. N 26, 2019-ж. 5-нояб. N 121 Мыйзамдарынын, 2021-ж. 26-

июнундагы N 79 конституциялык Мыйзамынын редакцияларына ылайык) // Эркин Тоо. – 2011. – 30 июнь.

14. Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө: Кыргыз Респ. мыйзамы № 98 2011-ж. 14-июлу (Кыргыз Респ. 2011-ж. 12-окт. N 170, 2012-ж. 6-июлундагы N 99, 2012-ж. 3-авг. N 149, 2012-ж. 12-окт. N 172, 2013-ж. 14-февр. N 16, 2013-ж. 30-июлундагы N 170, 2013-ж. 16-окт. N 192, 2014-ж. 21-нояб. N 158, 2015-ж. 17-февр. N 34, 2016-ж. 21-январь. N 8, 2017-ж. 1-дек. N 197 (2), 2019-ж. 17-майындагы N 64, 2019-ж. 8-авг. N 117 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/203103>. – Загл. с экрана.
15. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы №1 “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” Жарлыгы.
16. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 30-августундагы №303 “2022-2027-жылдарга Улуттук каада-салттарды сактоо жана өнүктүрүүнүн улуттук программасын бекитүү тууралуу” Жарлыгы.
17. Бирдиктүү шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана шайлоонун натыйжалары жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 836 Токтому. Бекитилген күнү: 15.12.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6048/> – Загл. с экрана.
18. Бишкек шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана шайлоонун натыйжалары жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 239 Токтому. Бекитилген күнү: 29.05.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/PostanovleniyaCIK_KRBSHKnyn_toktomdoru/20052021-251-o-

[rasformirovanii-oshskoj-i-tokmokskojterritorialnyh-izbiratelnyh-komissiyah/](https://www.shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/195-postanovlenie/)

– Загл. с экрана.

19. Ош шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана натыйжалары жөнүндө: Кыргыз респ. шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын токтому 11.05.2021, № 196 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/195-postanovlenie/ – Загл. с экрана.
20. Чүй облусунун Токмок шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 192 Токтому. Бекитилген күнү: 03.05.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/3052021-192-o-vyborah-deputatov-tokmokskego-gorodskogo-kenesha-chujskoj-oblasti/ – Загл. с экрана.
21. Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө: Кыргыз Респ. Мыйзамынын долбоору боюнча референдумдун (бүткүл элдик добуш берүүнүн) натыйжалары жөнүндө Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2021-ж. 11-апр., № 173 Токтому. Бекитилген күнү: 30.04.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/4856/> – Загл. с экрана.
22. Шайлоочулардын «Тизме» мамлекеттик порталы жөнүндө Жобо: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2020-жылдын 11-февр. № 39 токтомуна тиркеме [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/86153>. – Загл. с экрана.
23. Шайлоо жана референдумду өткөрүү мезгилине Кыргыз Республикасынын округдук, аймактык жана участкалык шайлоо комиссияларынын төрагаларына, катчыларына, мүчөлөрүнө сый

- акынын өлчөмдөрүн белгилөө жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Өкмөтүнүн 2017-ж. 26-апр. № 242 токтому (Кыргыз Респ. Өкмөтүнүн 2020-ж. 8-июнундагы № 309, Кыргыз Респ. Министрлер Кабинетинин 2021-ж. 16-сент. № 172 токтомдорунун редакцияларына ылайык) // Эркин Тоо. – 2017. – 16 май.
24. “Маалыматтык шайлоо системасы жөнүндө” ЖОБО. Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук шайлоо комиссиясынын 2017-ж. 13-майындагы № 114 [ТОКТОМУ](#) менен бекитилген [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/30436/10?cl=ky-kg&mode=tekst> – Загл. с экрана.
25. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2017 ж. 15 окт., № 526 токтому. Бекитилген күнү: 30.10.2017ж. // Эркин Тоо. – 2017. – 13 окт.
26. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 244 Токтому. Бекитилген күнү: 22.12.2016 // Эркин Тоо. – 2016. – 31 дек.
27. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2015-ж. 4-окт., №173 Токтому. Бекитилген күнү: 15.10.2015 // Эркин Тоо. – 2015. – 2 окт.
28. Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоонун жыйынтыктарын аныктоо жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2011-ж. 30-окт., № 418 Токтому. Бекитилген күнү: 12.11.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https://shailoo.gov.kg/kg/vybory_shailoor/PrezidentaPrezidentti_shayloo/Ob_opredelen-976/ – Загл. с экрана.

29. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2010-ж. 10-окт., № 331 Токтому. Бекитилген күнү: 01.11.2010 // Эркин Тоо. – 2010. – 2 нояб.

Адабияттар тизмеси.

30. Абдырахманов, Т. А. Переходные процессы и особенности демократического транзита Кыргызстана [Текст]: моногр. / Т. А. Абдырахманов. – Бишкек: Махprint, 2013. – 251 с.

31. Абдылдаева Н.У. 2023-жылдын 28-майында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын мөөнөтүнөн мурда өтүлгөн №26 Ленин бир мандаттуу шайлоонун жыйынтыгы [Текст] / Н.У. Абдылдаева // Издание Меж.унив. Ала-Тоо. Общ.гум.науки.–2023. – №3. – С. 367-375

32. Абдылдаева Н.У. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы көйгөй – шайлоочунун шайлоо маданияты [Текст] / Н.У. Абдылдаева // Издание Меж.унив. Ала-Тоо. Общ.гум.науки.–2022. –№2. – С. 193-199

33. Абдылдаева Н.У. Кыргыз Республикасынын шайлоо тутумунун өнүгүүсүнө конституциялык реформалардын тийгизген таасири [Текст] / Н.У.Абдылдаева // Известия НАН КР. Юрид.науки.–2022.– №3. – С.187-192.

34. Абдылдаева Н.У. Выборы 2020 – новый этап избирательного процесса [Текст] / Н.У. Абдылдаева, К. К. Сарымсаков // Вестник КРСУ. Юрид.науки.–2020.– №3. – С.78-82.

35. Абдылдаева Н.У. Анализ избирательной системы Кыргызской Республики в период с 1991 по 2017 гг.[Текст] / Н.У. Абдылдаева // Вестник КГУ им.И.Арабаева. Общ.гум.науки.–2019.– №1. – С.245-250.

36. Авакьян, С. А. Конституционное право России [Текст]: учеб. пособие / С. А. Авакьян. – 7-е изд. – М.: изд. ИНФРА-М, 2022. – 859 с.
37. Автоматтык – эсептөөчү урна менен иштөө боюнча кыскача колдонмо [Текст]. – Бишкек: изд. АWEB, 2017. – 24 б.
38. Акаев, А. Мамлекетим. Элим. Манасым [Текст]/А.Акаев. –Бишкек: изд. Учкун АК, 2004.–432 б.
39. Акаева, Б. Цветы зла. О так называемой “тюльпановой революции” в Кыргызстане [Текст] / Б. Акаева. – Бишкек, 2006. – 146 с.
40. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021) [Текст]: Окуу китеби / А. Акунов, Т. К. Чоротегин. – Бишкек: И.Д. Калем, 2021. – 1040 б.
41. Алебастрова, И. А. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / И. А. Алебастрова. – М.: Юрайт, 2001. – 640 с.
42. Аманалиев У.О. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу [Текст]: окуу китеп. – Бишкек: ДЭМИ, 2023. – 430 б.
43. Амантур уулу Эдилбек. Укук таануу [Текст]: окуу куралы / Амантур уулу Эдилбек. – Бишкек: КГУ им. И. Арабаева, 2019. – 216 б.
44. Арабаев, А. А. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу: жалпы жана өзгөчө бөлүктөрү [Текст]: окуу китеби / А. А. Арабаев, Р.А. Арабаев. – Бишкек: КУУ, 2014. – 411 б.
45. Арабаев, А. А. Современный Кыргызстан: государственно-правовое развитие [Текст] / А. А. Арабаев. – Бишкек: Право и политика, 2009 – 672 с.
46. Арабаев, А. А. Парламентаризм и Парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы [Текст]: моногр. / А. А. Арабаев. – Бишкек: Просвещение, 2008. – 588 с.
47. Арабаев, А. А. Парламентаризм в Кыргызстане: теория и практика становления [Текст]: учеб. пособие / А. А. Арабаев – Бишкек: КГЮА, 2005. – 305 с.

48. Арабаев, А. А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество [Текст]: моногр. / А.А. Арабаев. Бишкек: ИФП НАН КР, 2003. – 126 с.
49. Арабаев, А. А. Становление Конституционного законодательства суверенной Кыргызской Республики [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. А. Арабаев. – Бишкек, 2001. – 26 с.
50. Арабаев, Ч. И. Кыргыз Республикасынын жарандык укугу [Текст]: окуу китеп / Ч. И. Арабаев. – Бишкек: Нур-Ас басма үйү, 2009. – 1-т. – 479 б.
51. Артыкбаев, М. Т.. Саясат таануу илими [Текст]: жогорку окуу жайлар үчүн окуу куралы / Абдрахманов Т.А., Дуйшеналиев Ч.Д.–Бишкек: Принт Экспресс, 2017. – 264 б.
52. Базарбаев, К. Политические партии Кыргызстана: Теория и практика [Текст] / К. Базарбаев, Б. Жумагулов. – Бишкек: Фонд им. Фридриха Эберта, 2012. – 139 с.
53. Бекназаров А.А. Аксы ыйы – улут кайгысы [Текст]/ А.А. Бекназаров. – Бишкек: изд. Бийиктик, 2010. – 520 б.
54. Беленовский, В. Н. Избирательное право: общая часть [Текст]: учеб.-метод. комплекс / В. Н. Беленовский. – М.: Изд. ЕАОИ, 2008. – 266 с.
55. Биденко, Ю. Избирательное законодательство Грузии и Украины: взаимные уроки и перспективы изменений, канд. полит.н. доцент кафедры политологии ХНУ им. В.Н. Каразина [Электронный ресурс] / Ю. Биденко. – М., 2015. – Режим доступа: ([HTTP://REGIONAL-DIALOGUE.COM/RU/ELECTORIAL-LAW/](http://REGIONAL-DIALOGUE.COM/RU/ELECTORIAL-LAW/) – Загл. с экрана.
56. Бишкек шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана шайлоонун натыйжалары жөнүндө. – Бишкек, 19.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BshKnyn_toktomdoru/20052021-251-o-rasformirovanii-oshskoj-i-tokmokskej-territorialnyh-izbiratelnyh-komissiyah/. – Загл. с экрана.

57. Бишкек жана Оштогу шайлоонун жыйынтыгын жокко чыгаруу сунушталды. – Бишкек, 06.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/31240768.html> – Загл. с экрана.
58. Борубашов, Б. И. Политико-правовая система кыргызского общества [Текст]: моногр. / Б. И. Борубашов. – Бишкек: Изд. КРСУ, 2021. – 416 с.
59. Борубашов, Б. И. История государства и права Кыргызской Республики [Текст]: учеб. / Б. И. Борубашов. – Бишкек: Изд. КРСУЮ 2015. – Т. 1: С древнейших времен до начала XX в. – 358 с.
60. Буракова, Л. Почему у Грузии получилось [Текст] / Л. Буракова. – М.: Изд. ООО Юнайтед Пресс, 2011. – 271 с.
61. БШК Кыргыз Республикасынын башкаруу формасын аныктоо боюнча референдумдун болуп өткөнүн тааныды. – Бишкек, 20.01.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4384/>. – Загл. с экрана.
62. БШК Кыргыз Республикасынын Президентин мөөнөтүнөн мурда шайлоонун натыйжаларын бекитти. – Бишкек, 20.01.2021 [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4383/>. – Загл. с экрана.
63. БШКнын берген маалыматы: 2022-жылдын 27-февралында бир мандаттуу №27, 29 шайлоо округтагы кайра болгон шайлоонун, 2023-жылдын 28-майда бир мандаттуу №26 шайлоо округтагы кайра шайлоонун, 2023-жылдын 10-сентябрында бир мандаттуу №26 шайлоо округтагы кайра шайлоонун жыйынтыгы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6212/> / <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6741/> / <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6879/> – Загл. с экрана.
64. БШКнын берген маалыматы: 2024-жылдын 28-апрелинде бир мандаттуу №2,7,9 шайлоо округтагы кайра болгон шайлоонун, жыйынтыгы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/7265/> – Загл. с экрана.

65. БШКнын берген маалыматы: 2024-жылдын 30-июнда бир мандаттуу №5,29,36 шайлоо округтагы кайра болгон шайлоонун, жыйынтыгы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/7432/> – Загл. с экрана.
66. БШКнын токтормдорунун архивтик бөлүмү [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/ – Загл. с экрана.
67. Венциандык комиссиясынын берилген жыйынтыгы CDL-PI(2020)015, параграф 17 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)015-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)015-rus). – Загл. с экрана.
68. Венциандык комиссиясынын берилген жыйынтыгы CDL-PI(2020)015, параграф 18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)015-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)015-rus). – Загл. с экрана.
69. Венциандык комиссиясынын берилген жыйынтыгы CDL-PI(2020)015, параграф 19-20 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)015-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)015-rus). – Загл. с экран.
70. Вешняков, А. А. Международные избирательные стандарты [Текст]: сб. док. / А. А. Вешняков, Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко. – М.: Изд. Весь Мир, 2002. – 1152 с.
71. Весна 2005 года глазами Кыргызстанцы: тревоги, ожидания, надежды [Текст]: устные истории / ред. Э. Шикараева. – Бишкек: Центр изд. развития, 2005. – 67 с.
72. Галиева, З. И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана [Текст] / З. И. Галиева. – Бишкек: [б.и.], 2007. – 372 с.
73. Гапоненко, А.Л. Теория управления [Текст]: учеб. и практикум для акад. бакалавриата / А. Л. Гапоненко, М. В. Савельева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: изд. Юрайт, 2019. – 336 с.

74. Гапаров, С. С. Маданият таану [Текст]: окуу курал / С. С. Гапаров. – Бишкек: Ж. Баласагын атын. КМУ, 2019. – 276 б.
75. Горбунов, В. П. Конституционно-правовые аспекты совершенствования избирательной системы в Российской Федерации на современном этапе [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. П. Горбунов. – М., 2000. – 188 с.
76. Граченко, А. Встреча цивилизаций: конфликт или диалог? [Текст]: размышления в связи с Тбилис. Междунар. форумом «За солидарность против нетерпимости, за диалог культур» / А. Граченко, В. Ломейко. – Франция: ЮНЕСКО, 1996. – 215 с.
77. Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы [Текст]: материалы междунар. науч.-практ. семинара. – Бишкек: МУК, 1998. – 344 с.
78. Джилкишиева, М. С. Современные методологические подходы к формированию гражданственности и патриотизма студенческой молодежи [Текст] / М. С. Джилкишиева // Междунар. журн. эксперимент. образования. – 2016. – № 4-1. – С. 49-52.
79. Джумабаев, М. Д. Развитие избирательной системы Кыргызской Республики [Текст] дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / М. Д. Джумабаев. – Уфа, 2004. – 196 с.
80. Добуштарды кайра саноо аяктады: АЭУнун жана кол менен саноонун баштапкы жыйынтыктары ырасталды. – Бишкек, 14.12.2021 [Электронный ресурс]. – Кирүү режими: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6041/>. – Загл. с экрана.
81. Жаран таану [Текст]: курсунун окутуучу мугалимдин ресуртудук китеби. – Бишкек: МФИС, 2014. – 570 б.
82. Жашоого кошул [Текст]: окуу методикалык программа. – Вена: УНП ООН, 2018. – 245 б.
83. Жаңы кодекстерге ылайык шайлоо мыйзамдарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик тууралуу маалымат. Кыргыз Республикасынын Жогорку

- Кеңеши тарабынан 2021-жылдын 22-июлунда кабыл алынган жаңы кодекстерге ылайык шайлоо мыйзамдарын бузгандыгы үчүн КР Кылмыш-жаза кодексинин, КР Укук бузуулар жөнүндө кодексинин төмөндөгү беренелери боюнча жоопкерчиликтер каралган. – Бишкек, 2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/novye-kodeksy/>. – Загл. с экрана.
84. Жергиликтүү шайлоо: Жыйынтык жокко чыгышына себепкер талапкер кайра шайлоого катыша албайт. – Бишкек, 12.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/31251022.html>. – Загл. с экрана.
85. ЖК изменил правила игры — Венецианская комиссия о переносе выборов в КР. – Бишкек, 15.12.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.sputnik.kg/politics/20201118/1050481173/venecianskaya-komissiya-parlament-vybory-perenos-zaklyuchenie.html>. – Загл. с экрана.
86. Жумабекова Т.А. Кыргыз республикасында адам укуктарын камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизм [Текст]: монография / Т.А. Жумабекова. – Бишкек: Аракет-принт, 2015. – 248с.
87. Заключение по проекту Конституции Кыргызской Республики (редакция, опубли. 21 мая 2010 г.) [Текст]: принято Венециан. комис. на ее 83 пленарном заседании (Венеция, 4 июня 2010 г.). – Страсбург, 2010.
88. Зарубежное избирательное право [Текст]: учеб. пособие / под ред. В. В. Маклакова. – М.: Норма, 2003. – 108 с.
89. Заявление о предварительных выводах и результатах [Текст]: ограниченная миссия по наблюдению за выборами Кырг. Респ. Парламент. Выборы, 4 окт. 2020 г. – Бишкек: Organization for Security and Co-operation in Europe, 2020. – 21 с.
90. Избирательное законодательство и выборы в современном мире [Текст]: ближневост.-Азиат. регион / В. И. Лысенко; под общ. ред. Э. А. Памфиловой. – М.: Центр. избират. комис. РФ. 2017. – Вып. 5. – 1366 с.

91. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации [Текст]: учеб. / М. С. Савченко, С. А. Куемжиева, А. В. Красницкая [и др.]; под общей ред. М. С. Савченко. – Краснодар: КубГАУ, 2018. – 198 с.
92. Избирательные средства политических партий в КР [Текст]: обзор законодательства: проблемы и перспективы. – Бишкек: Интербилим, 2013. – 66 с.
93. Ийгиликтин паспорту [Текст]: окуу методикалык программа. – Бишкек: Эл аралык жаштар фонду, 2015. – 341 б.
94. Иманалиев, М. С. Очерки о внешней политике Кыргызстана [Текст] / М. С. Иманалиев. – Бишкек: изд. Сабыр, 2002. – 148 с.
95. Исаев, К. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы [Текст]: окуу куралы / К. Исаев, Б. Сейитбаев. – Бишкек: Махprint, 2014. – 516 б.
96. Исаев, К. Коом жана ыңклап [Текст]: окуу китеп / Н. Суйлейманова. – Б.: Махprint, 2011. – 222 б.
97. Исаев, Ю. Учебное пособие по избирательной компании [Текст] / Ю. Исаев. – Бишкек: МРИ, 2008. – 20 с.
98. Катков, Д.Б. Избирательное право [Текст]: учеб. пособие / Д.Б. Катков, Е.В. Корчиги; под ред. Ю.А. Веденева. – М.: Юриспруденция, 2001. – 288 с.
99. Керимбаев, М.К. История государства и права зарубежных стран [Текст]: крат. курс лекций / М.К. Керимбаев. – Бишкек: КГНУ, 2000. – 405 с.
100. Ким, А.И. Советское избирательное право [Текст]: вопросы теории, избирательного законодательства и практики его применения / А. И. Ким. – М.: Юрид.лит., 1965. – 210 с.
101. Комментарии к проекту Конституции Кыргызской Республики [Текст]. – Бишкек: ПРООН, 2010. – 15 с.
102. Конституционное право [Текст]: энцикл. слов. / под ред. С. А. Авакьяна. – М.: Норма, 2000. – 675 с.

103. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: учеб. для вузов / под. общ. ред. М. В. Баглая. – М.: НОРМА, 2005. – 1043 с.
104. Коррупцияга каршы күрөштүн эл аралык күнүнө карата: Кыргызстандын шайлоо процессиндеги коррупцияга каршы чаралар. – Бишкек, 09.12.2019 [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/2934/>. – Загл. с экрана.
105. Коррупцияга каршы күрөштүн эл аралык күнүнө карата: Кыргызстандын шайлоо процессиндеги коррупцияга каршы чаралар. – Бишкек, 09.12.2019 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/2934/> – Загл. с экрана.
106. Кочев, В. А. Конституционно-правовая природа института референдума [Текст] / В. А. Кочев, П. А. Ромашов // Вестн. Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2019. – № 3. – С. 386-417.
107. Курманов, З. К. Социалистическая идея в кыргызстане: прошлое, настоящее, перспективы [Текст] / З. К. Курманов, Р. Т. Тологонов; под общ. ред. О. Ч. Текебаев. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 144 с.
108. Курманов, З. М. Конституционно-правовые основы прав и свобод человека и гражданина в Кыргызской Республике [Текст]: моногр. / З. М. Курманова. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 167 с.
109. Курманов, З. К. Кыргыз Республикасынын шайлоо укуктары жана партиялык түзүлүш боюнча саясий партияларга [Текст]: эскерткич / З. К. Курманов; Басылма Кыргыз Респ. шайлоо системасын реформалоо боюнча жарандык коомдун демилгелери долбоорунун алкагында иштелип чыкты. – Бишкек: Адилет, 2017. – 135 б.
110. Кыргызстан: жаран жана мамлекет. [Текст] / ЖОЖдор үчүн окуу колдонмосу. Жооптуу редакторлор П. И. Дятленко, Г. Т. Кулсариева. – Бишкек: изд. ST.art LTD, 2013. – 126 б.
111. Кыргызстан. Совместное заключение по проекту Конституции Кыргызской Республики [Текст]: принято Венециан. комис. на 126-м пленарном заседании в режиме онлайн (19-20 марта 2021 г.) /

Европейская комис. за демократию через право (Венециан. комис.);
Бюро по демократ. Ин-там и правам человека (ОБСЕ/БДИПЧ). –
Страсбург; Варшава, 2021.

112. Кыргызстан. Срочное заключение AMICUS CURIAE в связи с переносом выборов мотивированным конституционной реформой [Текст]: выпущено в соответствии со ст. 14а правил процедуры Венециан. комис. – Страсбург, 2020.
113. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин депутаттарын шайлоону өткөрүү учурундагы шайлоо комиссияларында, прокуратура органдарында, ички иштер органдарында жана соттордо жарандардын жана шайлоонун башка катышуучуларынын кайрылуулары менен иштөө жөнүндө эскертме [Текст]. – Бишкек: изд. ОсОО V.R.S. Company, 2015. – 36 б.
114. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 10-11-класстары үчүн «Адам жана коом» предмети боюнча предметтик стандарт. – Бишкек, 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kao.kg/wpcontent/uploads/2020/02Адам_жана_коом_10_кырг.pdf – Загл. с экрана.
115. Кыргыз парламентинин таржымалы. – Бишкек, 15.06.2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kenesh.kg/ky/article/show/38/kirgiz-parlamentinin-tarzhimali> – Загл. с экрана.
116. Кыргызстандагы шайлоо - демократия жана инклюзивдүүлүктүн сынагы болмокчу. – Бишкек, 02.10.2020 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kg.undp.org/content/kyrgyzstan/ky/home/blog/2020/elections-test-for-democracy.html> – Загл. с экрана.
117. Кыргызстандагы шайлоо - демократия жана инклюзивдүүлүктүн сынагы болмокчу. – Бишкек, 02.10.2020 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.undp.org/ky/kyrgyzstan/blog/кыргызстан_дагы_шайлоо-демократия-жана-инклюзивдүүлүктүн-сынагы-болмокчу – Загл. с экрана.

118. Малабаев, Б. Н. Конституционно-правовые основы избирательной системы Кыргызской Республики [Текст]: Монография / Б. Н. Малабаев. - Бишкек: изд. ОсОО Бишкектранзит, 2005. – 420 с.
119. Международные избирательные стандарты [Текст]: сб. док. и материалов Выпуск пятый / отв. ред. кандидат юрид. наук И.Б. Борисов, доктор юрид. наук В.И. Лысенко. – М.: Рос. обществ. Ин-т избират. права, 2017. – 1440 с.
120. Мишин, А. А. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: учеб. / А. А. Мишин. – М.: Изд. Белые альвы, 1999. – 447 с.
121. Михайленко, Н. Т. Правоведение Кыргызской Республики [Текст] / Н. Т. Михайленко. – Бишкек: изд. Полиглот, 1997. – 372 с.
122. Мурзакулова, А. Дж. Кыргызстан: жаран жана мамлекет [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу колдонмосу / А. Дж. Мурзакулов: жооптуу ред. П. И. Дятленко, Г. Т. Кулсариева. – Бишкек: изд. ST.art LTD, 2013. – 126 б.
123. Найманбаев, М. Ж. Этнопедагогические основы умственного и духовно-нравственного воспитания школьников [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / М. Ж. Найманбаев. – Бишкек, 2009. – 28 с.
124. Насырова, А. Т. Основы государственного и муниципального управления Кыргызской Республики [Текст] / А. Т. Насырова. – Бишкек: Фонд Ханнса Зайделя, 2017. – 254 с.
125. Нурбеков, К. Н. История государства и права Киргизской ССР [Текст] учеб. пособие / К. Н. Нурбеков. – Бишкек: [б.и.], 1999. – 127 с.
126. Осмонова, А. Коомдогу көйгөйлөр класстык саатта [Текст] / А. Осмонова. – Бишкек: Гүлчынар, 2018. – 104 б.
127. Осмоналиев, К. М. Комментарий к Конституции Кыргызской Республики [Текст] / К. М. Осмоналиев, Р. Ш. Азыгалиев, Р. К. Мадалиев. – Бишкек: изд. ЮрИнфо, 2009. – 223 с.
128. Ош шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана натыйжалары жөнүндө. – Бишкек, 11.05.2021 [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/>

- [Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/195-postanovlenie/](https://www.parliamentary.gov.kg/ru/news/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/195-postanovlenie/) – Загл. с экрана.
129. Парламентские выборы в Киргизии. 2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Киргизии_\(2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Киргизии_(2021)) – Загл. с экрана.
130. Политические партии сегодня [Текст]: эксперт. взгляд. – Бишкек: МРИ и ОБСЕ, 2008. – 45 с.
131. Права человека и разработка Конституции [Текст]. – Женева: Организация Объединен. Наций, 2018. – 167 с.
132. Права человека и выборы [Текст]: сер. публ. по вопросам профес. подготовки № 2. – Женева: Организация Объединен. Наций, 2022. – 111 с.
133. Прокуратура кызматкерлери үчүн усулдук сунуштамалар [Текст]. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 33 б.
134. Рахимбаев, Э. Н. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]: учеб.-метод. рекомендации / Э. Н. Рахимбаев. – Бишкек: ПКО Салам, 2003. – 196 с.
135. Рахимбаев, Э. Н. Конституционно-правовые основы системы народовластия в зарубежных странах и Кыргызской Республике [Текст] / Э. Н. Рахимбаев. – Бишкек: Салам, 2008. – 292 с.
136. Рекомендации по анализу законодательной базы выборов [Текст] / опубл. Бюро ОБСЕ по демократическим ин-там и правам человека (БДИПЧ). – Польша: БДИПЧ ОБСЕ, 2018. – 114 с.
137. Руководство по наблюдению за выборами [Текст] / опубл. Бюро ОБСЕ по демократ. ин-там и правам человека (БДИПЧ). – Poland. Warsaw, 2005. – 100 с.
138. Саясий партиялардын IT-адистерин БШКнын сайтында маалыматтардын көрсөтүлүшүнүн анык экендигин ырасташты. – Бишкек, 15.12.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6046/>. – Загл. с экрана

- 139.Сборник международных избирательных стандартов и национального законодательства по выборам [Текст]: в 2-х т. / сост. Х. З. Махаддинова. – Бишкек: Адилет, 2014. – Т. 1. – 704 с
- 140.Современные избирательные тенденции в условиях многополярного мира [Текст]: сб. материалов междунар. конф. – М.: РЦОИТ при ЦИК России, 2018. – 176 с.
- 141.Современные избирательные системы № 14 Узбекистан, Таиланд, Куба [Текст]. – М.: РЦОИТ при ЦИК России, 2019. – 440 с.
- 142.Современные избирательные системы [Текст] / науч. ред. А. В. Иванченко, В. И. Лафитский. – М.: РЦОИТ, 2010. – Вып. 5: Индия, Ирак, Уругвай, ЮАР. – 496 с.; Вып. 10: Италия, Малайзия, Перу, Сирия. – 2015. – 470 с.
- 143.Сооданбеков, С. С. Конституционное право Кыргызской Республики. Общая и Особенная части [Текст] / С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев. – Бишкек: КГНУ, 1999. – 400 с.
- 144.Сооданбеков, С. С. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу [Текст]/С.С.Сооданбеков, М. К. Укушев. – Бишкек: КГНУ, 1997. – 128 б.
- 145.Сооданбеков, С. С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике [Текст]: моногр. / С. С. Сооданбеков. – Бишкек: Илим, 2002. – 305 с.
- 146.Сравнительное избирательное право [Текст].– М.: НОРМА, 2003.–208с.
- 147.Современные избирательные системы №16: Иран, Латвия, Литва [Текст]. – М.: РЦОИТ при ЦИК России, 2021. – 552 с.
- 148.Субанбеков, Б. Мыйзам баарыбыз үчүн бирдей [Текст] / Б. Субанбеков // Эркин-Тоо. – 2005. – 25-февр.
- 149.Тандоо жасалды, кезек убаданын аткарылышында. – Бишкек, 28.12.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/tandoo-zhasaldy-kezek-ubadanyn-atkarylyshynda/31624563.html> – Загл. с экрана

- 150.Тогусаков, О.А. Улуттук идеянын саясий-укуктук маселелери. [Текст]: окуу китеп / Ж.Асанов – Б.: Кут-Бер, 2017.-448 б
- 151.Токтоболотова, С. А. Роль неправительственных организаций в процессе развития избирательной системы КР [Текст]: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / С. А. Токтоболотова. – Бишкек, 2021. – 155 с.
- 152.Тургунбеков, Р. Т. Конституционный строй Кыргызской Республики [Текст] / Р. Т. Тургунбеков. – Бишкек: Полиглот, 1996. – 46 с.
- 153.Участкалык шайлоо комиссиялары үчүн колдонмо [Текст]. – Бишкек: изд. ПРООН, 2016. – 60 б.
- 154.Хопёрская, Л. Л. Поддержка соотечественников – конституционная обязанность российского государства: Опыт работы с соотечественниками в Кыргызской Республике [Текст] / Л. Л. Хопёрская. – М.: Просвещение-Союз, 2021. – 352 с.
- 155.Худолей, Д. М. Понятие избирательного процесса [Текст] / Д. М. Худолей//Вестн. Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2015. – № 2 (28). – С. 18-28.
- 156.Чиналиев, У. К. Становление кыргызской государственности в переходный период [Текст]: моногр. / У. К. Чиналиев. – М.: Изд-во КФМКАН, 2000. – 287 с.
- 157.Чүй облусунун Токмок шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө. – Бишкек, 03.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BshKnyn_toktomdoru/3052021-192-o-vyborah-deputatov-tokmokskogo-gorodskogo-kenesha-chujskoj-oblasti/ – Загл. с экрана.
- 158.Шайлоо мыйзамдарын бузууда каралган юридикалык жоопкерчилик жана аракеттерди квалификациялоо маселелери боюнча усулдук сунуштамалар [Текст]: усулдук колдонмо. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 21 б.
- 159.Шайлоо процессине ички иштер органдарынын катышуусунун тартиби боюнча колдонмо [Текст]: усулдук колдонмо. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 30 б.

160. Шайлоону даярдоо жана өткөрүү учурундагы коомдук тартипти сактоо боюнча ички иштер органдарынын кызматкерлери үчүн усулдук сунуштамалар [Текст]: усулдук колдонмо. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 13 б.
161. Шайлоодон тажаган Бишкек шаарынын тургундары – деп БШКнын төрагасынын орун басары маалымат берди. – Бишкек, 28.02.2022 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kg.akipress.org/news:1765585> – Загл. с экрана
162. Шерипов, Н. Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу [Текст]: окуу китеп / Н.Т. Шерипов. – Бишкек: Принт Экспресс, 2015. – 663 б.
163. Шерипов, Н. Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу [Текст]: окуу китеп / Н.Т. Шарипов. – Бишкек: АКС “Нур АС”, 2012. – 476 б.
164. Шмитт, К. Политическая теология [Текст] / К. Шмитт. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
165. Шмиттер, Ф. Жарандык коом жана демократиянын биримдиги жөнүндө ой жүгүртүү [Электронный ресурс] / Ф. Шмиттер. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/31.php – Загл. с экрана.
166. Эгемендикке 30 жыл: Кыргызстан баскан татаал жол. – Бишкек, 31.08.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/egemendikke-30-zhyl-kyrgyzstan-baskan-tataal-zhol/31435688.html> – Загл. с экрана.
167. Эркебаев, А. Думать не о себе, а о стране [Текст]: соч. последнего десятилетия / А. Эркебаев. – Бишкек: Азат-свобода, 2016. – 285 с.
168. Эсенбаев, А. Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане [Текст]: моногр. / А. Эсенбаев. – Бишкек: Махprint, 2013. – 202 с.

- 169.Русско-кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий / Юридикалык атоолордун жана башка түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгү. – Б.: Турар, 2014. – 536 с.
- 170.Юсубов, Э. С. Содержание и организационно-правовые проблемы реализации принципа свободных выборов (по материалам Европейского суда по правам человека) [Текст] / Э. С. Юсубов, А. А. Макарец // Государственная власть и местное самоуправление. – 2015. – С. 18-22.
- 171.Ярлова, Т. В. Патриотическое воспитание студенческой молодежи в современных условиях [Текст] / Т. В. Ярлова // Среднерусский вестн. обществ. наук. – 2015. – № 2 (38). – С. 111.
- 172.“2023-жылдын 28-майында өткөн №26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча ЖКтин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоодо автоматташтырылган эсептөө урналары чыгарган добуштардын алдын ала жыйынтыгы” / “Шайлоочунун добуштарынын саны” [Электродук ресурс] Кирүү режими: https://shailoo.gov.kg/kg/news/6741/https://newess.shailoo.gov.kg/ky/election/11127/ballotcount?type=MD_DEC&id=126 – Загл. с экрана.
- 173.2024-жылдын 28-апрелинде өткөн Бир мандаттуу №2 Баткен, №7 Ош жана №9 Кара-Суу шайлоо округдары боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоодо АСУнун протоколунан алынган алдын ала жыйынтык [Электродук ресурс] Кирүү режими: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/7265/> – Загл. с экрана.
- 174.“2021-жылдын 21-октябрында Президент Садыр Жапаровдун катышуусу менен болуп өткөн мамлекеттик жетекчилердин республикалык кеңешмеси. [Электродук ресурс] Кирүү режими: <https://www.azattyk.org/a/biylik-duino-tan-kalgandai-shailoo-otkororun-bildiridi/31522689.html> – Загл. с экрана.

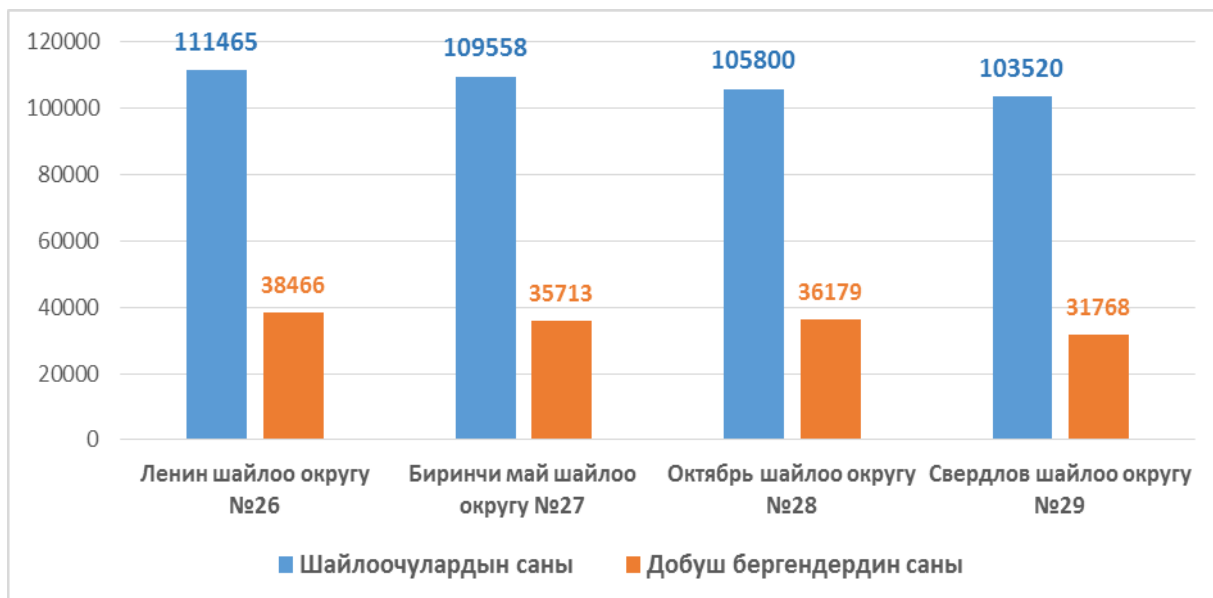
2010-жылдан 2024-жылга чейинки шайлоолордун жыйынтыктары боюнча талдоолордун сүрөттөрү

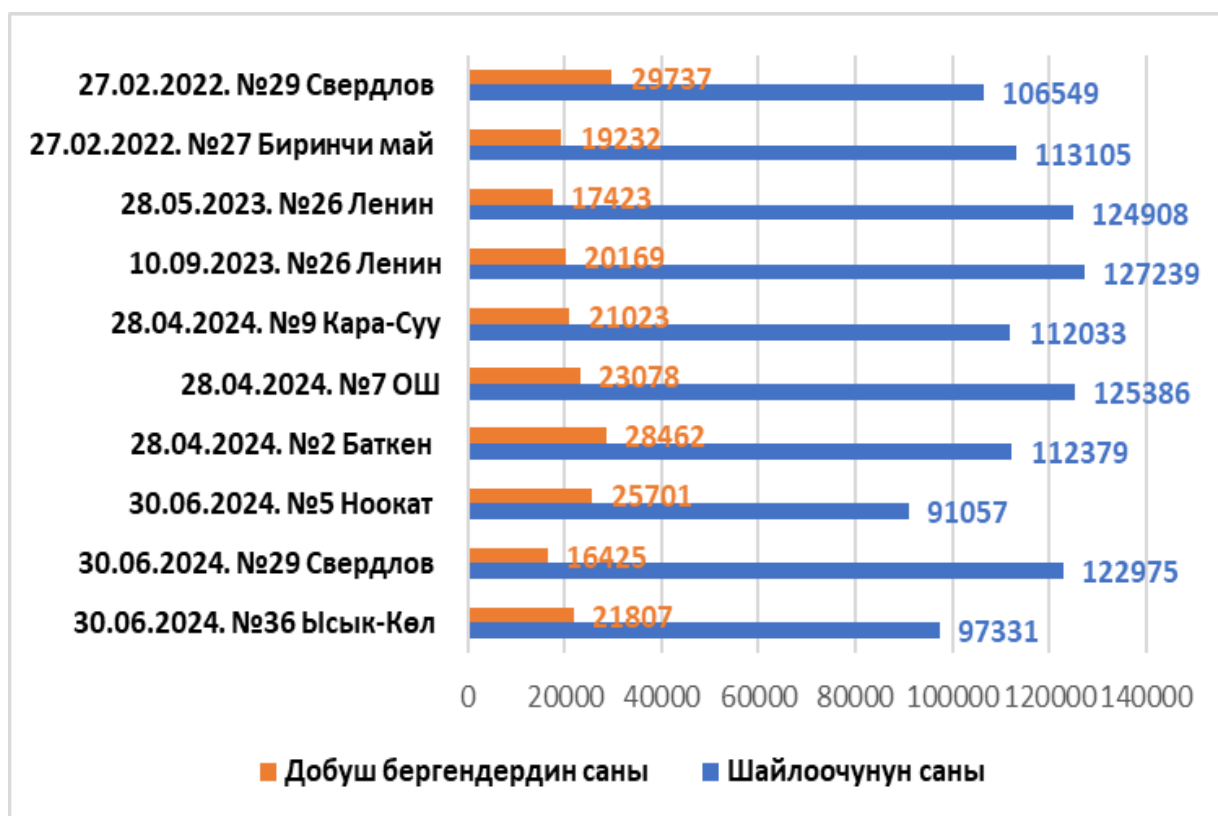
1.1.Т сүрөтү “АСУнун протоколунун негизиндеги жана УШК мүчөлөрүнүн кол менен эсептеген протоколдордун жыйынтыгынын талдоосу” [171]

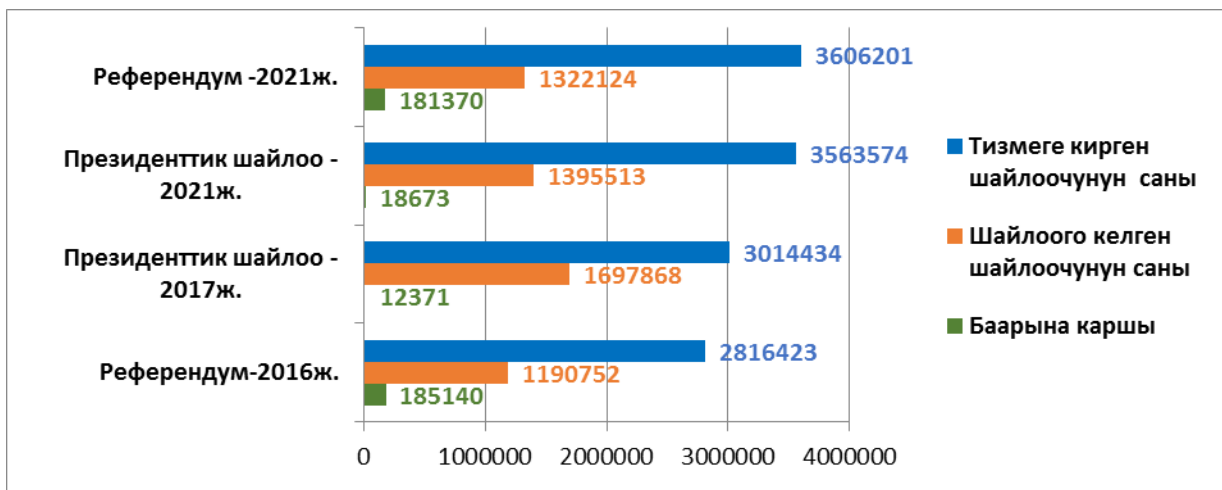
1.2.Т. сүрөтү “Кыргыз Республикасындагы 2010-жылдан баштап 2021-жылга чейинки өтүлгөн шайлоодогу шайлоочулардын саны менен добуш берген шайлоочулардын санынын айырмачылыктары” [66]

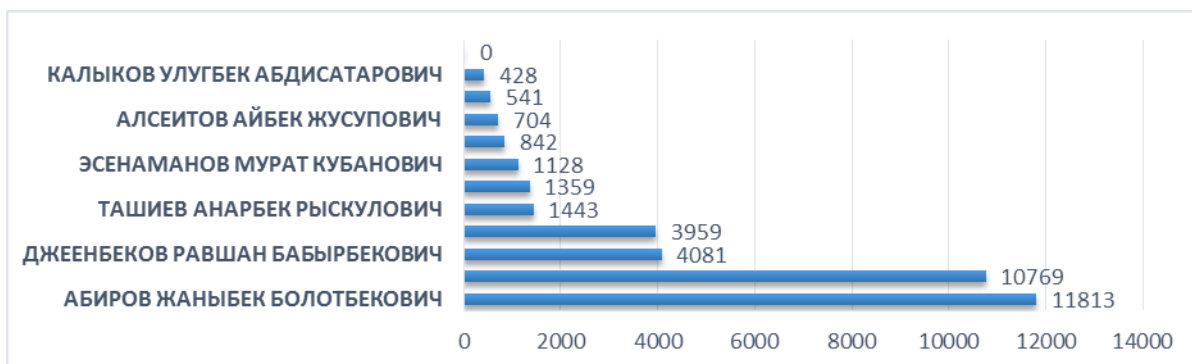
1.3.Т. сүрөтү “2021-жылдын 28-ноябрындагы КРнын ЖКнин депутатын шайлоодогу Бир мандатуу №26, 27, 28, 29 шайлоо округтары боюнча шайлоочулардын катталган саны жана добуш бергендердин саны” [17]

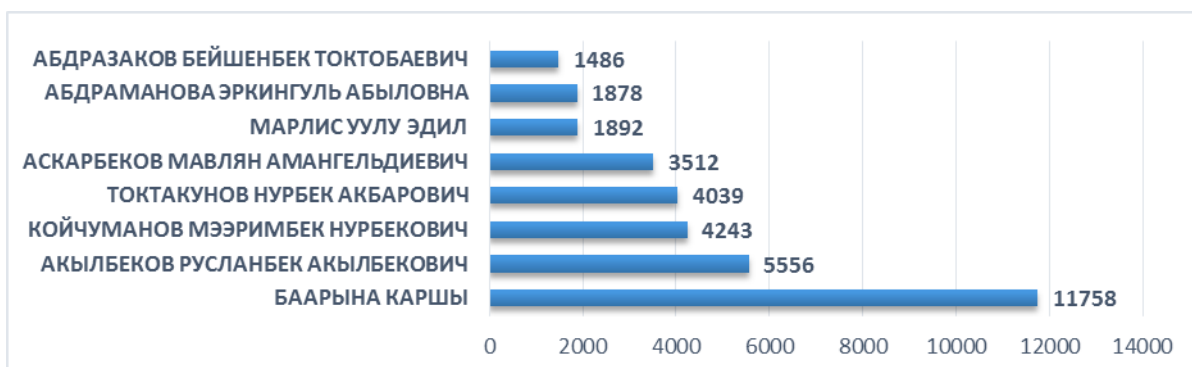
1.4.Т. сүрөтү “2021-жылдын 28-ноябрында өткөн КРнын ЖКнин бир мандаттуу шайлоо округтан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра уюштурулган шайлоолордогу шайлоочунун саны менен добуш берген шайлоочунун санынын айырмачылыктары” [32]

1.5.Т. сүрөтү “Кыргыз Республикасындагы 2016-жылдан баштап 2021-жылга чейинки өтүлгөн шайлоодогу шайлоочулардын жалпы саны, добуш берген шайлоочунун саны, жана баарына каршы деп бергендердин санынын айырмачылыгы” [66].

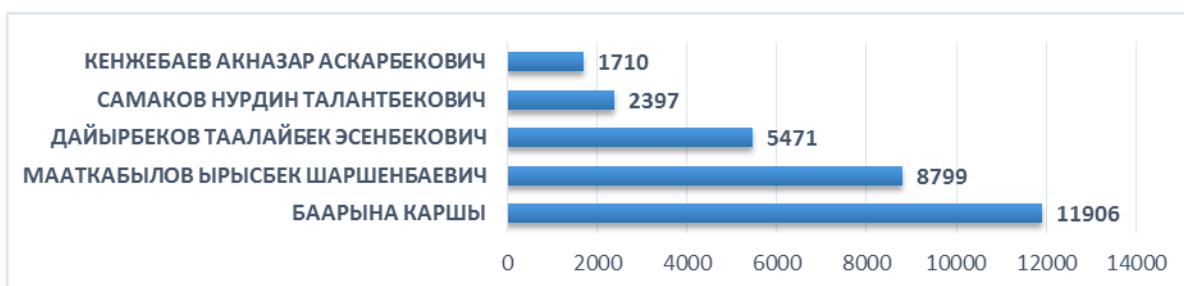
1.6.Т. сүрөтү “Бир мандатуу №26 Ленин шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү”

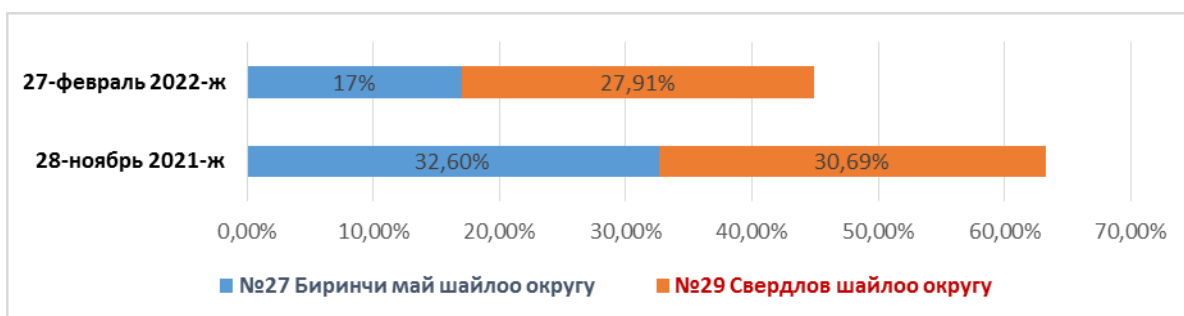
1.7.Т. сүрөтү “Бир мандатуу №27 Биринчи май шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү”

1.8.Т. сүрөтү “Бир мандатуу №28 Октябрь шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү”

1.9.Т. сүрөтү “Бир мандатуу №29 Свердлов шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү”

1.10.Т. сүрөтү “28.11.2021 жана 27.02.2022-жылдары болгон шайлоочунун катышуусунун пайыздык көрсөткүчү” [63]

1.11.Т. сүрөтү “28.04.2024-ж. Бир мандаттуу №2 Баткен, №7 Ош жана №9 Кара-Суу шайлоо округдары боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоого катышкан жалпы шайлоочунун саны жана добуш берген шайлоочунун саны” [64]

**Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоолоруна талдоо
таблица түрүндө**

1.2.Т. таблицасы “2010-2021жж. шайлоочунун саны менен шайлоого катышкандардын саны” [66]

№	Шайлоо	Шайлоочунун саны	Шайлоого катышкан шайлоочунун саны	% түздү
1	2010-жылдын 10-октябрында болуп өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	2 852 751	1 679 538	55,90%
2	2011-жылдын 30-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Президентинин шайлоосу	3 032 666	1 858 632	61,28%
3	2015-жылдын 4-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	2 761 297	1 630 125	59,03%
4	2016-жылдын 11 - декабрындагы Референдум шайлоосу	2 816 423	1 190 752	42,28 %
5	2017-жылдын 15-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоосу	3 025 770	1 697 868	56,34%
6	2020 жылдын 4 – октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	3 523 554	бул шайлоонун жыйынтыгы 6-октябрда, нааразычылыктардын натыйжасында добуш берүүнүн натыйжалары жокко чыгарылган	
7	2021 жылдын 10 – январындагы Президентин мөөнөтүнөн мурда шайлоо жана Кыргыз Республикасынын референдуму	3 563 574	1 395 513	39,16 %
			1 394 218	39,12%
8	2021 жылдын 11 – апрелиндеги дайындалган «Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы боюнча референдум	3 606 201	1 322 124	36,66%
9	2021-жылдын 28-ноябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	3 703 420	1 281 622	34.61%

2-ТИРКЕМЕ

2.2.Г. таблицасы “2021-жылдын 28-ноябрында өткөн КРнын ЖКнин 7-чакырылышынын жана кайра шайлоолорду уюштуруунун бюджети” [66]

№	Шайлоо	Убакыт	Бюджет
1	Бир мандаттуу №27, 29-шайлоо округтарында КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	27.02.2022-жыл	18 486 700 (он сегиз миллион төрт жүз сексен алты миң жети жүз) сом суммасында
2	Бир мандаттуу №26-шайлоо округунда КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	28.05.2023-жыл	18 639 500 (он сегиз миллион алты жүз отуз алты миң беш жүз) сом суммасында
3	Бир мандаттуу №26-шайлоо округунда КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	10.09.2023-жыл	13 208 800 (он үч миллион эки жүз сегиз миң сегиз жүз) сом суммасында
4	Бир мандаттуу №2- 9-шайлоо округтарында КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	28.04.2024-жыл	23 934 000 (жыйырма үч миллион тогуз жүз отуз төрт миң) сом өлчөмүндө
	Бир мандаттуу №7- шайлоо округундагы КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо		10 714 000 (он миллион жети жүз он төрт миң) сом өлчөмүндө
5	Бир мандаттуу №5- 36-шайлоо округтарында КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	30.06.2024-жыл	21 748 000 (жыйырма бир миллион жети жүз кырк сегиз миң) сом өлчөмүндө
	Бир мандаттуу №29- шайлоо округундагы КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо		9 005 300 (тогуз миллион беш миң үч жүз) сом өлчөмүндө
6	Бир мандаттуу №13- шайлоо округундагы КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо	22.09.2024-жыл	12 216 800 (он эки миллион эки жүз он алты миң сегиз жүз) сом өлчөмүндө
	КР Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышынын депутаттарын кайра 2024-жылдын 22-сентябрын кошуп уюштурулган шайлоолорго сарпталган чыгымдардын жалпы суммасы		127953100 (жүз жыйырма жети миллион тогуз жүз элүү үч миң жүз)
	Жалпы жонунан 7-чакырылышка кеткен бюджеттеги сумма		720484100 (жети жүз жыйырма миллион төрт жүз сексен төрт миң жүз)

3.2.Т. таблицасы “1994-2024-жж.чейинки өтүлгөн шайлоонун түрлөрү”

№	Шайлоонун түрү	Датасы
1	Референдум	30.01.1994-ж.
2	Референдум	22.10.1994-ж.
3	КРнын Президентнин шайлоосу	24.12.1994-ж.
4	КРнын ЖКнин шайлоосу	19.02.1995-ж.
5	Референдум	10.02.1996-ж.
6	Референдум	17.10.1998-ж.
7	КРнын ЖКнин шайлоосу	20.02.2000-ж.
8	КРнын Президентнин шайлоосу	29.10.2000-ж.
9	Референдум	02.02.2003-ж.
10	КРнын ЖКнин шайлоосу	27.02.2005-ж.
11	КРнын Президентнин шайлоосу	10.07.2005-ж.
12	Референдум	21.10.2007-ж.
13	КРнын ЖКнин шайлоосу	16.12.2007-ж.
14	КРнын Президентнин шайлоосу	23.07.2009-ж.
15	Референдум жана убактылуу Президенттин шайлоосу	27.06.2010-ж.
16	КРнын ЖКнин шайлоосу	10.10.2010-ж.
17	КРнын Президентинин шайлоосу	30.10.2011-ж.
18	КРнын ЖКнин шайлоосу	04.10.2015-ж.
19	Референдум	11.12.2016-ж.
20	КРнын Президентинин шайлоосу	15.10.2017-ж.
21	КРнын ЖКнин шайлоосу	04.10.2020-ж.
22	Референдум жана КРнын Президентнин мөөнөтүнөн мурда шайлоосу	10.01.2021-ж.
23	Референдум	11.04.2021-ж.
24	КРнын ЖКнин шайлоосу	28.11.2021-ж.
25	КРнын ЖКнин 7-созывтын бир мандаттуу округта мандаттын бош калуусунан улам кайра шайлоолордун уюштурулуусу.	27.02.2022-ж.
26		28.05.2023-ж.
27		10.09.2023-ж.
28		28.04.2024-ж.
29		30.06.2024-ж.
30		22.09.2024-ж.